

HAZİRAN - JUNE | VOLUME 1/1 2017

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

International Journal of Turkic Dialects Research
Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Editör Yardımcıları / Editor Assistants

Doç. Dr. Fatih ÖZEK

Yrd. Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü.)

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Ü.)

Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN (Trakya Ü.)

Prof. Dr. Ali YILDIRIM (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Aynur ÖZ ÖZCAN (Ankara Ü.)

Prof. Dr. Bahir SELÇUK (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (Kırıkkale Ü.)

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Atatürk Ü.)

Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan Ü.)

- Prof. Dr. Çetin PEKACAR (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Durmuş ARIK (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Emine YILMAZ (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü.)
Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü.)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (Fırat Ü.)
Prof. Dr. Fatma ÖZKAN (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Fenuze NURİYEVA (Kazan Federal Ü.)
Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Kazan Federal Ü.)
Prof. Dr. Funda TOPRAK (Yıldırım Beyazıt Ü.)
Prof. Dr. Gülден SAĞOL YÜKSEKKAYA (Marmara Ü.)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü.)
Prof. Dr. Hülya KASAPÖĞLU ÇENGEL (Gazi Ü.)
Prof. Dr. İbrahim DİLEK (Gazi Ü.)
Prof. Dr. İrfan MORİNA (Pristine Ü.)
Prof. Dr. İsa ÖZKAN (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Kadırali KONKOBAYEV (Girne Amerikan Ü.)
Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA (Manas Ü.)
Prof. Dr. Leyla KARAHAN (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Luo XIN (Pekin Ü.)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Gazi Ü.)
Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü.)

- Prof. Dr. Mehman MUSAYEV (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Mehmet AYDIN (19 Mayıs Ü.)
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM (Hacı Bektaş Veli Ü.)
Prof. Dr. Melek ERDEM (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Ü.)
Prof. Dr. Mustafa ÖNER (Ege Ü.)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü.)
Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ (Ardahan Ü.)
Prof. Dr. Pakize AYTAÇ (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK (Dicle Ü.)
Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Süer EKER (Başkent Ü.)
Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ (Ardahan Ü.)
Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. Takashi OSAWA (Osaka Ü.)
Prof. Dr. Tarık ÖZCAN (Fırat Ü.)
Prof. Dr. Ufuk TAVKUL (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. Ülkü ELİUZ (Karadeniz Teknik Ü.)
Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü.)
Prof. Dr. Yakup KARASOY (Gazi Ü.)

- Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Ü.)
Prof. Dr. Zuhâl YÜKSEL (Gazi Ü.)
Doç. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü.)
Doç. Dr. Akartürk KARAHAN SALMAN (Yıldırım Beyazıt Ü.)
Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Moğolistan Arkeoloji Enstitüsü)
Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAŞ (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Berdi SARIYEV (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Manas Ü.)
Doç. Dr. Bülent BAYRAM (Kırklareli Ü.)
Doç. Dr. Cüneyt AKIN (Afyon Kocatepe Ü.)
Doç. Dr. Ekrem AYAN (Muğla Sıtkı Koçman Ü.)
Doç. Dr. Erkin EMET (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Fatih ARSLAN (Fırat Ü.)
Doç. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü.)
Doç. Dr. Feyzi ERSOY (Gazi Ü.)
Doç. Dr. Galip GÜNER (Erciyes Ü.)
Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK BOSTANCI (Gazi Ü.)
Doç. Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASUN (Gazi Ü.)
Doç. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Gazi Ü.)
Doç. Dr. Hasan ŞENER (Fırat Ü.)
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Mustafa ŞENEL (Kafkas Ü.)
Doç. Dr. Mutlu DEVECİ (Fırat Ü.)

- Doç. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü.)
Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ (Trakya Ü.)
Doç. Dr. Semra ALYILMAZ (Atatürk Ü.)
Doç. Dr. Serdar YAVUZ (Fırat Ü.)
Doç. Dr. Şaban DOĞAN (Abant İzzet Baysal Ü.)
Doç. Dr. Taalaybek ABDIYEV (Manas Ü.)
Doç. Dr. Venera AKMATOVA (Manas Ü.)
Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU (Gazi Ü.)
Doç. Dr. Zoya KİRİLLOVA (Kazan Federal Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Faruk GÜLER (İnönü Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turan SİNAN (Fırat Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Ali ILGIN (İstanbul Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ (Gazi Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Birol AZAR (Fırat Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Birol İPEK (Fırat Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ (Muğla Sıtkı Koçman Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Çimen SANAC ÖZÇAM (Fırat Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Ebru ŞENOCAK (Fırat Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Ferhat TAMİR (Gazi Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Filiz KILIÇ (Ankara Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Gülda ÇETİNDAG SÜME (Fırat Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Hakan AKCA (Gazi Ü.)
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM (Gazi Ü.)
Yrd. Doç. Dr. İbrahim ATABEY (Gazi Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Mihriban TURSUN AYDIN (İnönü Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Murat ŞENGÜL (Hacı Bektaş Veli Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Can TEZİÇ (Ankara Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Nurdin USEYEV (Manas Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Nurşat BİÇER (Kilis 7 Aralık Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Özgür AY (Uşak Ü.)

Yrd. Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Sibel ÜST ERDEM (Yıldırım Beyazıt Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Taner NAMLI (İnönü Ü.)

Yrd. Doç. Dr. Veli Savaş YELOK (Gazi Ü.)

Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALİYEV (Kırgızistan Millî Bilimler Akademisi)

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ (Uluslararası Türk Akademisi)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan Federal Ü.)

Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ (İstanbul Aydın Ü.)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü.)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü.)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü.)

Prof. Dr. Tınçtıkbek ÇOROTEGİN (Kırgızistan Millî Bilimler Akademisi)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan State University)

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (Kültür Ü.)

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV (Hakas Katanov Devlet Ü.)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Prof. Dr. Abdulhalim AYDIN, Yrd. Doç. Dr. Seda ARIKAN, Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN, Yrd. Doç. Dr. Mihriban TURSUN AYDIN, Öğr. Gör. Rakhat ABDIEVA, Arş Gör. Bilgit SAĞLAM, Arş. Gör. Naciye SAĞLAM.

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Yrd. Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN, Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN, Öğr. Gör. Rakhat ABDIEVA, Arş. Gör. Veysel KARACA, Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM, Arş. Gör. Murat AKA, Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL, Okt. Remzi ÇALIŞIR, Okt. Cemile UZUN, Uzm. Yavuz TANYERİ

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Veysel KARACA, Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM, Arş. Gör. Murat AKA, Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL, Okt. Remzi ÇALIŞIR, Uzm. Yavuz TANYERİ

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Doç. Dr. Fatih ÖZEK, Yrd. Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN, Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Arş. Gör. Veysel KARACA, Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM, Arş. Gör. Murat AKA, Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL, Okt. Remzi ÇALIŞIR, Okt. Cemile UZUN, Uzm. Yavuz TANYERİ

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Kazakistan)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Tataristan)

Prof. Dr. Kadırali KONKOBAYEV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Almanya)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Japonya)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Moğolistan)

Doç. Dr. Berdi SARIYEV (Türkmenistan)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (İran)

Doç. Dr. Mustafa ŞENEL (Cezayir)

Babahan Sharif (Özbekistan)

Ersin AKBULUT (Gürcistan)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Prof. Dr. Ali AKAR

Prof. Dr. Bahir SELÇUK

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Prof. Dr. Erhan AYDIN

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV

Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Prof. Dr. Funda TOPRAK

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Prof. Dr. Hasan KAVRUK

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT

Prof. Dr. Vahit TÜRK

Doç. Dr. Abdullah KÖK

Doç. Dr. Fatih ÖZEK

Doç. Dr. Fenzile CEVHEROVA

Doç. Dr. Mustafa ŞENEL

Doç. Dr. Nergis BİRAY

Doç. Dr. Serkan ŞEN

Doç. Dr. Talip YILDIRIM

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN

Yrd. Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

Ahmet BURAN

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE SES UYUMLARININ SEBEP OLDUĞU SES DEĞİŞMELERİ

PHONETIC CHANGES CAUSED BY VOWEL HARMONY

1 - 11

Ferit YUSUPOV

В. В. РАДЛОВ ҺӘМ ТӨРЕК ДӨНЪЯСЫ

W. RADLOFF VE TÜRK DÜNYASI

12 – 23

Ercan ALKAYA

TATAR TÜRKÇESİ YAZI DİLİNDE VE AĞIZLARINDA y-/c- SESİ ÜZERİNE

ON THE INITIAL y-/c- IN TATAR TURKISH WRITTEN LANGUAGE

24 – 38

Flera SEYFULİNA

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫННАН БЕРЕНЧЕ РОМАН ЯЗУЧЫ ЯКУБ ЗӘНКИЕВ:

ТОРМЫШЫ ҺӘМ ИЖАТЫ

SİBİRYA TATARLARININ İLK ROMANCISI YAKUB ZENKİYEV: HAYATI VE ESERLERİ

39 - 47

Erhan AYDIN

SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN YENİSEY YAZITLARININ MOĞOLİSTAN YAZITLARINDAN FARKLILIKLARI ÜZERİNE NOTLAR

NOTES ON THE DIFFERENCES BETWEEN YENISEI AND MONGOLIA INSCRIPTIONS BASED ON VOCABULARY

48 – 58

Mehmet Vefa NALBANT

TÜRKÇEDE BİR SÖZCÜK TÜRÜ VE SÖZCÜK TÜRETME YOLU OLARAK KARMA
SÖZCÜKLER

BLENDING WORDS AS A WORD TYPE AND WORD DERIVATION WAY IN TURKISH

59 – 66

Ali YILDIRIM - Fatma SİNECEN

OSMANLI SAHASINDA ÇAĞATAY TÜRKÇESİ İLE ŞİİR YAZMA GELENEĞİ VE
KÂMÎ'NİN BİR KASİDESİ

*IN OTTOMAN FIELD POETRY TRADITION WITH CHAGATAI TURKISH AND ONE OF
THE KÂMÎ'S ODE*

67 – 71

MUSTAFA ŞENEL

GENÇLİĞİN ADIYLA İMTİHANI

THE TEST OF THE YOUNG BY THEIR NAMES

72 – 84

Özge EKER - Abdullah KÖK

KUTADGU BİLİĞ'İN MISIR NÜSHASININ DİZİNİ ÜZERİNE NOTLAR

NOTES ON EGYPT MANUSCRIPT OF QUTADGU BILIG

85 – 116

Erdem UÇAR

KUTADGU BİLİĞ DİZİNİNDEKİ BİR KELİME HAKKINDA V: YİĞ '1. ÇİĞ; 2.
KÖTÜ, FENA' ÜZERİNE

*ABOUT A WORD IN THE INDEX OF QUTADGU BILIG V: ON YIG '1. RAW; 2.
BAD, WICKED'*

117 – 122

Nilüfer YILDIRIM

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİNDE KADINA YÖNELİK HİTAPLAR

WOMAN ADDRESSING FORMS IN CONTEMPORARY TURKISH LITERARY LANGUAGE

123 – 137

Naciye KARAHAN KÖK

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİNİ ANLATAN BİR ESER: KİTÂB-I GAZÂT DER MÜLK-İ ÇİN

A WORK ABOUT THE HISTORY OF EASTERN TURKISTAN: KİTÂB-I GAZÂT DER MÜLK-İ ÇİN

138 - 146

Beyazıt Bilge METİN

GEYDOĞAN KÖYÜNDE YER ADLARI

PLACE NAMES (TOPONYMIE) IN GEYDOGAN VILLAGE

147 – 165

Banu DURGUNAY

ESKİ TÜRKÇE YIP SÖZCÜĞÜ VE KAVRAM ALANINA GİREN BAĞ, URUK, ÖRGEN, URGAN, ARKAN SÖZCÜKLERİ ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME

*A STUDY OF THE OLD TURKISH WORD YIP, AND THE WORDS IN ITS CONTEXT
FIELD BAĞ, URUK, ÖRGEN, URGAN, ARKAN*

166 – 177

Tanıtma ve Yayın Değerlendirme / Reviews

Fenzile CEVHEROVA - Gafur SÖNGATOV

W. RADLOFF'UN TECRÜBESİ BİZE ÖRNEK OLMALI

THE EXPERIENCE OF W. RADLOFF SHOULD SERVE AS A MODEL FOR US

178 - 183

EDİTÖRDEN

Kıymetli Meslektaşlarım, Değerli Okuyucular,

Kısa bir süre önce duyurusunu yaptığımız *ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*'nin (TÜRKLAD) ilk sayısını (Haziran 2017) sizlerle buluşturmanın heyecanı ve sevinci içindeyiz.

Başlangıçlar ve ilk intiba önemlidir. Halk arasında, “Nasıl başlarsan öyle devam edersin” şeklinde bir özlü söz vardır. Ekibimizin Türklük bilimine hizmet düşüncesi, samimiyeti, gayreti ve TÜRKLAD'ın bilimsel ciddiyeti Allah'ın izniyle başarıyı getirecektir.

TÜRKLAD'ın Haziran 2017 sayısında, dergimize gönderilen yazılardan hakem süreci tamamlanan ve yayımlanabilir raporu alan 15 yazı yer almaktadır. Bu yazıların 14'ü “bilimsel makale”, biri “yayın tanıtım ve değerlendirme” yazısıdır. Bu sayıda, Türkiye'den gönderilen ve Türkiye Türkçesiyle yazılan yazılar dışında, Tataristan'dan gönderilen ve Tatar Türkçesiyle yazılmış makaleler de bulunmaktadır. Esasen diğer Türk topluluklarından ve ülkelerinden gelen yazıların bir bölümü de hakem süreçleri tamamlanmadığı için bu sayıya konulmamıştır.

Türklük bilimi alanında Türk dünyasının ortak bilimsel dergisi olmayı hedefleyen TÜRKLAD'ın bu kadar kısa süre içinde hazır hale gelmesi, Türkiye'den ve Türkiye dışından meslektaşlarımızın yakın ilgi ve destekleriyle mümkün olmuştur. Manevî destek ve teşvikleriyle bizi cesaretlendiren ve yazı göndererek dergimizin gecikmeden Türklük bilimi yolundaki yolculuğuna çıkmasını sağlayan çok değerli meslektaşlarımıza yürekten teşekkür ederiz.

İki ay gibi kısa bir sürede TÜRKLAD'ı yayına hazır hale getirmemizde, yoğun mesailer arasında gönderilen makaleleri geciktirmeden değerlendiren dergimizin çok değerli hakemlerinin payı büyüktür. Bütün hakemlerimize katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Son olarak da ULAKBİM, DergiPark'ın sağladığı imkânlardan, yönlendirici yardımlarından dolayı DergiPark yetkililerine ve TÜRKLAD'ı birlikte var etmeye çalıştığımız değerli arkadaşlarıma gayretlerinden dolayı teşekkür ederim.

Prof. Dr. Ahmet BURAN

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE SES UYUMLARININ SEBEP OLDUĞU SES DEĞİŞMELERİ*

Ahmet BURAN**

Özet

Dillerde ünlü ve ünsüzlerde meydana gelen değişmelerin çeşitli sebepleri vardır. Bu değişimlerin bir bölümü, münasebette bulunulan diller, kültürler, iklim ve coğrafya gibi dilin “dış tarihi” ile ilgilidir. Diğer önemli bir kısmı ise, dilin iç dinamiklerinden kaynaklanan “dilim iç tarihi” ile ilgili değişme ve gelişmelerdir.

Türk dilinde ünlüler ile ilgili “kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık”, ünsüzlerle ilgili de “tonluluk-tonsuzluk” uyumu adı verilen önemli ve özel bir uyum sistemi bulunmaktadır. Çağdaş Türk yazı dillerinde bu uyum sistemlerinin durumu önemli farklılıklar göstermektedir. Kırgız Türkçesi, çağdaş Türk yazı dilleri arasında ünlü ve ünsüz uyumlarını en ileri düzeye taşıyan ve en sağlam biçimde işleten yazı dilidir. Bu uyum sistemleri geliştikçe, dil kendi doğası gereği, kelime tabanlarında ve ekleşme durumunda karşılaştığı uyuma aykırı biçimleri değiştirip dönüştürerek uyuma uygun hale getirmektedir.

Türk yazı ve konuşma dillerinin tümünde bulunmakla birlikte, ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı ses değişmelerinin en karakteristik ve yaygın örnekleri, Kırgız Türkçesinde görülmektedir. Onun için bu çalışmada “ses uyumlarının sebep olduğu ses değişmeleri” Kırgız Türkçesi özelinde incelenmeye çalışılmıştır.

Ünlü uyumu, ünlülerin boğumlanma yeri (art-ön) bakımından benzerlik göstermesi ile ilgili bir uyumdur.

Türkiye Türkçesinde; “Kalınlık-incelik uyumu”, “damak uyumu”, “büyük ünlü uyumu” gibi terimlerle ifade edilen bu uyum için Kırgız Türkçesinde “tildin küüsü; kalın ündüü küüsü, ince ündüü küüsü” terimleri kullanılmaktadır.

Kalınlık-İncelik uyumu; Türkçe Kökenli Kelimelerde Kalınlık-İncelik Uyumu; Kalınlık Uyumu (kalın ündüü küüsü), İncelik Uyumu (İnce Ündüü Küüsü; Yabancı Kökenli Kelimelerde Kalınlık-İncelik Uyumu başlıklarında ele alınmıştır. İnce Ünlülerin Kalınlaştırılması ve Kalın Ünlülerin İnceltmesi Yoluyla Kalınlık-İncelik Uyumunun Sağlanması başlıkları ile de ünlü değişimleri örneklenerek nitelikleri gösterilmiştir.

Düzlük yuvarlaklık uyumu, çağdaş Türk yazı dillerinde farklı düzeylerde vardır. Bu uyumun tanımı Türkiye Türkçesine göre değil Kırgız Türkçesine göre yapılmış ve değişim örnekleri bu tanım bağlamında incelenmiştir.

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Sebep Olduğu Ses Değişmeleri de Türkçe ve yabancı kelimelerde ayrı ayrı örneklenmiştir.

Çağdaş Türk yazı dillerinde yine farklı düzeylerde işletilen ünsüz uyumu (tonluluk-tonsuzluk), Kırgız Türkçesinde çok ileri düzeye taşınmıştır. Özellikle kelime kök ve tabanlarına getirilen eklerin uyum dolayısıyla değişime uğradıkları görülmektedir. Ünsüz uyumu dolayısıyla, özellikle tonsuz karşılığı olmayan, tonlu ünsüzlerle başlayan (Ör. lAr > lar, ler, lor, lör, dar, der, dor, dör, tar, ter, tor, tör) ekler, tonlu ve tonsuz ünsüzlerden biri ile biten kelimelere eklendiklerinde ünsüz uyumuna uyabilmek için değişirler.

* Bu makale, 22-26 Mayıs 2017’de Ankara’da Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’na sunulmuş bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş biçimidir.

** (Prof. Dr.) Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ELAZIĞ, EImek: buran.ahmet@gmail.com

Çalışmada, yukarıda belirtilen ünlü ve ünsüz uyumlarından kaynaklanan ses değişimleri bir sistem dâhilinde örneklendirilerek incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uyum, Ses değişimleri, Kalınlık-İncelik uyumu, Düzlük-Yuvarlaklık uyumu, Ünsüz uyumu.

PHONETIC CHANGES CAUSED BY VOWEL HARMONY

Abstract

There are various reasons for vowel and consonant changes in languages. Some of these changes are related to ‘the *external history*’ of a language such as contacted languages, climate and geography. The other reasons are related to ‘*internal history*’ of languages that caused by internal dynamics.

In Turkish, there is an important harmonical systems called ‘*palatal and labial harmony*’ in vowels; ‘*voiced-voiceless harmony*’ in consonants.

In modern Turkish dialects, the situation of this harmonical system presents different features. Among the other dialects, Kirghiz Turkish is the dialect that excels and runs perfectly the vowel and consonant harmony. The more this system expands language, naturally, changes the inconsistent forms that are encountered in words bases or stems as suffixes.

In all the written and spoken languages, the most common and characteristic examples related vowel and consonant are seen in Kirghiz Turkish. Hence, in this study the *sound changes caused by sound harmony* in Kirghiz Turkish will be examined.

Palatal harmony is about articulation spot (front-back) of vowels.

Palatal harmony that is also called as *backness-frontness harmony* in Turkey Turkish is termed as “*tildin küüsü; kalın ündüü küüsü, ince ündüü küüsü*” in Kirghiz Turkish.

Palatal Harmony is examined under the following titles: Palatal Harmony in Turkish Origin Words; *Backness Harmony (kalın ündüü küüsü)*, *Frontness Harmony (İnce Ündüü Küüsü)*; Palatal Harmony in Foreign Origin Words. Under the titles of *Velarisation of Front Vowels* and *Palatalisation of Back Vowels*, the vowels changes are illustrated and presented.

Labial harmony has different levels in modern Turkish written languages. In this study, the description of this harmony is accepted as in the Kirghiz Turkish not in Turkey Turkish and the examples are handled according to this description.

The examples of *The Sound Changes Caused by Labial Harmony* are illustrated individually as for the vowels and consonants.

In Kirghiz Turkish, the consonant harmony (*voiced-voiceless harmony*) that is operated in different levels in modern Turkish written languages is taken to further levels. Especially, the suffixes that are put on the root and the stem words tend to get into a phonetic change. Because of the consonant harmony, the suffixes which starts with a the voiced consonants that have no voiceless counterparts (for example lAr > lar, ler, lor, lör, dar, der, dor, dör, tar, ter, tor, tör) change when they come after a word that ends with either a voiced or voiceless consonants in order to ensure the harmony.

In this study, the sound changes that is caused by vowel and consonant harmony are examined by illustrated in a systematic method.

Key Words: Harmony, Sound change, Palatal harmony, Labial harmony, Consonant harmony.

Sesler dilin temel birimleridir. İnsan dili, öncelikle sestem ibarettir ve ses ile vardır. İnsan diline ait sesler, “ünlüler” ve “ünsüzler” şeklinde iki temel gruba ayrılır.

Dil, *anlama/bilme* ve *anlatma/bildirme/bildirilme* ihtiyacından doğmuştur. İnsan doğası gereği, bu ihtiyacı, “*en az çaba*” harcıyarak, en kısa sürede ve en kolay, en pratik biçimde gidermek ister. Dolayısıyla genel fonetikte olduğu gibi, Türk dilinin tarihi fonetiğinde de, tonsuz ünsüzlerden tonlulara, katı-patlamalı ünsüzlerden sızıcı ünsüzlere; tonlu, sızıcı ünsüzler ile, yarı ünlülerden de ünlülere doğru bir değişim eğilimi söz konusudur. Çünkü insan dilinde ünlüler, ünsüzlere göre daha kolay üretilen, daha kolay çıkarılan seslerdir.

Dillerde “*en az çaba yasası*” başta olmak üzere, ünlü ve ünsüzlerde meydana gelen değişmelerin çeşitli sebepleri vardır. Bu değişimlerin bir bölümü, münasebette bulunan diller, kültürler, iklim ve coğrafya gibi dilin “*dış tarihi*” ile ilgilidir. Diğer önemli bir kısmı ise, dilin iç dinamiklerinden kaynaklanan “*dilin iç tarihi*” ile ilgili değişme ve gelişmelerdir.

Türk dilinde ünlüler ile ilgili “*kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık*”, ünsüzlerle ilgili de “*tonluluk-tonsuzluk*” uyumu adı verilen önemli ve özel uyum sistemleri bulunmaktadır. Bu sistemlerin ortaya çıkışı ve işleyişi de tamamen en az çaba yasası ile ilgilidir. Çünkü kalın ünlüler ağız boşluğunun arka/art kısmında, ince ünlüler ise ön kısmında boğumlanırlar. Bir kelimenin ilk hecesinde art/kalın bir ünlü varsa sonrakilerin de kalın, ön/ince bir ünlü varsa sonrakilerin de ince olması bir kolaylıktır. Aynı kolaylık ünsüzlerdeki tonluluk-tonsuzluk uyumu için de geçerlidir.

Çağdaş Türk yazı dillerinde bu uyum sistemlerinin durumu önemli farklılıklar göstermektedir. Özellikle, geç zamanda ve yapay yollarla yazı dili haline getirilmiş bazı çağdaş Türk yazı dillerinde ünlü ve ünsüz uyumları bozuktur. Bunun bir sebebi de dış etkilere maruz kalmış konuşma dillerinin yazı diline esas alınmış olmasıdır. Özbek Türkçesi bunun en başta gelen örneklerindedir.

Kırgız Türkçesi, Türk yazı dilleri arasında ünlü ve ünsüz uyumlarını en ileri düzeye taşıyan ve en sağlam biçimde işleten yazı dilidir. Bu uyum sistemleri geliştikçe, dil kendi doğası gereği, kelime tabanlarında ve ekleşme durumunda karşılaştığı uyuma aykırı biçimleri değiştirip dönüştürerek uyuma uygun hale getirmektedir. Bu durum sadece Türkçe kelimeler için değil, yabancı kökenli kelimeler için de geçerlidir.

Türk yazı ve konuşma dillerinin tümünde görülmekle birlikte, ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı ses değişmelerinin en karakteristik ve yaygın örnekleri, Kırgız Türkçesinde görülmektedir. Onun için, “*ses uyumlarının sebep olduğu ses değişmelerini*” Kırgız Türkçesi özelinde incelemeye çalıştık.

1. Kalınlık-İncelik Uyumu (*Kalın Ündüü Küüsü, İçke Ündüü Küüsü*)

Kalınlık-incelik uyumu, Altay dillerinin, dolayısıyla Türk dilinin karakteristik özelliklerinden biridir. Ünlülerin boğumlanma yeri (art-ön) bakımından benzerlik göstermesi ile ilgili bir uyumdur. Türkçede, kelimelerin ilk hecesindeki ünlünün niteliği ikinci hecenin ünlüsünün niteliğini belirlediği için, kalınlık-incelik uyumu ilk hece ünlüsü esas alınarak tanımlanır. Ancak, ilk hece ünlüsü ikinci heceyi belirledikten sonra devre dışı kalır ve kural bir önceki hecenin ünlüsünün niteliğinin bir sonraki hecenin ünlüsünün niteliğini belirlemesi şeklinde devam eder. Bu bilgiler ışığında, kalınlık-incelik uyumunu şöyle tanımlayabiliriz: Kalınlık-incelik uyumu, bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de kalın, bir kelimenin ilk hecesinde ince bir ünlü varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de ince olması kuralıdır. Esasen bu uyumlardan kalınlık uyumu ayrı incelik uyumu ayrı uyumlardır. İki uyum arasında sadece bir karşıtlık ilişkisi vardır.

Türkiye Türkçesinde; “*Kalınlık-incelik uyumu*”, “*damak uyumu*”, “*büyük ünlü uyumu*” gibi terimlerle ifade edilen bu uyum için Kırgız Türkçesinde “*tildin küüsü; kalın ündüü küüsü, ičke ündüü küüsü*” terimleri kullanılmaktadır.

Kalınlık-incelik uyumu iki ayrı uyumdan oluştuğu için biz konuyu “*Kalınlık Uyumu*” ve “*İncelik Uyumu*” başlıklarıyla ayrı ayrı ele alacağız.

1.1. Kalınlık Uyumu (*Kalın Ündüü Küüsü*)

1.1.1. Türkçe Kökenli kelimelerde

Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerde kalınlık uyumu sağlam bir şekilde işlemektedir: *okuuçumun, kısıkarak cakşılık, turgan, balalı, uulu, cıluu, aldoocu, koldongondo, açkıç, coldoş, tışkarı,*

Türkiye Türkçesinde uyuma girmeyen; *alma (elma), kana (<ET. kanı>hani), karındaş (kardeş), kaysı,* gibi kelimeler, Kırgız Türkçesinde eski şekillerini korur ve kalınlık uyumuna uyarlar.

1.1.2. Yabancı Kökenli Kelimelerde

Kalınlık uyumu Kırgız Türkçesinde kullanılan yabancı kökenli kelimeleri de etkilemektedir. Dolayısıyla, kaynak dildeki özgün biçimleri kalınlık uyumuna uymayan çok sayıda kelimenin uyuma sokulduğu görülmektedir: *adat (<Ar. âdet), alaamat (<Ar. ‘alâmet), daavat (<Ar. da’vet), kubat (<Ar. kuvvet), makala (<Ar. makâle), daana (<Far. dâne), azan (<Ar. ezân), balaa (<Ar. bela’), camal (<Ar. cemal), mazar (<Ar. mezâr), tamaşa (<Far. temâşâ), almas (<Ar. elmâs), camal (<Ar. cemâl)*

1.1.3. Kalınlık Uyumuna Aykırı Şekiller

1.1.3.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde

+ek, +yek, +ke, +eke, +key, +ge ve +ker ekleri kalın ünlülü kelimelere geldiğinde uyuma aykırı düşerler: *koyonek (tavşan yavrusu), kırgıyek (genç atmaca), apake, atake, bayke, tayeke, kılıçker, kırgıyek, balakey, bayge, kantip.*

1.1.3.2. Yabancı Kökenli kelimelerde

Bazı yabancı kökenli kelimelerdeki ünlüler özgün şekillerini korur ve uyuma aykırı düşerler: *kollektiv, pabrika, partiya, mamile, naçalnik, aktiv, komandır, zalök vb.*

dalil (<Ar. delil), postek (<Far. pösteki) gibi bazı örneklerde ise kelimelerin özgün şekilleri değiştirildiği için uyuma aykırılık oluşmuştur.

Ayrıca, +ker ve +ke ekleri ile kullanılan kalın ünlülü kelimelerde kalınlık uyumu bozulur: *talapker, carooker (şefkatli) carmanke (Rus. yarmarka)*

1.1.4. Kalınlık Uyumunun Sebep Olduğu Ses Değişmeleri

1.1.4.1. İnce Ünlülerin Kalınlaşması

Kırgız Türkçesinde yer alan yabancı kökenli kelimelerin bir bölümü, kaynak dildeki özgün biçimleri bakımından kalınlık uyumuna aykırı sesler bulundurlar. Kırgız Türkçesi, bu kelimelerin çok önemli bir bölümünde yer alan bu aykırı sesleri

uyuma zorlar ve değiştirir. Uyuma girme yönünde meydana gelen ünlü değişmelerinin büyük bir kısmında ince ünlülerin kalınlaştığı görülür. Değişimler, değişimin yönüne göre *ilerleyici* veya *gerileyici benzeşme* yoluyla gerçekleşir.

e>a değişmesi:

İlerleyici Benzeşme Yoluyla: adat (<Ar. âdet), alaamat (<Ar. ‘alâmet), daavat (<Ar. da’vet), esep (<Ar. hesâb), kubat (<Ar. kuvvet), makala (<Ar. makâle), daana (<Far. dâne)

Gerileyici benzeşme Yoluyla: azan (<Ar. ezân), balaa (<Ar. bela’), mazar (<Ar. mezâr), tamaşa (<Far. temâşâ), almas (<Ar. elmâs), camal (<Ar. cemâl)

İlerleyici ve gerileyici Benzeşme Yoluyla: ziyarat (<Ar. ziyâret), akıkat (<Ar. hakikat), amanat (<Ar. emânet), ziyapat (<Far. Ziyâfet), taza (<Far. tâze)

i>ı değişmesi:

İlerleyici benzeşme Yoluyla: adil (<Ar.>adl> âdil), zayır (<Ar. zahir), akır (<Ar. âhir)

Gerileyici benzeşme Yoluyla: ıktıbar (<Ar. i’tibâr), ıktımal (<Ar. ihtimâl), ıktıyar (<Ar. ihtiyâr), ılac (<Ar. ilâc), imân (<Ar. imân), insan (<Ar. insân), miras (<Ar. miras), niyaz (<Far. niyâz), zına (<Ar. zinâ), ziyân (<Far. ziyân)

İlerleyici ve Gerileyici benzeşme Yoluyla: ibarat (<Ar. ibâret), ziyarat (<Ar. ziyâret), işaarat (<Ar. işâret)

i > a değişmesi: taraba (<Ar. terâvîh)

1.2. İncelik Uyumu (İçke Ündüü Kүүsü)

1.2.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde

Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerde incelik uyumu sağlam bir şekilde işlemektedir: *cigitter*, *süylöbödü*, *bergenbiz*, *cergiliktüü*, *iygilik*, *köjüldüü*, *cöö*, *cüröksüz*, *ketişiptir*, *körsönör*, *kezzin*

Türkiye Türkçesinde uyum dışı kalan *anne*, *dılmaç* gibi bazı kelimeler Kırgız Türkçesinde *ene* (*anne*), *tilmeç* (*dılmaç*) biçiminde kullanılır ve incelik uyumuna uyarlar.

1.2.2. Yabancı Kökenli Kelimelerde

Kırgız Türkçesinde doğal bir kural halinde ve yaygın bir biçimde işleyen incelik uyumu, yabancı kökenli kelimelerde de etkili olmakta ve onları da büyük oranda uyuma sokmaktadır. Yabancı kökenli kelimelerin ön, iç ve son seslerinde yer alan uyuma aykırı sesler, uyum açısından daha güçlü olan sesler tarafından kendine benzeştirilerek uyuma uygun hale getirilir. Ör. *kümön* (<Far. gümân), *dükön* (<Ar. dükkân); *süröt* (<Ar. suret)

1.2.3. İncelik Uyumuna Aykırı Şekiller

1.2.3.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde

+tAy eki ince sıradan ünlülerle başlayan kelimelere getirildiğinde uyum dışı kalır: *eketay* (*babacık*), *initay* (*kardeşçik*), *cenetay* (*yengeciğim*), *kementay* (*keçeden yapılan üst giyim*)

1.2.3.2.Yabancı Kökenli Kelimelerde

Yabancı kökenli kelimelerin bir bölümü incelik uyumuna uydurulmadan kullanılır: *işkana, kitepkana, ideal, filosof, militsiya, seriya, sentyabr, sekretar, icara, dialekt vb.*

1.2.4. İncelik Uyumunun Sebep Olduğu Ses Değişmeleri

1.2.4.1. Kalın Ünlülerin İncelmesi

â>e değişmesi: *kiteb* (Ar.<kitâb), *adam*(Ar.<*âdem*), *esep* (<Ar. *hesâb*),

â>ö değişmesi: *kümön* (<Far. *gümân*), *dükön* (<Ar. *dükkân*), *möösül* (Ar. *muhâsil*)

u>ü değişmesi: *süröt* (<Ar. *suret*), *şügür* (<Ar. *şukr*), *kümböz* (<Far. *gunbed*), *kübö* (<Far. *guvâh*)

u >ö değişmesi: *möösül* (Ar. *muhâsil*), *öküm* (<Ar. *hukm*)

2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu (Erin Küüsü)

Düzlük-yuvarlaklık uyumu (dudak uyumu) çağdaş Türk lehçelerinde önemli farklılıklar gösterir. Bu farklılık dolayısıyla düzlük-yuvarlaklık uyumunun tanımı da farklıdır. Türkiye Türkçesinde düzlük yuvarlaklık uyumu; bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü (a,e,i,ı) varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de düz, yuvarlak bir ünlü (o,ö,u,ü) varsa, sonraki hecelerde yer alan ünlülerin ya dar-yuvarlak (u, ü) ya da geniş-düz (a,e) olması kuralıdır, şeklinde tanımlanır. Esasen düz ünlülerin uyumunda bir farklılık yoktur. Farklılık, yuvarlaklık uyumunda ortaya çıkmaktadır.

Kırgız Türkçesinde, kök hecede yuvarlak yahut yuvarlaklaşmış bir ünlü bulunduran kelimelerin sonraki hecelerde yer alan ünlüler dudak uyumuna uymak için yuvarlaklaşırlar. Dolayısıyla Kırgız Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumunu; bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de düz, yuvarlak bir ünlü varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de yuvarlak olması kuralıdır, şeklinde tanımlayabiliriz. Bu kuralın en belirgin istisnası, birinci veya sonraki hecelerde bulunan dar-yuvarlak u ünlüsünden sonra düz-geniş a ünlüsünün gelebilmesidir. Ayrıca az sayıda örnekte, ilk seste ikincil bir uzun o (oo) oluşmuşsa bu o sesinden sonra da a ünlüsü gelebilmektedir. *Ooba* (<*evet*), *oopa* (<*vefa*), *oodar-* (<*aktar-*), *oona-*, (<*ağna-*), *oozan* (<*ağızan-*)

Düzlük-yuvarlaklık uyumu terimiyle ifade edilen ses uyumu da esasen iki ayrı uyum sistemini içerir. Bunlardan biri, düzlük uyumu, diğeri yuvarlaklık uyumudur. Bu iki uyum arasındaki ilişki de düzlük ve yuvarlaklık bakımından bir karşıtlık ilişkisidir. Biz, *kalınlık uyumu* ve *incelik uyumu* gibi *düzlük* ve *yuvarlaklık* uyumlarını da ayrı başlıklar halinde incelemeye çalışacağız.

2.1. Düzlük Uyumu

2.1.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde

Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerde, düzlük uyumu sağlam bir kural halinde işlemektedir: *iygilik, cerdeşibiz, cabık, bargan, keldi, bışkan, tınçtıık, elder, bizdin, baldarıbız, baarınar, camgır, kamır, ketiptirsın, çıgarmanı*

Türkiye Türkçesinde düzlük uyumuna uymayan yağmur, hamur gibi bazı kelimeler Kırgız Türkçesinde camgır, kamır biçiminde uyuma uygun şekilde kullanılırlar.

2.1.2. Yabancı Kökenli kelimelerde

Düzlük uyumuna uymayan yabancı kökenli kelimeler de ses değişmelerine uğrayarak düzlük uyumuna uygun hale gelirler. *taraza* (<Ar. *terâzû*), *samın* (<Ar. *sâbûn*), *makmal* (<Ar. *muhmal*, *şeker* (<Ar. *şukkar*), *sünnöt* (<Ar. *sunnet*), *moldo* (<Ar. *mulla*), *maarek* (< *mubârek*)

2.1.3. Düzlük Uyumuna aykırı şekiller

2.1.3.1 Türkçe Kökenli Kelimelerde

Türkçe kökenli kelimelerde özellikle düz ünlü ile başlayan fiillerin mastar biçimleri, -Ig ekinin sonundaki g sesinin önce v'leşmesi ardından da yuvarlak ünlüye dönüşmesi sebebiyle uyuma aykırı düşerler. (-Ig> Iv>uu /oo) *almaştıruu* (*kariştirmek*, *değiştirmek*), *aydoo* (*sürmek*), *kıştoo* (*kışlamak*), *baştoo* (*başlamak*), *çıguu* (*çıkmaq/çıkış*), *kirüü* (*girmek/giriş*), *karoo* (*bakmaq*), *cıyno* (*toplamaq*), *izdöö* (*aramaq*), *tirmoo* (*tirmiklamaq*)

Aynı durum +Ilg ekinde de (lıg>lıv>luu) görülür. Düz ünlü ile başlayan kelimelere bu ek getirildiğinde düzlük uyumu bozulmaktadır: *eerdüü* (*eğerli*), *ataktuu* (*ünlü*)

Sayı adlarında ortaklık, beraberlik anlamı kuran +AgU>oo/öö eki de düz ünlü ile başlayan kelimelere geldiğinde uyumu bozar: *biröö* (*her biri*), *eköö*, *üçöö*

-çU eki de kimi örneklerde düz ünlülü tabanlara yuvarlak ünlülü biçimde gelerek uyumu bozar: *es alçu*, *berçü söz*

2.1.3.2. Yabancı Kökenli kelimelerde

Yabancı kökenli, *akılduu* (*akıllı*), *paydaluu* (*faydalı*), *daamduu* (*lezzetli*), *şekildüü* (*şekilli*) gibi kelimelere de *luu* (<+lıg) eki getirildiğinde düzlük uyumu bozulmaktadır.

Kırgız Türkçesinde özgün biçimlerini koruyan bazı yabancı kökenli kelimeler düzlük uyumuna uymazlar: *avtor* (*yazar*), *kuda* (*dünür*), *rayon*

2.1.4. Düzlük Uyumunun Sebep olduğu Ses Değişmeleri

2.1.4.1. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

2.1.4.1.a. Türkçe Kökenli kelimelerde

u>ı değişmesi: *bırış-* (<*buruş-*),

ü>i değişmesi: *eçki* (<*eçkü*)

2.1.4.1.b. Yabancı Kökenli Kelimelerde

u>a değişmesi: *maalım* (< *Far. malûm*), *tabıt* (<Ar. *tâbût*)

u>ı değişmesi: *kabil* (Ar.<*kabul*), *namıs* (Ar.<*namus*), *malım* (Ar.<*malûm*)

2.2. Yuvarlaklık Uyumu

2.2.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde

Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerin önemli bir bölümünde yuvarlaklık uyumu vardır: *ötösünör, konoktor, coldoş, köçmön, küçtüü, kotormoçu, burun, moyun, köpölökördön, tuuldu, töbö, koldonuu, coldoş*

2.2.2. Yabancı Kökenli kelimelerde

Özgün biçimleri yuvarlaklık uyumuna aykırı olan bazı yabancı kelimeler uyuma uygun hale getirilerek kullanılır: *köçö (<köşe), böödö (<beyhûde), orozo (<rûze), ücürö (<Ar. hucre), düynö (<Ar. dünyâ), toos (<Ar. tâvus), şoorat (<Ar. şuhret), müşkül (<Ar. müşkil)*

2.2.3. Yuvarlaklık Uyumuna Aykırı şekiller

2.2.3.1 Türkçe Kökenli kelimelerde

Kırgız Türkçesinde az da olsa yuvarlak o ve u ünlülerinden sonra a ünlüsü gelebilmektedir. Bu durum, yuvarlaklık uyumunun nihaî şekli olan ‘yuvarlak ünlülerden sonra yuvarlak ünlülerin gelmesi’ kuralının eksik kalan yanı olarak değerlendirilebilir: *uçuraşkanı (selamlaşmak için), bolmoyunça, körmöyünçe, tuuganbız, murda(önce)*

2.2.3.2. Yabancı Kökenli kelimelerde

Bazı yabancı kökenli kelimeler yuvarlaklık uyumuna uydurulmadan kullanılır: *opera, profesör, obyekt, obyektiv, okıya*

2.2.4. Yuvarlaklık Uyumunun Sebep Olduğu Ses Değişmeleri

2.2.4.1. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

2.2.4.1.a. Türkçe Kökenli Kelimelerde

a>o değişmesi:

İlk hecedeki o ünlüsünden sonra gelen a’lar, yuvarlaklık uyumuna uyabilmek için o’ya dönüşürler. Örneklerden de anlaşıldığı gibi ilk hecedeki o sesi genellikle aslidir. Kimi zaman ilk, kimi zaman da diğer hecelerdeki o ünlüsü, yuvarlaklık uyumu dolayısıyla ikincil bir ses olarak oluşmuştur. Ancak uyum dolayısıyla ortaya çıkan bu ikincil şekiller, Kırgız Türkçesinde kalıcı hale gelmişlerdir. *böbö (<bebek), döbö (<tepe)*

İlerleyici benzeşme Yoluyla: *boşot-, boyo, bozo, bozor-, cokto-, coldo-, coldoş, koldon-, konok, korkok, ormon, orok, orto, ortok, oynogon, tokmok, toptop (<toplayıp)*

e>ö değişmesi:

İlk hecedeki ö veya ü ünlülerinden sonra gelen e’ler, yuvarlaklık uyumuna uyabilmek için ö’ye dönüşürler. Bu yuvarlaklaşmaların bir bölümü dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşmaktadır: *üy (<ew<eb), süy- (<sew- <seb-), üyür- (<ewir<ebir-), bölmö, köpölök, döbö vb.*

İlerleyici Benzeşme Yoluyla: *böbök, böcök, bölmö, cönöl-, döbö, köçmön, kömök, köpölök, köynök, ölkö, özgö, süylö-, sürmö, üyröt, cürök,*

ı>u değişmesi: aruu (aruv<arığ), ayuu (<aduv<adıg)

i>ü değişmesi: elüü (<elüv<elig)

2.2.4.1.b. Yabancı Kökenli Kelimelerde

a>o değişmesi: şooruk (<Ar. şahrüh)

a<ö değişmesi: *kümön* (<Far. *gümân*), *möösül* (Ar. *muhâsil*), *külpöt* (Ar. *kulfat*)

e>o değişmesi: *moolut* (<Ar. *mevlüt*),

e>ö değişmesi: *böödö* (<Far. *beyhude*< *bîhûde*), *kööne* (<Far. *Köhne*), *süröt* (<Ar. *suret*)

i>ü değişmesi: *möösül* (Ar. *muhâsil*),

3. Ünsüz Uyumu

Tonluluk-tonsuzluk, süreklilik-süreksizlik gibi terimlerle ifade edilen bu uyumun Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde farklı düzeylerde yaşatıldığı ya da yansıtıldığı bilinmektedir.

Çağdaş Türk lehçeleri arasında ünsüz uyumunu en ileri düzeyde işleten yazı dili Kırgız Türkçesidir. Kırgız Türkçesinde, tonlu bir ünsüzle biten kelimeye getirilen ek tonlu, tonsuz bir ünsüzle biten kelimeye getirilen ek de tonsuz bir ünsüzle başlar. Bilindiği gibi Türkçede, *b-p, c-ç, d-t, g-k* gibi seslerin tonlu ve tonsuz karşılıkları varken *f, s, ş, h* gibi tonsuz ünsüzlerin tonlu ve *j, l, m, n, r, v, y, z* gibi tonlu ünsüzlerin de tonsuz karşılıkları yoktur. Dolayısıyla kelime kök ya da tabanlarına tonlu ya da tonsuz ünsüzlerden biri ile başlayan bir ek getirildiğinde bu ek ya uyum dışı kalır ya da ekin ilk sesi değişikliğe uğrayıp kelime tabanının son sesine uyar ve ünsüz uyumuna uygun hale gelir.

Kırgız Türkçesinde yukarıda belirtilen durumdaki ekler ses değişmesine uğrayarak ünsüz uyumuna uygun hale gelmektedir. Tarihî metinleri olmadığı için Kırgız Türkçesindeki bu değişme ve gelişmenin tarihî sürecini tespit etmek mümkün olmasa da, Türkçenin ilk yazılı belgelerindeki biçimleri esas alarak değişimin yönünü tespit etmek mümkündür.

3.1. Tonluluk Uyumu

Tonsuz karşılığı olmayan tonlu ünsüzlerden biriyle (m, l, n) başlayan bazı ekler tonsuz karşılığı olan tonlu ünsüzlerden birine (m>b, l>d, n>d) dönüşerek ekin her durumda uyuma girmesini sağlarlar. Aşağıda bu değişime uğrayarak tonluluk uyumuna giren örnekler yer almaktadır:

3.1.1. m>b değişmesi:

-mA olumsuzluk ekinde: *alba-, körbö-, ötünbö-, bolbo-*

-mAs ekinde: *albas-, körbö-, berbes-, bolbos-*

-mA(y) ekinde: *okubay catasın, kelbey cürösün, körböy kaldık*

mİ soru ekinde: *bilesinbi, süylögön üçünbü, oşondoybu*

3.1.2. l>d değişmesi:

- +lAr ekinde: *elder, güldör, kızdar, coldor, ketkender*
- +lA- ekinde: *ündö-, koldo-, kızıl-da-, tegizde-, közdö-*
- +llk ekinde: *ösümdük, tuugandık, körkömdük, koyluk, koomduk*
- +lUU(<llg>l) ekinde: *köjüldüü, daamduu, akılduu*
- +lAş- ekinde: *salamdaş-, cüzdöş-, kollektivdeş-*
- +lAn- ekinde: *candan-, irden-, kuraldan-*

3.1.3. n>d değişmesi:

- +nI ekinde: *sözdördü, ayıldı, dindi, ögüzdü*
- +nIn ekinde: *tündün, üydün, bizdin, adamdın, könüldün, tördün*

3.2. Tonsuzluk Uyumu

Tonlu ve tonsuz karşılıkları olan ünsüzlerle başlayan ekler her halükârda kelime tabanındaki ünsüzün niteliğine uydukları için ünsüz uyumuna uyarlar. Tonsuz karşılıkları bulunmayan ünsüzler (l, m, n) ile başlayan eklerin ilk sesi kelime tabanının son sesinin niteliğine göre bir değişmeye uğrayarak (l>t, m>p, n>t) uyuma uygun hale gelir. Alıntı kelimelerde kelime kökünde de bu durum görülebilir: tekpir (<Ar. tekbîr), tespe (<Ar. tesbîh).

Aşağıda verilen örneklerde tonlu ünsüzler tonsuzlaşmış ve böylece ekleşme sırasında tonsuzluk uyumu sağlanmıştır.

3.2.1. Tonlu Ünsüzlerin Tonsuzlaşması

3.2.1.1. l>t değişmesi:

- +lAr ekinde: *böböktör, cigitter, ayaktar, coldoştor, kitepter*
- +lı (<llg>) ekinde: *küçtüü, ataktuu, eseptüü,*
- +llk ekinde: *tınçtık, caştık, töştük, baştık*
- +laş- ekinde: *betteş-, dostoş-, çataктаş-, togoloktoş-*
- +lan- ekinde: *örttön-, kılıktan-, koopton-*
- +la- ekinde: *kışta-, tişte-, taştta-, otto-, kılıçta-*

3.2.1.2. m>p değişmesi:

- mA Olumsuzluk ekinde: *korkpo-, uruşpa-, açpa-, küröşpö-*
- mI Soru Ekinde: *albaspı, tolukpu*

3.2.1.3. b>p değişmesi:

- bız (<biz>vüz>Iz) ekinde: *caşpız, studentpiz, oruspuz, cölökpüz (yardımcıyız)*

3.2.1.4. n>t değişmesi:

+nI ekinde: *cooptu, cüröktü, taştı, kılıçtı, tamaktı*

+nIn ekinde: *soğuştu, Nemetstin, cigittin*

3.3. Ünsüz uyumuna Aykırı Şekiller

Kırgız Türkçesinde diğer ekler tonlu ve tonsuz karşılıklarıyla kullanıldığı için genellikle ünsüz uyumuna uyarken, +çA, +çI, +çAk, +çAn+, +çUk, +çA, +çU, çO gibi ç ünsüzü ile başlayan ekler tek şekilli olarak kullanılır ve uyum dışı kalırlar: *cançık, caşılça, çapançan, emçek, Kırgızça, kıyımçan, muzooçan, okuuçu, oyçu, oyunçuk, taarınçak, ekinçi, üçünçü, bölçök, alçu, cüzçö, oronçook.*

+kA, +kAy, +DAy, +kU, -mAk ve bazı fiillerde -Dır- ekleri de ünsüz uyumuna aykırı düşerler. *bıltrkı, bugünkü, murunku, sonku, öltür-, keltir-, kaltır-, çakmak, çertmek, altoo*

Sonuç

Türk dilinde ünlü ve ünsüz uyumlarının sebep olduğu ses değişmeleri vardır. Bu ses değişmelerinin en düzenli ve en ileri düzeydeki örnekleri Kırgız Türkçesinde görülmektedir.

Kırgız Türkçesinde, ünlü uyumlarından kaynaklanan ünlü değişmelerinde, değişimin yönü ünlü kalınlaşması ve ünlü yuvarlaklaşması yönündedir. Özellikle ünlü yuvarlaklaşması eğilimi Kırgız Türkçesinde “yuvarlaklık uyumu”nu kendine özgü bir hale getirmiş ve oldukça ileri bir düzeye taşımıştır. Bu bağlamda uyuma aykırı yabancı kökenli kelimeler de uyuma uydurulmuştur. Uyumlara aykırı yapıların örnekleri azdır.

Ünsüz uyumlarından kaynaklanan ses değişmeleri, daha çok tonsuz karşılığı olmayan seslerle başlayan eklerde (l, m, n) görülmektedir. Eklerin ilk sesleri, kelime köklerinin son seslerine göre tonlu ya da tonsuz (d-t, b-p) biçim alıp ünsüz uyumuna uygun hale gelirler. Ekleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan bu değişme eğilimi genişleyerek yabancı kökenli kelimeleri de etkilemiştir. Ünsüz uyumuna aykırı düşen örnekler oldukça sınırlıdır.

Kaynakça

- BAŞDAŞ, C.-KUTLU, A. (2004). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Diyarbakır.
- BİYALİYEV, A., (2002). *Kırgız Adabiy Tili Cana Anın Adabiy Norması*. Bişkek.
- BURAN, A.-ALKAYA E., (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-3*. Ankara: Akçağ Yay.
- CUMAKUNOVA, G., (2008). Kırgız Türkçesinde Arapçadan Alıntı Kelimeler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*. Y. 5, S. 9, Güz, s. 101-117.
- ÇENGEL, H.K., (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Akçağ Yay.
- DAVLATOV, C- KUDAYBERGENOV C., (1980). *Azırkı Kırgız Tili*. Frunze
- DOĞAN, Levent vd. (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*. İstanbul: Kriter Yay.
- GÜLENSOY, T., (2004). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Kayseri.
- NASKALİ, E. G., (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*. Ankara: TDK Yay.
- ÖNER, M., (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK Yay.
- TINISTAN UULU, K., (1998). *Ene Tilimiz 1-2*. İstanbul.

В. В. РАДЛОВ ҺӘМ ТӨРЕК ДӨНЪЯСЫ

(В. В. Радловның Тууына 180 Ел Тулу Уңаеннан)

W. RADLOFF VE TÜRK DÜNYASI

(W. Radloff'un 180. Doğum Yılı Münasebetiyle)

*Ferit YUSUPOV**

Özet

Dünyaca ünlü Türkolog W. Radloff, bilimsel faaliyetlerini sürdürdüğü altmış yıllık bir zaman diliminde lehçe alanı (diyalektografi) ve lehçe bilimi (diyalektoloji), sözlükçülük (leksikografi) ve söz bilimi (leksikoloji), Türk dillerinin karşılaştırmalı ve tarihsel ses bilgisi ve dil bilgisi, Runik, Uygur ve Arap alfabeleriyle yazılmış Türkçe metinler üzerindeki bilimsel çalışmalar ve bu metinlerin yayımlanması, Türk halk bilimi, Türk etnografyası, Türk tarihi ve arkeolojisi gibi Türkolojinin hemen hemen bütün alanlarını kapsayan önemli çalışmalar yapmıştır. Bu makalede W. Radloff'un bilimsel araştırma faaliyetleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: W. Radloff, Türkoloji, Tatar Türkçesinin Diyalektolojisi, Eski Türk Yazıtları.

W. RADLOFF AND THE TURKISH WORLD

(With Respect to The 180th Birth Anniversary of W. Radloff)

Abstract

W. Radloff, worldwide known Turcologist, has accomplished numerous important works on almost every field related to Turcology such as dialectography, dialectology, lexicography, lexicology, comparative historical phonetics and grammar of Turkish, transcription and facsimile of Turkish texts written with Runic, Uigur and Arap alphabets, Turkish folklore, Turkish ethnography, Turkish history and archaeology. This study elaborates W. Radloff's scientific researches.

Key Words: W. Radloff, Turcology, The Dialectology of Tatar Turkish, Old Turkish Manuscripts.

В. В. РАДЛОВ И ТЮРКСКИЙ МИР

(К 180-Летнему Юбилею В. В. Радлова)

Резюме

В статье рассматривается научно-исследовательская деятельность всемирно известного тюрколога Василия Васильевича Радлова, который в течение своей шестидесятилетней научной деятельности охватил практически все области тюркологии: диалектографию и диалектологию, лексикографию и лексикологию, сравнительную и историческую фонетику и грамматику тюркских языков, текстологию и издание тюркской письменности на руническом, уйгурском, арабском алфавитах, тюркский фольклор, этнографию, историю, археологию.

Ключевые Слова: В. В. Радлов, Тюркология, Диалектология Татарского Языка, Памятники Древнетюркской Письменности.

* Prof. Dr., Kazan Federal Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi, Tataristan-Rusya. El-mek: ferits@yandex.ru

Дөнъякүләм танылган тюрколог Василий Васильевич Радловның киң колачлы фәнни-тикшеренү эшчәнлегенә XIX гасырның 60 нчы елларында башлана. Н. Ф. Катанов, И. Н. Березин, О. Н. Бётлингк, Н. И. Ашмарин һ.б. кебек галимнәрнең һәркайсы рус тюркологиягә барлыкка килүгә һәм аны үстерүгә зур өлеш кертсәләр дә, алар фәнни эшчәнлек алып барган дәвер дөнъя тюркологиягә тарихына барыбер Радлов чоры булып теркәлгән.

В. В. Радловның 60 ел дәвамында алып барган фәнни эшчәнлегенә тюркологиягә барлык өлкәләрен: диалектография һәм диалектологияне, лексикография һәм лексикологияне, төрки телләрнең чагыштырма һәм тарихи фонетика һәм грамматикасын, рун, уйгур һәм гарәп алфавитларындагы төрки текстологиясен нәшер итүне, төрки фольклорны, этнографияне, тарихны, археологияне – барысын да колачлы [Кононов, с. 9].

Тюркологик әдәбиятта В. В. Радловның ижади мирасын өйрәнүгә күпсанлы фәнни мәкаләләр һәм биографик очерклар багышланган, алар галимнең киңкырлы эшчәнлеген, аның тормышы һәм фәнни хезмәтләре хакында теге яки бу дәрәжәдә күзалларга ярдәм итәләр. Шулай ук вакытта, ни гәжәп, төрки телләр буенча мәшһүр шәхесне без әле бөтенләй диярлек белмибез икән.

В. В. Радлов 1837 елда Берлинда туа. Гимназияне тәмамлагач, 1854 елда Берлин университетының фәлсәфә факультетына укырга керә. Башта ул теология белән мавыга, әмма озак та үтми, чагыштырма-тарихи тел белеме белән кызыксына башлый.

Ул вакытта Галледа чагыштырма тел белеме, фонетика өлкәсенә күренекле галим, фәнни этимологиягә нигез салучы Август Потт лекцияләре укый торган була. Яшь студент Радлов, ике дә уйлап тормыйча, шунда китә, һәм ике семестр дәвамында әлегә галимнең лекцияләрен тыңлый. Алар Радловның алдагы фәнни эзләнүләрен өчен гаять файдалы булалар. Берлинга эйләнеп кайткач, ул филология белән шөгыйльләнүен тагын да киңәйтәп жибәрә. Берлин университетының данлыклы географы һәм тарихчысы Карл Риттер лекцияләре дә аның үзе сайлаган өлкәдәгә фәнни карашлары формалашуда зур роль уйный. Шулай да аның фәнни мавыгуларын тирәнәйтүдә һәм үзен ориенталистикага багышларга этәргеч бирүдә В. Шоттның йогынтысы көчле була. Радлов аның ярдәмендә монгол, татар, маньчжур, кытай һ.б. телләрне өйрәнә, урал-алтай телләре буенча өр-яңа теорияләр белән кораллана, аларның проблемаларына үтеп керә. Шотт дәресләрендә Радлов ориенталист булырга омтылса, К. Риттер концепцияләре аңа тарихи һәм этнографик карашларының формалашуына ярдәм итә.

Россиянең Азия өлешендәгә халыклар белән кызыксыну Радловта студент елларында – чагыштырма тел белеме өлкәсендәгә тикшеренүләргә омтыла башлагач ук барлыкка килгән була. Студент чагында ук инде ул О. Бётлингкның классик югарылыктагы бер хезмәтен – якут теле грамматикасын өйрәнә. Ул китап Радловта тирән тәэсир калдыра.

Өкрәлп, Радловта төрки халыкларның телен, тарихын һәм мәданиятен өйрәнү белән шөгыйльләнүгә дигән ныклы карар барлыкка килә. Әмма моның өчен Россиягә күчеп китәргә кирәк була. 1854 елда Петербург университетында көнчыгыш факультеты оеша. О. Бётлингк та шунда эшли. Нәкъ менә шунда Көнчыгышны өйрәнү буенча фәнни экспедицияләр оештыруга эзерлек башлана.

1858 елның жәендә Шоттның рекомендация хаты белән Радлов Петербургка килә һәм телләр буенча ныклы, тирән белем алу өчен көнчыгыш факультетына укырга керергә жыена, әмма аннан соң ул, бу уеннан кире кайтып, Азия музей китапханәсендә үзе сайлаган юнәлеш буенча мөстәкыйль шөгыйльләнә башлый. Ул төрки телдә сөйләшүчеләр белән турыдан-туры аралашу мөмкинлекләрен эзли. Нәкъ менә шушы максат белән ул Ф. Б. Шмитд житәкчелегендә Рус географик жәмгыяте экспедициясендә катнашырга

омтыла, һәм тунгус халыкларын өйрәнү өчен Амур краена китмәкче була. Тик, барыбер, Радловны, ниндидер сәбәпләр аркасында, ул экспедициягә алмыйлар.

Шул чорда Россиянең Берлиндагы элеккеге илчесе П. К. Мейендорф Радловка Барнаулдагы тау училищесында немец һәм латин телләрен укытырга тәкъдим итә. Бу аңа Алтай телләрен алар белән турыдантуры аралашып өйрәнергә менә дигән мөмкинлек була. 1859 елның 11 маенда Радлов Россия гражданлығын кабул итә һәм аңа тугрылыкка ант бирә, шушы көннән башлап, *Фридрих Вильгельм Radloff* Василий Васильевич Радлов булып китә. 1859 елның 14 маеннан ул Барнаулга эшкә жибәрелә. Бер үк вакытта ул жәйге ялларында Алтай буйлап экспедицияләрдә йөрү мөмкинлегенә ия була. Бу максатларын тормышка ашыру өчен биш ел дәвамында аңа хөкүмәт субсидиясе билгеләнә. Ул бу тәкъдимне икеләнүсез кабул итә һәм гимназия укытучысы исемен алу өчен тиешле имтиханнар тапшырып, Барнаулга юнәлә.

1845 елда оешкан Рус географик жәмгыяте экспедицияләре Россиянең Азия өлешендәге беренче этнографик карта төзү белән шөгьльләнә, В. В. Радлов Барнаулга килгәнче, Көнъяк Себернең бу кинлекләре беркем тарафыннан да өйрәнелмәгән була.

Радлов, Алтайга килүгә үк, үзе өчен жирле төрки халыкларның телләрен өйрәнүне, аларның фольклор үрнәкләрен жыюны, жирле халыкның көнкүреше белән танышуны, крайдагы тарихи һәйкәлләрне барлауны үз эченә алган лингвистик һәм этнографик бурычлар планын билгеләп куя. Ул бу яктардагы төрки халыкларның жанлы сөйләмен үзләштерүне максат итә, һәм тиздән жирле губернатор ярдәме белән алтай телләрен бик яхшы белүче Яков Тонжан белән таныша. Радлов төрки телләрен, аларның фольклорын, тарихын жентекләп өйрәнә башлый. Көндөзләрен ул Тау училищесында дәресләр бирә, ә кичләрен информантлар белән шөгьльләнә. 1860/61 ел кышында ул жирле халыкларның сөйләм телен үзләштерүгә ирешә. Һәм жәйге фәнни сәяхәтләре вакытында кешеләр белән алар телендә аралаша башлый.

Алтайга беренче сәяхәтен Радлов 1860 елда ук ясый, анда ул үзенең эле генә Берлиннан килгән яшь хатынын һәм алтайлы Яков Тонжанны да ала. Аннан соңгы елларда инде Радлов алтайлыларны гына түгел, ә алар белән күрше территорияләрдә яшәүче Көнъяк Себер, Урта һәм Үзәк Азиянең төрки телле халыкларын өйрәнүгә дә зур игътибар бирә.

Үз сәяхәтләренең фәнни нәтижәләрен ул Алтайда чагында ук бастырып чыгара башлый. 1861–1863 елларда, мәсәлән, аның немец телендә “Алтайдан хатлар”ы, 1863–1864 елларда кыргызлар (казакълар. – *Ф.Й.*) турындагы язмалары нәшер ителә. Озак та үтми, В. В. Радловның шулай ук немец телендә “Путешествие через Алтай к Телецкому озеру и Абакану” (1865), “Долина Тли в Центральной Азии и ее жители”, “Этнографический обзор тюркских племен Сибири и Монголии” (1883) дигән хезмәтләре дөнья күрә.

В. В. Радлов, этнографик бурычлардан тыш, төрки халыкларның ыруглык составын ачыклауга зур игътибар бирә, Кастрен кебек үк, ул да, теге яки бу халыкның ыруглык составын өйрәнү аның төп чыгышын ачыклауда әһәмиятле чыганак булып тора, дип исәпли [Вайнштейн..., 1972, с. 22].

В. В. Радлов тарафыннан уздырылган бу тикшеренүләр нәтижәсендә Себердә һәм Монголиядә яшәүче төрки кабиләләренең этник составына багышланган гажәеп бай белешмә басылып чыга. В. В. Радловның бу хезмәте, күләме белән әлләни зур булмаса да, тюркология һәм этнография фәннәндә төрки халыкларның этногенезы буенча гадәттән тыш мөһим нәтижәләргә ия булып тора. Анда, Себердәге тофалардан башлап, Урта Азиядәге үзбәкләрне эченә алган төрки халыкларның күп кенә төркемнәре буенча яңа мәгълүматлар китерелә.

Бараба, Тара, Төмән һәм Тобол татарлары хақында В. В. Радлов бу төркемнәр барысы да Алтай телеутларының яқын кардәшләре, фәкәт аларның телләре генә Урта Азия төркиләре йогынтысында кайбер үзгәрешләр кичергән, дип исәпли. “Татары, которые проживают на среднем Иртыше и его притоках Таре, Тоболе, Ишиме, представляют смешанный народ из сибирских татар с пришельцами из Средней Азии и Восточной России. В соответствии с их происхождением, их язык представляет комплекс особенностей и наречий... Все эти этнические группы – близкие родственники алтайских телеутов” [Вайнштейн..., 1972, с. 22; Радлов, с. 232].

Алтайда яшәгән ун ел дәверендә В. В. Радлов алтайлылар, телеутлар, шор, коман (кыпчак), тывалы, казакъ, кыргызлар, Абакан татарлары (хакаслар), Көнбатыш Себер татарлары, кытайлар янына ел саен сәяхәт кыла. Болардан тыш, 1866 елдан башлап, ул үзенең фәнни тикшеренү нәтижәләрен нәшер итеп бара. Шулай ук елда аның мәшһүр “Образцы народной литературы тюркских племен” хезмәтенә беренче томы, 1868 елда – икенче, 1878 елда өченче томы дөнъя күрә. В. В. Радлов гомеренә күп елларын Россиядәге бараба, төмән һәм тобол татарларының, казакъ, кыргыз, уйгур, кырым татарлары һәм башка төрки кавемнәрнең халык поэзиясе үрнәкләрен туплауга багышлый. Аның “Из Сибири” (“Aus Sibirien”) һәм “Образцы народной литературы тюркских племен” дигән фундаменталь хезмәтләре бүген дә төрки халыклар фольклорын өйрәнү өчен ышанычлы нигез булып торалар.

“Образцы народной литературы тюркских племен...” басмасының дүрт томы В. В. Радловның фәнни эшчәнлегендә Алтай чоры ахырында басылып чыга. Бу хезмәттә төрки фольклорның төзелешен һәм жанрлар үзгәргән яңабаштан торгызырга мөмкинлек бирә торган материаллар урын алган.

“Образцы...” басмасының IV томында әйтеп үтелгән татар төркемнәренә яшәгән урынында турыдан-туры язып алынган 121 халык авыз ижаты үрнәкләре бирелә. Бүгенге классификация буенча анда 41 әкият, 29 жыр һәм бәетләр (алар 680 шигъри юлны тәшкил итә), 23 риваять һәм шәжәрә, төрки фольклорның ул чордагы уникаль жанры булып исәпләнгән 16 дастан һәм аларның инде юкка чыгып бара торган үрнәкләренә кайбер өзекләре китерелә. Аларда Себер татарлары арасында таралган дастаннар һәм аларга яқын торган лиро-эпос-бәетләр билгеләп үтелә [Әхмәтова-Урманче, с. 17]. В. В. Радлов шулай ук күп кенә төрки халыкларның бишеге булган Бараба далаларында яшәүче чичәннәр авызыннан төрки телләренә күбесе өчен уртак саналган “Идегәй” дастанын язып ала. Әлегә дастан XIV гасыр ахыры – XV гасыр башында Алтын Урдадагы тарихи шәхесләр: Идегәй, Аксак Тимер, Туктамыш һ.б. турында билгеле дәрәжәдә күзаллау мөмкинлеге тудыра. Күп кенә төрки халыклар аңа “Ак күбек”, “Межек Алып”, “Йертөшлек” кебек борынгы төрки эпосларның уникаль үрнәкләрен бастырып чыгарганы өчен чиксез рәхмәтләрен белдерәләр. Шулай ук “Кузы Көрпәч һәм Баян Сылу”, “Камбәр”, “Таһир-Зөһрә”, “Бүз егет” әсәрләрен дә гомумтөрки жәүһәрләр дип атарга була. Себер татарларының халык авыз ижаты үрнәкләренән саналган бу әсәрләр башка төрки халыкларда (аерым алганда, алтайлыларда, якутларда, нугайларда, хакасларда) да бар. Шунлыктан без аларны гомумтөрки мирас итеп санарга тиешбез.

Себер татарлары халык авыз ижаты әсәрләре арасында жырлар аерым урын алып тора. 29 жырдан 10 сы (“Атулы батыр”, “Кучум”, “Сәет”, “Ак бога”, “Әбел Касым” һ.б.) – тарихи, 8 е – мәхәббәт, шулай ук көнкүреш жырлары (сонгыларының 5 сен Радлов бәетләр дип атый). Лирик жырларда аерым кызларга, яшь хатыннарга, башка ырудан яки халыктан (мәселән, иштәктән) булган хатын-кызларга мәхәббәт баян ителә. В. В. Радлов үз текстында да бу жанрны Себер татарларындагыча “йыр” дип атый.

1967–1974 елларда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты фольклорчылары В. В. Радлов эзләре буйлап махсус экспедицияләр оештырдылар. Бараба далаларындагы В. В. Радлов елга һәм күл исемнәре белән атап узган күп авыллар

сакланып калмаган [Әхмәтова-Урманче, б. 206]. Кызганычка каршы, халык арасында, татар фольклорчыларының йөз елдан соң В. В. Радлов маршруты буенча уздырылган экспедиция материаллары күрсәткәнчә, шәрәкчы галим тарафыннан язып алынган бер генә әсәр дә (хәтта аерым вариантлары да) сакланмаган. Табылган аерым өзекләр дә В. В. Радлов төркәгән вариантларга тәңгәл түгел. Шуңа күрә дә күренекле татар фольклорчысы Ф.В. Әхмәтова-Урманче билгеләп үткәнчә, “Образцы...” басмасының IV томында урын алган фольклор үрнәкләре Себер татарларының көнкүрешен, телен, мәдәниятен өйрәнү өчен дә кыйммәтле чыганак булып торалар [Ахметова-Урманче, с. 205].

В. В. Радловның “Образцы...” хезмәте, кайбер төгәлсезлекләр булуына да карамастан, узган йөзәллыкта гына түгел, әле безнең көннәрдә дә төрки телләргә һәм төрки халыклар фольклорын өйрәнү өчен ышанычлы чыганак булып тора.

“Образцы...” үзләренең язучуларына яңа гына ия булган төрки телләргә өйрәнүдә дә зур әһәмияткә ия, чөнки алар лингвистик тикшеренүләргә диахроник планда алып бару өчен куллану мөмкинлеген бирә.

В. В. Радлов, тел һәм фольклор өлкәсендәге тикшеренүләреннән тыш, Алтайда, Бараба һәм кыргыз далаларында, Минусинск иңкүлегендә, Урта Азиянең төрле төбәкләрендә археологик эзләнү эшләре дә алып бара. 1863– 1869 елларда аның катнашында 150 курган тикшерелә.

В. В. Радлов Алтай белән Көнбатыш Себер халыклары фольклоры һәм тарихы белән, диалектология, лексикография, чагыштырма һәм тарихи фонетика, төрки телләр грамматикасы, этнография һәм археология белән тирән кызыксынучы тюрколог булып нәкъ менә Алтай чорында формалаша. Алтайда яшәгән елларының азагында тупланган материалларын өйрәнәп, гомумиләштерү чоры башлана. Алтайда узган елларда жыйган мирасын билгелә бер системага сала, өйрәнә һәм бастырып чыгара башлый.

1871 елда В. В. Радлов Барнаул белән бәйлә язмышының киләчәген хәл итү, шулай ук алга таба фәнни экспедицияләргә дәвам итү буенча килешүләргә озынайту максаты белән СанктПетербургка юл тотта.

Юл уңаенда Казанга туктый һәм, көтмәгәндә, күренекле шәрәкчә белгече һәм чукындырылган татарлар өчен ачылган рус мәктәпләргә инспекторы, Духовная академия профессоры Н.И. Ильминский белән очраша. Ул Радловка татар, башкорт һәм кыргыз мөселман мәктәпләргә инспекторы вазифасын тәкъдим итә. В. В. Радлов Казанда үзенең фәнни эзләнүләргә дәвам итәчәгенә, Казан татарлары һәм Идел буендагы башка халыкларының телләргә һәм көнкүреш үзенчәлекләргә белән якыннанрак танышуына өмет итеп, моңа риза була.

1872 елның кышында В. В. Радлов рәсми рәвештә Казан уку-укыту округына кергән татар, башкорт һәм кыргыз мәктәпләргә инспекторы итеп билгеләнә. Моңа кадәр татарлар өчен рус мәктәпләргә булмый әле. В. В. Радлов Санкт-Петербургта да, Казанда да әлегә өлкәдә хөкүмәтнең гажәеп битарафлыгы белән очраша. Мөселман халкы моңа үзә дә каршы чыга: алар мәктәптә балаларны православиегә өндәүләреннән куркалар. В. В. Радлов, беренче чиратта, татар-мөселман балаларын укуга эшен үз кулларына алырлык педагоглар кирәклеген аңлый. Уфа шәһәрәндәге беренче шундый мәктәп Казан уку-укыту округы өчен педагоглар эзерләргә тиеш була; икенче мәктәп Симферополь шәһәрәндә – Одесса уку-укыту округының кырым татарлары яшәгән төбәктә оештырыла. Берәз соңрак, 1876 елда андый мәктәп Казанда да эшли башлый [Биккенин, 2006]. Мондый дүртәллык мәктәпләр гимназияләр дәрәжәсендәге уку йортлары булып саналалар. Әлегә белем бирү учреждениеләргә тәмамлаучылар гимназияләргә чираттагы сыйныфына имтихансыз кабул ителәләр. Аны тәмамлаучылар башлангыч татар көллиятләргә, ким дигәндә, алты ел укуга тиеш булалар.

В. В. Радлов кадрлар эзерләү эшен укытучылар коллективы туплаудан башлый. Жирле халык ышанычын казану өчен татар укытучылары булдыру кирәк була. Бу эшкә Габдел Каюмов, Шиһаб Әхмәров, Ибраһим Терегуловлар алына. В. В. Радлов Татар укытучылар мәктәбенә беренче инспекторы итеп татар теле укытучысы Гали Мәхмүдовны билгели, үзе уку-укыту бүлеген җитәкли. Татар укытучылар мәктәбенең эшләрә В. В. Радлов Казан шәһәрәндәге шул заманның барлык интеллектуаль көчләрен диярлек җәлеп итә.

Күренекле татар тарихчысы, дин эшлеклесе Ш. Мәржани, мәсәлә, ислам буенча дәрәсләр алып бара, танылган мәгърифәтче Каюм Насыров укыту методикасына өйрәтә һәм студентларның педагогик практикасын җитәкли. Болардан тыш, мәктәптә Казан университеты галимнәре П. Ф. Ломоносов, Л. М. Любимов, П. В. Траубенберг, С. А. Волберг, Д. Н. Адо, М. Г. Лексин, В. А. Богородицкий, М. А. Васильев, А. Н. Анастасиев һәм башкалар эшли.

Мәктәп татар яшьләрен тагын шуның белән җәлеп итә: анда укучылар хәрби хезмәт буенча өстенлекләрдән файдаланалар. В. В. Радлов “европачыл белемнәр”гә ирешү өчен укытуның Көнбатыш методикасыннан файдалана. Мөселман мәктәпләре өчен махсус дәрәслекләр, программалар булмасы уку-укыту эшендә зур кыенлык тудыра. Болар белән бәйлә рәвештә, В. В. Радлов 1872 елдан 1879 елга кадәр Казанда мөселман мәктәпләре өчен заман таләпләренә җавап бирә торган өч дәрәслек эзерләп бастыра.

“Белек” (Знание) – кече яшьтәге мәктәп балалары өчен төзелгән беренче дәрәслек, 1872 елда Казан университеты типографиясендә басылып чыга. Ул 6 бүлектән тора: үгетнәсыйхәтләр бирүче хикәяләр, үсемлекләр, хайваннар һәм минераллар турындагы хикәяләр, мәсәлләр (гыйбрәтле хикәяләр), табигать белеме, астрономия, география, рус әдәбияты буенча мәкаләләр. Соңгы бүлектә Ольга, Олег, Ярослав, Владимир Мономах турындагы, Мәскәүгә нигез салыну, Явыз Иван, Борис Годунов, Минин һәм Пожарский, Иван Сусанин, Петр I һәм Екатерина II хакындагы хикәяләр урын ала. Бу дәрәслекнең максаты мәктәп балаларын укырга, язарга һәм әдәби телдә дәрәс итеп сөйләшәргә өйрәтү була. Моннан тыш, дини-әхлакый тәрбия бирү дә күздә тотыла. Күп кенә уңай яклары булуга карамастан, христианлык йогынтысыннан куркып, татар мәдрәсәләрендә бу дәрәслекне файдаланудан баш тарталар. Күренекле татар шагыйре Габдулла Тукай үзенә “Мәктәпләрдә милли әдәбият дәрәсләре” (Казан, 1910) басмасын эзерләгәндә В. В. Радловның милли мәктәпләр өчен дәрәслек төзүдәге уңай тәҗрибәсен киң файдалана. Шагыйрь, нәкъ менә В. В. Радлов үрнәгенә иярәп, үзенә дәрәслегенә татар халкының күренекле шәхесләре, Казан ханлыгы тарихы, Явыз Иван, соңгы патшабикә Сөембикә һ.б. турындагы язмаларны кертә.

В. В. Радловның икенче китабы – “Хисаблык” – арифметика курсы тәшкил итә, өченчәсе – “Грамматика русского языка, составленная для татар Восточной России” дип атала һәм ул 1873 елда Казан университеты типографиясендә нәшер ителә. Әлеге дәрәслекләренә сыйфаты һәм үзәнчәлекләре турында Н. Ильминский түбәндәгеләрне яза: “книги ... написаны на татарском языке, чисто народном, лишь с незначительной прибавкой некоторых арабских слов, сделавшихся уже общеизвестными для всех магометан благодаря широко распространенной в народе магометанской грамотности, и притом с правильною орфографией, а не по местному народному произношению; алфавит открыл этим книгам доступ во все магометанские селения не только ближайших к Казани губерний, но и отдаленных местностей Сибири; им предстоит обширный круг читателей” [Хусаинов, с. 29].

В. В. Радлов, дәрәслекләр эшләү белән беррәттән, мөселманнар игътибарын җәлеп итү өчен, укытучылар мәктәбенә дини характер бирәргә омтыла. Анда укырга керүчеләр ислам дине буенча имтихан тотарга тиеш булалар. Бу хакта Халык мәгарифе

министрлыгы болай дип белдерә: “вступительные экзамены по богословию временная мера и что правительство никакого значения не придает мусульманскому знанию”.

Казан Татар укытучылары мәктәбе үзенең 1876 дан башлап 1917 елга кадәр 41 еллык эш дәверендә 600 дән артык рус теле укытучысы эзерли. Аны тәмамлаучылар Казан губернасының һәм, соңрак, Татарстан автономияле республикасының халык хужалыгы тармакларында уңышлы хезмәт итәләр. Алар арасында танылган профессорлар Мозаффар Мөштәри, Гыйлем Камай, Фатих Мөхәммәдъяров, күренекле тел белгечләре Мөхәтдин Корбангалиев, Мөхәммәтхан Фазлуллин, Гыйбадулла Алпаров, татар әдәбияты классигы Гаяз Исхакый, беренче татар пролетар язучысы Гафур Коләхмәтов, журналист Хөсәен Ямашев, татар пролетар “Урал” газетасын оештыручы Галимжан Сәйфетдинов, композитор Мансур Мозаффаров, дипломат Кәрим Хәкимов һ.б.ны күрсәтергә мөмкин.

В. В. Радлов, мәктәпләргә кадрлар эзерләүдән тыш, татар халкы тарихында беренче булып, хатын-кызлар өчен уку йорты ачарга омтылып карый, әмма зур кыенлыктар белән очраша: укытучы да, мәктәп бинасы табу да мөмкин булмый. Февраль 4 елдан соң гына Радлов үз өендә мәктәп ачарга ризалашкан укытучыга тап була. Анда ярлы гаиләдән 7 укучы йөри. Әмма министрлык алар өчен генә чыгымнар тотуны кирәк тапмый һәм, шулай итеп, татарлар арасында хатын-кызларга дөньяви белем бирү тәҗрибәсе уңышсызлыкка дучар була. Шулай да В. В. Радлов эшчәнлегенә нәтижәсендә татар мәгарифе үсешендә мөһим адым ясала: хатын-кызларга белем бирү буенча беренче адымнар ясала.

“Образцы...” басмасының IV томы Радлов Казанга күчкәч (1872 елда) дөнья күрә, әмма, бу хезмәтнең калган томнары, ул Барнаулда чакта ук эшләнеп бетсә дә, 1882 елга кадәр (эйтеп үтелгән дәрәсләкләрне искә алмаганда) татарлар өчен башка бер генә басма да дөнья күрми.

В. В. Радлов ике ел дәвамында фәлсәфә фәнненең яңа юнәлеше булган позитивизм белән шөгыльләнә. Казанда яшәгән елларында Идел буе төрки халыкларының телләрен өйрәнә, Казан университеты каршындагы Табиғат сөючеләр, антропология һәм этнография жәмгыятьләре эшчәнлегендә катнаша.

Казанда В. В. Радлов гомуми лингвистика белән мавыга. Алтайда туплаган материаллары галимне төрки телләр үсеше закончалыкларын эзләү юлына этәрә. Нәкъ менә шул елларда Казан университетында И. А. Бодуэн де Куртенэ дәрәсләр бирә һәм тел белгечләренең теоретик түгәрәген житекли. Казан лингвистика мәктәбенә нигез салган әлеге түгәрәк эшчәнлегендә В. В. Радлов иң актив катнашучыларның берсе була, бу аның киләчәктәге фәнни эшчәнлендә зур роль уйный. 1883 елда И. А. Бодуэн де Куртенэ Дерпт университетына (Тарту) күчкәннән соң, Казан лингвистика түгәрәген Н. В. Крушевский, В.А. Богородицкийлар белән бергә В. В. Радлов та житекли. И. А. Бодуэн де Куртенэ һәм Казан лингвистика мәктәбенең В. В. Радловка йогынтысы бик зур була. Мәгълүм булганча, И. А. Бодуэн де Куртенэ һәм аның яшь грамматиклар даирәсе жанлы сөйләмне өйрәнүгә зур әһәмият бирәләр. И. А. Бодуэн де Куртенэ бу хакта болай дип яза: “Только лингвист, изучивши всесторонне живой язык, может позволять себе делать предположение об особенностях языков умерших. Изучение языков живых должно предшествовать исследованию языков исчезнувших” [Бодуэн де Куртенэ]. Әлбәттә, бу идеяләр В. В. Радловны да жәлеп итәләр.

В. В. Радловның элек жыйган материалларына нигезләп ясалган беренче гомумиләштерүләре нәкъ менә аның Казан чорына туры килә. Ул туплаган гаять бай фактик материал аңа төрки телләрнең фонетик һәм грамматик төзелеше буенча күзәтүләреннән синтетик гомумиләштерүләргә күчәргә мөмкинлек бирә. Лингвистик түгәрәкләр эшендә катнашу, шул түгәрәк эгзальларының хезмәтләре һәм теоретик карашлары белән танышу, гомуми тел белеме мәсьәләләре белән мавыгуы, үзе туплаган бай лингвистик материалларга нигезләнү аңа гомуми нәтижәләргә килүне тизләтергә

этәргеч бирә. Казан лингвистлары тәәсирендә В. В. Радлов “Фонетика северных тюркских наречий” дигән хезмәтен яза, аның I өлеше немец телендә Лейпцигта басылып чыга, ә бер елдан II өлеше дә дөнъя күрә. В. В. Радлов үзенең бу эшен таныйлган филолог О. Бётлингк хезмәтләренең дәвамы дип карый. В. В. Радловның күп кенә замандашлары бу хезмәтне шул чорның иң әһәмиятле ачышларының берсе итеп бәялиләр. Бу китап хакында авторның замандашы Л. Штернберг болай дип яза: “Труд этот первый и единственный пока в науке опыт статистики и динамики тюркской фонетики... вызвал самые сочувственные отзывы таких авторитетов, как Мейшер, Габленц, Техмер, Бодуэн де Куртенэ...” [Штернберг, 1910, с. 19].

В. В. Радлов “О языке куманов...” хезмәтен дә Казанда яшәгәндә яза. Анда “Коман мәжмугасы” (Codex Cumanicus) язма истәлегә буенча кыпчак теле фонетикасының төп мәсьәләләре күтәрелә. Бу хезмәт галимнең төрки халыкларның борынгы язма истәлекләрен тикшереп өйрәнүдә беренче адымы була. Алга таба әлегә истәлекләренең телен өйрәнү аның фәнни эшчәнлегендә төп мәсьәләләренең берсе булып тора.

В. В. Радловның Казан чоры хезмәтләренең соңгысы булып “Из Сибири” (Aus Sibirien) санала. Анда галим Көнъяк Себер, Көнчыгыш Казакъстан, Алтай һ.б. төбәкләргә сәяхәтә вакытында археология, тарих һәм этнография буенча туплаган материалларына кыскача йомгак ясый. “Из Сибири” һәм башка хезмәтләрендә В. В. Радлов Көнъяк Себердәге төрки телле халыкларның этногенетик процессларына шактый зур урын бирә. Аерым алганда, бу хезмәттә Көнбатыш Себер татарлары турындагы материаллар бөтен тулылыгы белән китерелә, әмма, кызганычка каршы, биредә Россиянең Европа өлешендәге һәм Кырымдагы татар төркемнәре бүлгә төшереп калдырылган. Казан татарлары, башкортлар, аларның саны һәм урнашулары хакындагы белешмәләр шулай ук хезмәттә урын алмаган [Вайнштейн..., 1972, с. 22–23]. Радловның ике томлы бу хезмәте (Aus Sibirien) 1884 елда немец телендә Германиядә дөнъя күрә.

1884 елның ахырында Н. И. Ильминский (1870 елдан Император Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы) Император Фәннәр академиясенә академик булып сайлану өчен чакыру ала, әмма шәхси сәбәпләре аркасында бу мөмкинлектән баш тарта һәм үзе урынына В. В. Радловны тәкъдим итә. Кайберәүләр Ильминскийның бу адымының бер сәбәбе итеп Казанда Радловның йогынтысы көчәюеннән курку дип саныйлар. Академия Ильминскийның бу тәкъдиме белән килешә [Решетов, с. 95–101], һәм 1884 елның 7 ноябрендә В. В. Радлов Император Фәннәр академиясенең Тарих һәм Азия халыклары бүлгегенә академик булып сайлана.

Петербургта да Радлов төрки халыклар телләрен һәм мәдәниятләрен өйрәнү буенча эшләвен дәвам итә, тюркологиянең төрле өлкәләре буенча 50 ләп хезмәт бастырып чыгара, фәнни экспедицияләр белән житәкчелек итүен дәвам итә. 1886 елда ул кырым татарлары телен өйрәнү максаты белән Кырымда була. 1887 елда Литва белән Воляньда булып, караимнар телен өйрәнә. Шулай ук вакытта Радлов Алтайда жыйган бай лингвистик һәм фольклор материалларын системага салу эшен дәвам итә, монда ул төрки телләренең чагыштырма фонетикасына һәм грамматикасына, лексикологиягә, диалектологиягә, шулай ук төрки язма истәлекләрен өйрәнү һәм бастырып чыгаруга аерым игътибар бирә.

В. В. Радловның “К истории тюркской системы гласных”, “Якутский язык в его отношении к другим тюркским языкам” дигән хезмәтләре дә аның Петербург чорына карый. В. В. Радлов Петербургта вакытының бик күп өлешен төрки телләр сүзлегә төзү эшенә багышлый. “Опыт словаря...” хезмәтендә ул хакта үзе болай дип яза: “Приступив в 1859 году к исследованию тюркских наречий собственного Алтая, я с самого начала стал собирать не только произведения народного творчества, но и по возможности объемистый лексический материал, который позднее был дополнен материалами,

извлеченными из различных тюркских словарей. Так возник знаменитый “Опыт словаря тюркских наречий” (СПб., 1893–1911).

Ул “Опыт словаря...” хезмәтенә дә, төрки телләргә тарихичагыштырма тикшеренүләргә бер өлешә итеп карый. Автор аны сүзлекнең текстларын һәм чагыштырма грамматиканы эченә алган өч кисәк итеп эшләргә омтыла. Шуларның өченче кисәге – тарихи-чагыштырма грамматика өлешә тәмамланмый кала. Шулай да анда В. В. Радловның морфология, фонетика өлкәсендәге карашлары мөмкин кадәр киң чагылыш таба. Ул бу телләр буенча тупланган материалларны, кайда гына яшәвенә карамастан, даими тулыландыра бара. Соңрак бу материал кыргыз, казакъ, хакас һәм уйгур телләре лексикасы белән бастыла. Анда ул кырыктан артык төрки тел, аларның шивәләреннән, борынгы язма истәлекләрдән файдалана.

Радлов әлеге сүзлекне бастыруга эерләнгән башлы. Аның кулъязма хәлендәге баштагы өлешенә академик А. Шифнер берникадәр төзәтмәләр кертә. Аннан аңа Н. Ильминский, Алтай миссионерлары тарафыннан жыйналган һәм И. Гиганов сүзлегеннән алынган яңа сүзләр өстәлә. Нәтижәдә сүзлеккә Идел бие төрки халыклары телләре, А. Троянскийның “Словарь российско-татарский”, “Алтайская грамматика”, Г. Вамберинның “Джагатайские этюды”, Л. Будаговның “Сравнительный словарь”, Ценкерның “Турецкоарабскоперсидский словарь” хезмәтләреннән алынган төрки сүзләр кертелә. “Опыт словаря тюркских наречий”, өч мәртәбә редакцияләнгәннән соң, 1888 елда гына дөнья күрә, ә аның соңгы – дүртенче томы 1911 елда басылып чыга.

В. В. Радловның бу хезмәтенә аның замандашлары Н. Катанов, А. Самойлович һәм башкалар югары бая бирәләр. Хәзерге милли сүзлекләргә күбесә күренекле тюркологның әлеге сүзлегенә нигезләнеп төзелә. Сүзлек төрки лексиканың үсеш үзгәрткүчләрен өйрәнү өчен кыйммәтле материал булып тора. Нәкъ менә шуның өчен дә ул 1963 елда СССРда кабат нәшер ителә.

1889 елда Рус географик жәмгыятең хакыйкый әгъзасы Н. Ядринцев Орхон елгасы үзәнендә серле язмалар төшерелгән зур кабер ташлары таба.

1890 елда финнәр, рус галиме эзләре буйлап, Монголиягә археологик экспедиция оештыра. Ө 1891 елда бу тиндәшсез истәлекләргә Россия Фәннәр академиясе В. В. Радлов житекчелегендәге рус галимнәре барып жите. Рус һәм фин экспедицияләре алып кайткан материаллар дөнья галимнәренә әлеге серле ташъязмаларны уку өчен шартлар тудыра. Шушы ук елдан башлап, В. В. Радлов редакцияләвендә “Атлас древностей Монголии” чыгарыла башлы. Анда күп сандагы орхон һәм енисей язмаларының тасвирламалары һәм күчермәләре бирелә. Озак та үтми рун алфавиты тамгаларының тасвирламалары һәм аңлатмалары, Күлтәгингә куелган һәйкәл-таштагы язманың транскрипциясе һәм тәржемәсе бирелгән “Древнетюркские надписи Монголии” дигән хезмәтнең бер-бер артлы өч чыгарылышы дөнья күрә. Басмаларның комментарийләрендә В. В. Радлов аерым сүзләр һәм фразаларны уку һәм тәржемә итүнең мөмкин булган вариантларын да тәкъдим итә.

В. В. Радлов енисей һәм орхон алфавитлары арасында шактый аермалар булуына басым ясый һәм, шуннан чыгып, Хануй елгасы белән Тану-Ола тау сырты арасындагы территориядә рун язмалары очрамавын истә тотып, әйтелгән алфавитларның бер-берсенә бәйсез рәвештә параллель яшәүләре хакындагы нәтижәгә килә [Щербак, с. 56–57]. Күлтәгиннең һәйкәл-ташындагы язманы укуга В. В. Радлов белән данияле галим В. Томсен алына. Радлов серле язмадагы 11 тамганы ачыклай, ә В. Томсен бөтен алфавитка ачык таба. Бу 1893 елның 26 ноябрәндә була. Алфавит басылып, бер ай узгач, бөек тюрколог, сынап карау максаты белән, Күлтәгин һәйкәл-ташы язмасының тулы тәржемәсен эшли, 1894 елда Күлтәгиннең бертуганы Могилан кабер ташындагы язманың тәржемәсе басылып чыга. “Древнетюркские надписи Монголии” хезмәтенә өченче басмасын эерләүдә галимгә П. Мелиоранский белән В. Бартольд ярдәм итә. Биш ел

дөвөмүндө В. В. Радлов элге хезмәтнең тагын өч чыгарылышын (Илтерес каган белән аның хатыны Илбиге-хатынга багышланган язмаларын) бастыруга ирешә.

Шулай итеп, Орхон-Енисей язма һәйкәлләре турындагы басмалар XX гасырда Даниядә, Төркиядә, Финляндиядә, Германиядә, Монголиядә, Польшада дөнъя күрә. Ә безнең илдә алар 1952 елда С.Е. Малов тырышлыгы белән кабатлап бастырылып чыгарыла.

В. В. Радлов фәнни ижатында борынгы төрки рун язулы истәлекләр лингвистик тикшерүдә мөһим өлкәне урап алып торалар. Басманың “Die alttürkischen Inschriften Mongolei” дигән бүлгә диалект аерымлыклары проблемаларына да багышлана. В. В. Радлов борынгы төрки диалектларның үсеш һәм үзгәреш мәсьәләсенә аерым туктала. Ул аны төрки телләрнең катнаш характерда булуына сәбәп булган дип исәпли. Шуннан чыгып, борынгы төрки телләр һәм диалектларның классификациясен тәкъдим итә.

Рун язularын тикшеренүләр нәтижәсендә алынган мәгълүматларны В. В. Радлов сузык авазларга багышланган мәкаләләрендә дә куллана, ә рун язмалары лексикасын 1888 елдан басылып килгән “Опыт словаря тюркских наречий” хезмәтендә дә куллана. Төрки телләрнең фонетикасын һәм грамматикасын чагыштырматарихи планда өйрөнү мөмкинлеген киңәйтү максатыннан, В. В. Радлов рун һәйкәлләре тәржемә ителгәннән соң, аларның нәтижәсен – фонетика, морфология, синтаксисның кыскача тасвирламаларын “Die alttürkischen Inschriften der Mongolei/Neue Folge “ (СПб., 1897) китабында урнаштыра [Кононов, 1971, с. 11].

Галимнең рун һәм уйгур язма һәйкәлләренә багышланган “Einleitende Gedanken zur Untersuchung der alttürkischen Dialekte” (1911) – “Вводные мысли к изучению древнетюркских диалектов” хезмәте төрки халыклар тарихындагы күп кенә катлаулы проблемаларны аңлауда зур әһәмияткә ия. “Die alttürkischen Dialekte” (Древнетюркские диалекты) (1911) мәкаләсендә рун һәм уйгур язулы кайбер һәйкәлләрнең кыскача тасвирламалары ачыклана. Шуннан чыгып, борынгы төрки диалектларның (телләрнең) классификациясен булдыруга омтылыш ясала [Кононов, 1971, с. 11].

Өйтергә кирәк, тюркологиядә Радловка кадәр дә уңышлы эзләнүчеләр аз булмый, аеруча төрки телләр буенча. В. В. Радлов хезмәтләрендә исә тюркологиянең барлык өлкәләре яңа баскычка күтәрелә; төрки телләр хезинәсе яңа фактик материаллар белән баегыла, гомумтөрки сүзлек төзүгә юл ачыла; күп кенә жанлы төрки телләрнең язма һәйкәлләренәң байлыгын чагыштырматарихи эзләнүләрдә киң куллану өчен жирлек тудырыла [Кононов, 1971, с. 11].

В. В. Радлов уйгуристикага да нигез салучы буларак билгеле. Казанда эшләгән вакытында ул уйгур язма һәйкәлләреннән Йосыф Баласагуниның “Котадгу белег” әсәре белән таныша. 1889 елда В. В. Радлов “Ярлыки Тохтамышша и Тимура-Кутлуга” мәкаләсен бастыра. 1890 елда “Котадгу белег”не, 1891 елда аның икенче басмасын нәшер итә. 1900, 1910 елларда “Котадгу белег”нең Каир кулъязмасын басмага эзерли. 1899 елда Д. Клеменцның экспедиция материалларыннан ике юридик документны һәм буддага бәйле ике фрагментны нәшер итә. 1910 елда В. В. Радлов будда сутрасы “Демастведстик”ның уйгур версиясен, кытай версиясендәге “Лотос истинного закона” сутрасының 25 бүлеген уйгурча тәржемәдә басмага эзерли. 1913 елдан “Золотой блеск” (“Алтун ярук”) сутрасының аерым бүлекләре нәшер ителә башлай. 1904 елда В. В. Радлов 128 фрагменттан торган “Памятники уйгурского языка” хезмәтен тәмамлай, эмма аны С. Малов фәкать 1928 елда гына бастырып чыгаруга ирешә [Насилов, с. 64–101]. В. В. Радловның уйгуристика өлкәсендәге хезмәтләре, аерым житешсезлекләре булуга карамастан, бүгенге тюркология өчен нигез хезмәтләр булып тора.

1894 елның 16 мартында В. В. Радлов Антропология һәм этнография музейе директоры булып сайлана. Музейлар эшен өйрөнү максаты белән ул Көнбатышка юл

тота. Стокгольм, Берлин, Копенгаген, Гамбург, Кёльн музейларында була. Командировкадан әйләнеп кайткач, В. В. Радлов музейдагы коллекцияләрне тәртипкә китерә, музейның майданын киңәйтүгә керешә. Музей алдына Россия мәдәниятен генә түгел, ә дөньякүләм, гомумкешелек мәдәниятен дә колачлау бурычы куела. В. В. Радлов житәкләгән чорда андагы коллекция тагын да тулылана төшә, “Сборник музея антропологии и этнографии” басмасы нәшер ителә башлый. 1902 елда ул музей каршында китапханә оештыруга алына, аңа үзенең күп кенә китаптарын бүләк итә. 1903 елдан В. В. Радлов Халыкара комитет каршында эшләүче Урта һәм Көнчыгыш Азияне өйрәнү буенча рус комитетын житәкли.

В. В. Радлов Император рус географик жәмгыяте, Рус ориенталистлары жәмгыяте, Император Көнчыгыш белеме жәмгыяте эшчәнлекләрендә актив катнаша, Себерне өйрәнү жәмгыяте идарәсе белән житәкчелек итә. Чит илләрдәгә фәнни ассоциацияләр, жәмгыятләр, университетлар үзләрендә В. В. Радловның почетлы әгъза булуын зур горурлык итеп саныйлар. Ул илебезнең һәм чит илләрнең күп төрле бүләкләренә лаек була. 1912 елда Россиянең фәнни жәмәгәтьчелеге күренекле галимгә 75 яшь тулуны зурлап билгеләп үтә.

В. В. Радлов 1918 елның 12 маенда вафат була һәм С.-Петербургтагы Смоленск зиратының лютераннар күмелә торган өлешенә жирләнә. Некрологта: В. В. Радловның үлеме Россия фәне өчен иң зур югалту булды дип язылган.

Әдәбият

АХМЕТОВА-УРМАНЧЕ Ф. В. По следам В. В. Радлова // Фәнни эзләнүләр юлында. Казан: Фикер, 2000.

ӘХМӘТОВА-УРМАНЧЕ Ф. В. Татар эпосы. Дастаннар. Казан: Раннур, 2004. 430 б.

Биккенин Р. Мухаммед-Сафа Биккенин и Василий Васильевич Радлов: из истории первого в Казанской губернии татарского начального училища // Гасырлар авазы = Эхо веков. 2006. № 1.

БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. II. М., 1963.

ВАЙНШТЕЙН С. И. В. В. Радлов и его труд “Из Сибири” // Радлов В. В. Из Сибири. М., 1989.

ВАЙНШТЕЙН С. И., Кляшторный С.Г. В. В. Радлов и историко-этнографическое изучение тюркских народов // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 22–23.

ГОРОХОВ В. М. Реакционная школьная политика царизма в отношении татар в Поволжье. Казань, 1941.

КОНОНОВ А. Н. В. В. Радлов и отечественная тюркология // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 7–15.

МИХАЙЛОВА С. М. Казанский университет в духовной культуре народов востока России. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991.

НАСИЛОВ Д. М. В. В. Радлов и изучение древнеуйгурских памятников // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 64–101.

РАДЛОВ В. В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии. Иркутск, 1929. С. 232.

РЕШЕТОВ А.М. Академик В. В. Радлов, востоковед и музеевед (основные этапы деятельности) // Радловские чтения – 2002. Материалы годичной сессии. СПб., 2002. С. 95–101.

САЙФУЛИНА Ф. С. История формирования и развития татарской литературы Тюменского региона. Тюмень: Вектор Бук, 2007.

САМОЙЛОВИЧ А.Н. Радлов как турколог // Революция и национальности. 1937. № 2. С. 79–81.

СЕЛЬЧЕНКО М. С. В. В. Радлов и изучение тюркского фольклора // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 16–19.

ТЕНИШЕВ Э. Р. В. В. Радлов — фонетист и грамматист // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 32–43.

ТУГУШЕВА Л. Ю. В. В. Радлов — лексикограф и лексиколог // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 44–48.

ХУСАИНОВ К. В. В. Радлов и казахский язык. Алма-Ата, 1981.

ШТЕРНБЕРГ Л. Из жизни и деятельности В. В. Радлова // Живая старина. СПб., 1909. Т. XVIII. Вып. II—III. С. 15.

ШТЕРНБЕРГ Л. Из жизни и деятельности В. В. Радлова. СПб., 1910.

ЩЕРБАК А. М. В. В. Радлов и изучение памятников рунической письменности // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 54–63.

ЭФИРОВ А. Ф. Нерусские школы Поволжья, Приуралья и Сибири. М., 1948.

TATAR TÜRKÇESİ YAZI DİLİNDE VE AĞIZLARINDA y-/c- SESİ ÜZERİNE*

Ercan ALKAYA**

Özet

Türkçede ön seste y- sesinin korunması veya c-, j- gibi seslere dönüşmesi ilginç bir görünüm arz eder. y->c-/j- dönüşümü bir Kıpçak dil özelliği olarak kabul edilmekte ve günümüzde Kıpçak Türkçesinin çağdaş temsilcilerinde görülmektedir. Ancak Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de ön sesteki bu kullanım farklılık arz eder. Ön ses y-, günümüz Kıpçak Türk lehçelerinden Kırgız, Karaçay-Balkar Türkçelerinde c-; Kazak, Karakalpak Türkçelerinde ise j- olarak görülürken, Başkurt, Nogay, Kırım-Tatar, Kumuk, Karay Türkçelerinde ise değişikliğe uğramaz. Oğuz (Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Gagauz) ve Karluk (Özbek, Uygur) grubu Türk lehçelerinde de ön seste y- korunmaktadır. Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Tuva ve Hakas Türkçelerinde ç-, Altay Türkçesinde de c-'dir. y- sesi Yakutçada (Saha) s-, Çuvaşçada da ş- olmaktadır. Ön seste y-/c- sesinin durumu bakımından Tatar Türkçesi farklı bir görünüm arz etmektedir. Tatar Türkçesinde sayı olarak ön seste y-'yi koruyan kelimeler çoğunlukta olsa da (yafrak “yaprak”, yakın, yıl, yalkın “alev”, yat-, yıl gibi), önemli bir miktarda da ön seste c- bulunduran kelimeler yer almaktadır. Tatar Tili'nin Ayrıntılı Sözlüğü'nde (C.III, Kazan 1981) kök hâlde, türemiş, pekiştirmeli, birleşik kelime, yansıma, ikileme şeklinde (cidî “yedi”, cidîgen “yedigen”, cidîyılık “yedi yıllık”, ciñel “hafif”, ciñiley- “hafifle-”, cir “yer”, cir-kük “yer gök”, cirli “toprak sahibi, cilbir-cilbir “püfür püfür”, ceyin-kışın “yaz kış” vb.) c- sesi ile başlayan 450 civarında Türkçe madde başı kelime bulunmaktadır.

Tatar yazı dilinde diğer Türk lehçelerinden farklılık arz eden y->c- değişmesi bilhassa /i/ ünlüsünden önce cil “yel”, cir “yer” gibi kelimelerde ortaya çıkmakta ve bu durum diğer Kıpçak lehçelerinin Tatar Türkçesine tesiriyle açıklanmaktadır. Ancak gerek Tatar Türkçesinin tarihî dönemleri gerekse ağızları dikkate alınır, Tatar Türkçesindeki ön ses y->c- değişiminin diğer Kıpçak lehçelerinin etkisinden ziyade kendi yapısı ve şartları göz önünde tutularak değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada da Tatar Türkçesinin tarihî metinleri ve ağızları incelenerek söz konusu durum hakkında bir değerlendirme yapılacaktır. Bu bağlamda Orta (Kazan), Batı (Mişer), Doğu (Sibirya) gibi üç büyük ağız grubu olan Tatar Türkçesinin ağızlarından ve yazı dilinden örnekler verilecek, ön ses y-'nin ilgili ağızlarda korunması veya başka seslere dönüşmesi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tatar Türkçesi, Tatar Yazı Dili ve Ağızları, Kıpçak Türkçesi, y-/c- sesi.

ON THE INITIAL y-/c- IN TATAR TURKISH WRITTEN LANGUAGE

Abstract

In Turkish, the preservation of initial y- or its alteration with c-, j- expopses an interesting feature. The alteration of y->c-/j- is accepted to be an Kipchak feature and seen in the modern representatives of Kipchak Turkish. But, initial y-, while seen as c- in Kirghiz and Karachay- Balkar and as j- in Kazakh and Karakalpak, doesnt not change in Bashkir, Noghai, Crimea-Tatar, Kumyk and Karai Turkish. Initial y- is also preserved in Oghuz (Turkey,

* Bu makale, 22-26 Mayıs 2017'de Ankara'da Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'na sunulmuş bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş biçimidir.

** (Prof. Dr.) Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ELAZIĞ, El-mek: ealkaya16@gmail.com

Azerbajjan, Turkoman and Gagauz) and Karluk (Uzbek, Uighur) language groups. In Northeastern language group, initial y- is ç- in Tuva and Khakas and c in Altai Turkish; in Yakutian s- and in Chuvash ş-. Tatar Turkish has a different feature in terms of the situation of the initial y-/c-. Eventhough the number of the words which preserved initial y- (yafraq “leaf”, yakın “near, close”, yıl “year”, yalkın “fire”, yat- “to sleep, to lie down”) are the majority, the number of which changed it into c- are substantial. There are 450 headwords with intial c- in the forms of base, derived, intensive, compound, mimetic, handiadyoin (cidi “seven”, cidiğen “heptagon”, cidiyillik “for seven years”, ciñel “slight, light”, ciñiley- “to get light-”, cir “ground, place”, cir-kük “ground-sky”, cirli “landholder”, cilbir-cilbir “puffy”, ceyin-kışın “summertime-wintertime” vb.) in the Tatar Language Descriptive Dictionary (V. III, Kazan 1981).

In Tatar written language the above-cited differential alteration of y-/c- occurs specially when preceding /i/ like in cil “wind”, cir “ground, place” and this change is considered to occur as a consequence of the effect of the other Kipchak dialects. Considering historical periods and sub-dialects of Tatar Turkish, initial y-/c- alteration in Tatar Turkish should be examined by taking into account its own structure and circumstances rather than the influence of Kipchak dialects. In this context, by giving examples from three major subdialects of Tatar Turkish, Center (Kazan), West (Misher), East (Siberia), and Tatar written language, the preservation and alteration of initial y- will be elaborated.

Key Words: Tatar Turkish, Tatar Written Language and Subdialects, Kipchak Turkish, y-/c- sound.

Türkçede ön seste y- sesinin korunması veya c-, j- gibi seslere dönüşmesi ilginç bir görünüm arz eder. y->c-/j- dönüşümü bir Kıpçak dil özelliği olarak kabul edilmekte ve günümüzde Kıpçak Türkçesinin çağdaş temsilcilerinde görülmektedir¹. Ancak Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de farklılık arz eder. Ön ses y-, günümüz Kıpçak Türk lehçelerinden Kırgız, Karaçay-Balkar Türkçelerinde c-; Kazak, Karakalpak Türkçelerinde ise j- olarak görülürken, Başkurt, Nogay, Kırım-Tatar, Kumuk, Karay Türkçelerinde ise değişikliğe uğramaz. Oğuz (Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Gagauz) ve Karluk (Özbek, Uygur) grubu Türk lehçelerinde de ön seste y- korunmaktadır. Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Tuva ve Hakas Türkçelerinde ç-, Altay Türkçesinde de c-’dir². y- sesi Yakutçada (Saha) s- (Kirişçiöğlü, 2007: 1238), Çuvaşçada da ş- (Ersoy, 2007: 1292) olmaktadır. Ön seste y-/c- sesinin durumu bakımından Tatar Türkçesi farklı bir görünüm arz etmektedir. Tatar Türkçesinde sayı olarak ön seste y-’yi koruyan kelimeler çoğunlukta olsa da, önemli bir miktarda da ön seste c- bulunduran kelimeler yer almaktadır.

¹ Ön ses y->c-/c- dönüşümü başka dillerde de görülen bir ses olayıdır. V. A. Bogoroditskiy, Türkçedeki /y/ sesinin İdil-Ural Tatar Türkçesinde /c/ye, Kazak Türkçesinde /j/ye dönüşmesi gibi, Latin halk dilindeki /y/ sesinin de İtalyancada /dj/’ye, Fransızcada da /j/ye değiştiğini belirtmektedir. bk. EXETOV, G. X., *Tatar Dialektologiyes*°, Kazan 1984, s. 45.

² Kıpçak, Karluk ve Kuzeydoğu Türk lehçelerinde ön ses y-’nin durumu için bk. BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA-Süleyman Kaan YALÇIN (2014), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri I, Güneybatı/Oğuz Grubu*, Akçağ Yay., Ankara; BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014a), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II, Güneydoğu/Karluk Grubu*, Akçağ Yay., Ankara; BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014b), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri III, Kuzeybatı/Kıpçak Grubu*, Akçağ Yay., Ankara; BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA-Mehmet ÖZEREN (2014), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri IV, Kuzeydoğu Grubu*, Akçağ Yay., Ankara.

Türk lehçelerinde ön ses y-‘nin görünümünü şöyle bir tabloyla gösterebiliriz:

Türk Lehçelerinde Ön Seste y-‘nin görünümü						
y-	c-	j-	ç-	s-	ş-	y- ~ c-
Başkurt	Kırgız	Kazak	Tuva	Yakut	Çuvaş	Tatar
Nogay	Karaçay-Balkar	Karakalpak	Hakas			
Kırım-Tatar	Altay					
Kumuk						
Karay						
Türkiye						
Azerbaycan						
Türkmen						
Gagauz						
Özbek						
Uygur						

Tatar Türkçesinin yazı dilinde Türkçe kelimelerde ön seste çoğunlukla y- sesi korunurken azımsanamayacak kadar kelimedede de y->c- dönüşümü bulunmaktadır. Tatar Tili'nin Añlatmalı Süzliği'nde (C. III, Kazan 1981) kök hâlde, türemiş, pekiştirmeli, birleşik kelime, yansıma, ikileme şeklinde (cidi "yedi", cidiğen "yedigen", cidiyılık "yedi yıllık", ciñel "hafif", ciñiley- "hafifle-", cir "yer", cir-kük "yer gök", cirli "toprak sahibi, cilbir-cilbir "püfür püfür", ceyin-kışın "yaz kış" vb.) c- sesi ile başlayan 450 civarında Türkçe madde başı kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin de büyük çoğunluğu i, ĩ, e, ü (bilhassa i) gibi ince sıradan ünlülerden önce (cil "yel", cidi "yedi", cir "yer", cim "yen", ciñil "hafif", cit- "yet-", ciñge "yenge", ciñ "yen", ciñ- "yen-"; cibı- "ıslan-", cılık "ilik", cıp "ip"; cey- "yay-", cey "yaz", ceye "yay", ceyev "yaya", cerin "gelecek yıl"; cürme- "elle dik-" vd.) gelmektedir. Ancak a, ı, o gibi kalın sıradan ünlülerden önce gelen (cayna- "parla-, parıl-da-", calpay- "büyü-, yetiş-"; cılı "sıcak", cir "türkü", cıy- "yığ-", cıyır- "büz-, buruştur-", cılıbır-cılıbır "parıl parıl"; comak "bilmece", cot "hayvanların ağıltan kırılması, kırım" vd.) epeyce kelime de vardır.

Görüldüğü gibi Tatar yazı dilinde ön seste y-/c- sesi karışık olarak görülmekte ve diğer Türk lehçelerinden farklılık arz etmektedir. Ahmet B. Ercilasun, Tatar yazı dilinde y->c- değişmesinin bilhassa /i/ ünlüsünden önce cil "yel", cir "yer" gibi kelimelerde ortaya çıktığını belirterek bu durumun diğer Kıpçak lehçelerinin Tatar Türkçesine tesiriyle açıklamaktadır (Ercilasun, 2007: 114). Ancak gerek Tatar Türkçesinin tarihî dönemleri gerekse ağızları dikkate alınır, Tatar Türkçesinde ön ses y->c- sesinin değişiminin diğer Kıpçak lehçelerinin etkisinden ziyade kendi yapısı ve şartları göz önünde tutularak değerlendirilmesi gerekliliği

ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada da Tatar Türkçesinin tarihî metinleri ve ağzları incelenerek söz konusu durum hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Türkçenin elimizde bulunan ilk yazılı belgelerinde /c/ sesi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Köktürk ve Uygur dönemi eserlerinde ön seste y-/c- denkliği bulunmaz ve ön seste /y-/nin korunduğu görülür. Ön seste y-/c- meselesiyle ilgili ilk kayıt Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçer. Kâşgarlı Mahmud, lehçelerin farklılıkları hakkında bilgi verirken o dönem Türk lehçelerinde ön seste y-/c- ile ilgili olarak "*Bütün isim ve fiillerin başındaki ye'ler Oğuzca ve Kıpçakçada elif veya cim'e döner. Meselâ Türkler "yolcu"ya yelgin derler, bunlar ise elgin; Türkler "ılık su"ya yılığ su.w, bunlar ise elif'le ılığ derler. Aynı şekilde Türkler "inci"ye yinçü, bunlarsa cinçü derler. Türkler devenin tüyleri için yogdu, bunlar cogdu der.*" diyerek yinçü ve yogdu kelimelerinin Oğuzca ve Kıpçakçada cinçü ve cogdu şeklinde söylendiğini belirtmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 12). DLT'de bu iki kelimenin dışında çeşitli sayfalarda ön ses y-/c- için Oğuz ve Kıpçaklarda cet- (yit-) "yetiş, ulaş-" (DLT 331), cun- (yun-) "yıkılmak" (DLT 331), Kıpçak vb.lerinde cigi (yigi) "sağlam, sık dikiş" (DLT 446) örnekleri vardır. Böylece DLT'de yet-/cet-, yigi/cigi, yinçü/cinçü, yogdu/cogdu, yun-/cun olmak üzere beş kelime ön seste y->c- değişimi görülmekte ve Kâşgarlı bu durumu bir Oğuz ve Kıpçak özelliği olarak açıklamaktadır.

Zeynep Korkmaz, Kâşgarlı'nın DLT'de Oğuzca ve Kıpçakça için belirttiği y->c değişiminin 11. yüzyıldan sonraki Oğuzca metinlerde bulunmadığını, tersine bu ses değişiminin Kıpçakçada olduğunu, bu yüzden de Kâşgarlı'nın y->c değişimini Oğuzca için vermesinin bir yanlışlık olarak kabul edilebileceğini söyler (Korkmaz, 1973: 44). L. Celey de Kâşgarlı'nın belirttiği durumun kısmen kabul edilebileceğini çünkü Oğuzlarda böyle bir ses değişiminin olmadığını Kıpçak boylarının tamamında da c- kullanılmadığı belirtir (Celey, 1964: 62). Kâşgarlı'nın hem Oğuzlar hem de Kıpçaklar için belirttiği durum o dönem için geneli temsil etmeyip bir ağız özelliği olmalıdır. Zira, tarihî dönemdeki Türkçe yazılı eserlere bakıldığında ön seste y-'nin büyük oranda korunduğu görülmektedir. Gürer Gülsevin de Dîvânu Lugâti't-Türk'teki verilere dayanarak 11. yüzyılda Oğuz diyalektlerini belirlediği çalışmasında Kâşgarlı'nın Oğuzca için kaydettiği ses özellikleri dışında aykırı örneklerin bulunmasını o dönemde birden fazla Oğuz ağızı bulunmasıyla açıklar (Gülsevin, 2016: 272-294). Dolayısıyla aynı durum Kıpçakça için de geçerli olmalıdır. Bugün Kıpçak lehçelerinde, Tatar yazı dilinde ve ağzlarında ön seste hem y- hem de c-'li örneklerin bulunması tarihî dönemlerde de farklı ağzların bulunduğu anlamına gelir.

Funda Toprak, Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kıpçakça kaydıyla verilen kelimelerin tarihî Kıpçak söz varlığı içindeki yerini incelediği çalışmasında Divan'da ön seste y- ile başlayan dokuz kelime göstermektedir. DLT'de bunlardan dördü (yayğuk ~ yazğuk "kısırak memesinin ucu, yimşen "Kıpçak ülkesinde yetişen yabancı bir meyvenin adı", yükünç "namaz", yal-"yanmak") Kıpçak kaydıyla; dördü (yawlak "kötü, düşkün", yeñ-"yen-", yubıla-"aldat-, hile yap-", yut-"yut-") Oğuz ve Kıpçak kaydıyla; biri de (yalñuk "cariye, odalık") Oğuz, Kıpçak ve Suvar kaydıyla gösterilmiştir (Toprak, 2003: 81-88). Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmud'un "*Bütün isim ve fiillerin başındaki ye'ler Oğuzca ve Kıpçakçada elif veya cim'e döner.*" ifadesine rağmen eserde Kıpçak kaydıyla verilen beş kelime c- sesi ile başlarken, yine Kıpçakça kaydı ile verdiği dokuz kelime ise y- ile başlamaktadır. Gülsevin, Kâşgarlı Mahmut'un eserinin başlarında "Diyalektlerin Değişiklikleri Üzerine Söz" başlığı altında verdiği bilgilerden Oğuzcaya ait olanların, muhtemelen en yaygın olan ve Selçukluların en iyi temsil eden prestij ağızı olmalıdır, der (Gülsevin, 2016: 289). Hâliyle bu durum Kıpçak lehçeleri için de düşünülmeli ve Kâşgarlı'nın eserini yazdığı dönemde Kıpçakçanın da farklı ağzlarının bulunduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği durum bir tarafa bırakılırsa Eski ve Orta Türkçe dönemi eserlerinde ön seste y-'nin korunduğu görülür. Harezmi Türkçesi (Argunşah-Sağol Yüksekaya-Tabaklar 2010: 115) ile Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinde ortak Türkçe kelimelerde kelime başı /y/ sesi, /y/ olarak görülür (Özyetgin, 2001: 107). Hatta Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak

(Kuman) Türklerine ait olan ve Kıpçak ağızlarından derlenerek oluşturulan (Ercilasun, 2004: 386) Codex Cumanicus'ta ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde de Türkçe kelimelerde ön seste y- görülmektedir (Argunşah-Güner, 2015: 63-64).

Tatar Türkçesi Orta (Kazan), Batı (Mişer) ve Doğu (Sibirya) olmak üzere üç büyük ağız grubundan meydana gelir. Tatar yazı (edebî) dilinin kuralları büyük oranda Orta (Kazan) bölgesi ağızlarına dayanır. Yazı dilinin fonetik unsurları ve söz varlığı Orta ağız grubuna, morfolojik kuralları büyük oranda Batı (Mişer) ağızlarına, söz dizimi ve üslup özellikleri de ortak Türkçeye ve eski Tatar edebî diline dayanır (Zekiyev, 1998: 554; Mexmutova-Borhanova, 1969: 613; Exetov, 1984: 13). Tatar Türkçesinin yazı dili hâline gelmesi 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında gerçekleşir. Orta (Kazan) diyalektin özellikle de onun Kazan ardı ağızları edebî norm olarak kabul edilir, diğer diyalektlerin de bu ağızlara uygunlaştırılması 1905 yılındaki devrimi doğuran sosyal hareketlerin neticesi olarak ortaya çıkar. Ancak Tatar edebî dilinin standartlaşması, yaygınlaşması, halk diline yaklaştırılması, ağızlara dayandırılması, ağızlardan alınan kelimelerle zenginleştirilmesi, kurallarının belirginleştirilmesi, devlet dili durumuna gelmesi 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra gerçekleştirilir (Celey, 1947: 10-11). Bu arada, Tatar ağızlarının birbirine yakın olduğunu ve aralarındaki farkların da çok büyük olmadığını belirtmekte fayda vardır.

Tatar halkının bir coğrafyada, merkezî bir devlet bünyesinde yaşaması İdil boyu Bulgar Devleti zamanından başlayıp Altın Orda ve Kazan Hanlığı dönemlerinden devam edip gelmektedir. Haliyle İdil Bulgar Devletinden kalan mezar taşları Tatar Türkçesinin ilk edebî ürünleri olarak değerlendirilmektedir. İdil Bulgarlarından kalan mezar taşlarında ön seste y-/c- kullanımını bir arada görmek mümkündür:

Axirata başıwi hicratran alşı cüür şoxur wanım cal ça'bán ayxi bēlinci küwen eti (Tekin, 1988: 56); *wafati balşıwi tārřa cıyeti cüür cıyerminşi cal muharram ayxi belinci küwen eti* (Tekin, 1988: 74); *tārřa cıyeti cüür cırem cıyeti cal eti* (Tekin, 1988: 120) gibi örneklerde cıyeti “yedi”, cür “yüz”, cırem “yirmi”, cal “yıl” kelimelerinde ön seste c- sesi bulunurken *Bulgari Musa oğlı Receb zıyareti turur. Axir vefatı birilmiş tarihte yiti yüz ikirmi tokuzında irdi; Rebiülahir ayının sekizinde tarih yiti yüz otuz tōrtte irdi* (1338 tarihli); *Yigirmi iki yaşında vefat boldu hicreide yiti yüz onbirdi* (1311 tarihli); *Yigirmi iki yaşına vefatı boldu... yılı it cırtan yiti yüz otuz yitide* (Celey, 1954: 63) gibi örneklerde ise yidi, yüz, yigirmi, yıl, yaş gibi kelimelerde ön seste y- bulunmaktadır. L. Celey, Bulgar kabir taşlarında ön seste y-/c- sesinin bir arada bulunmasını bir ağız özelliği olarak değerlendirir ve bugün de Tatar Türkçesi ağızlarında görülen bu durumun Bulgar dönemine kadar uzandığını belirtir (Celey, 1954: 64).

Eski Tatar edebî diline ait metinlerde de ön seste y-nin korunduğu görülmektedir. Kazan Hanlığı devrinde ve daha öncesinde yazılan Tuhfe-i Merdan, Nur-ı Sudur gibi eserlerde ön seste sıklıkla c- yerine y- sesinin yazıldığı tespit edilmiştir. Meselâ cir yerine yir “yer”, cil yerine yil “yel” gibi (Xakov, 2003: 84). Hatta ön seste y- kullanımı 19., 20. yüzyıla kadar devam ederek Kayyum Nasıyri, Abdullah Tukay'ın eserlerine de yansır. Celey, Bulgar kabir taşlarında ön seste kullanılan c- sesinin 14. yüzyıldan sonra y- olarak görölmesini de Batı (Mişer) ağızlarının yazı dilini etkilemesi ve daha baskın hâle geçmesiyle açıklar (Celey, 1947: 4). 14-15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar ön seste aktif olarak y- sesi görölürken 1917'deki Bolşevik ihtilalinden sonra y- ile birlikte c- sesi de aktif hale getirilir.

Ön seste y-/c- kullanımı Tatar diyalektolojisinde ağızların sınıflandırılmasında esas alınan ölçütlerden biridir. Buna göre Orta (Kazan) ağızlarında yaygın olarak ön seste c- sesi kullanılırken Batı (Mişer) ve Doğu (Sibirya) grubu ağızlarında ise ön seste y- sesinin kullanımı hâkimdir (Yusupov, 2003: 32). Bu sebeple Orta (Kazan) ağızları c'leştirici, diğer iki ağız ise y'leştirici ağız olarak kabul edilmektedir (Celey, 1947: 14). Kısmen edebî dilin ağızlara tesiri ve ağızların birbirine tesiri neticesinde ağızlar arasında y-/c- geçişleri görölse de büyük oranda ön seste Orta ağız bölgesi c- sesini, Batı ve Doğu grubu ağızları ise y- sesini barındırır.

Tatar Ağızlarında Ön Seste y-/c- Sesinin Görünümü

Tatar Türkçesinin ağızları kendi içinde Kazan (Orta), Mişer (Batı), Sibir (Doğu) olmak üzere üç büyük gruptan oluşmaktadır. Orta (Kazan) diyalektin konuşucuları büyük çoğunluğu Tataristan, Başkurdistan, Mari, Udmurt ve Çuvaş özerk cumhuriyetleriyle Rusya Federasyonuna bağlı Kirov, Ryazan, Perm, Sverdlovsk, Çilebi gibi bölgelerde, Batı (Mişer) diyalektinin konuşucuları Gorkiy, Ulyanovsk, Penza, Saratov, Kuybişev, Volgograd, Orenburg bölgeleriyle Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinin çeşitli yerlerinde bulunmaktadır. Doğu diyalektinin konuşucuları da Batı Sibirya'da Tümen, Omsk ve Novosibirsk gibi yerlerde yaşamaktadırlar (Alkaya, 2014: 44).

Üç büyük grubun da kendi içerisinde alt ağız bölgeleri bulunmaktadır. Buna göre Tatar Türkçesinin üç ağız grubunun kendi içerisindeki bölümlendirilmesini de şu şekilde göstermek mümkündür:

I. Orta (Kazan) Diyalekti:

1. Kazan Ardı Ağızları (1.1. Döbyaz Ağzı, 1.2. Mamadış Ağzı, 1.3. Baltaç Ağzı, 1.4. Layış Ağzı), 2. Berengı Ağzı, 3. Tav Yağı Ağızları (3.1. Nurlat Ağzı, 3.2. Kama Tamagı Ağzı, 3.3. Tarxan Ağzı), 4. Kreşin Ağızları Grubu (4.1. Kazan Ardı Kreşinleri Ağzı, 4.2. Tüben Kama Kreşinleri Ağzı, 4.3. Nagaybek Ağzı), 5. Nokrat Ağzı, 6. Kasım Ağzı, 7. Bastan Ağzı, 8. Perm Ağzı, 9. Minzele Ağzı, 10. Böri Ağzı, 11. Orenburg Bölgesi Ağızları (11. 1. Bogrıslan Ağızları, 11.2. Kargalı Ağzı), 12. Kamışlı Ağzı, 13. Krasnoufim Ağzı, 14. Zlatoust Ağzı, 15. İçkin Ağzı, 16. Turbaslı Ağzı, 17. Tipikey Ağzı, 18. Uçalı Ağzı, 19. Safakül Ağzı, 20. Esterhan Ağzı, 21. Tatar-Karakalpaklar Ağzı.

II. Batı (Mişer) Diyalekti

1. Temnikov Ağzı, 2. Lembre Ağzı, 3. Kuznetsk Ağzı, 4. Xvalın Ağzı, 5. Karsun Ağzı, 6. Mordva-Karatay Ağzı, 7. Melekes Ağzı, 8. Çistay Kreşinleri Ağzı, 9. Tav Yağı (Podbereze) Kreşinleri Ağzı, 10. Sterlitamak Ağzı, 11. Şarlık Ağzı, 12. Kostroma Ağzı, 13. Volgograd Ağzı, 14. Sergaç Ağzı, 15. Çüpreli Ağzı, 16. Sırkıdı Ağzı, 17. Tatarşçino (Kürşe) Köyü Ağzı, 18. Çistay Ağzı, 19. Baykıbaş Ağzı.

III. Doğu (Sibirya) Diyalekti

1. Tobol-İrtiş Ağızları (1. 1. Tümen Ağzı, 1. 2. Tobol Ağzı, 1. 3. Saz Yağı Ağzı, 1. 4. Tara Ağzı, 1. 5. Tevriş Ağzı), 2. Baraba Ağzı, 3. Tom Ağızları (3.1. Yevişte-Çat Ağzı, 3.2. Kalmak Ağzı)*.

Tatar Türkçesi ağızlarında ön ses y-'nin görünümü farklılık arz etmektedir. Mişer ve Sibirya grubu ağızlarında ön seste y- görülürken Orta (Kazan) grup ağızlarında ön seste çoğunlukla c- görülmektedir. Sibirya ve Mişer grubu ağızları bu sebeple y'leştirici ağızlar, Orta (Kazan) grup ağızlarda c'leştirici ağızlar (Exetov, 1984: 31) olarak kabul edilmektedir. Bu ağızlar içinde ön ses y-'yi en güçlü olarak koruyan ağızlar Sibirya grubu ağızlarıdır. Bu ağızların coğrafi olarak Orta grup ağızlarından uzak olması ve daha izole bir durumda bulunması sebebiyle ön seste y- güçlü bir şekilde korunmuştur. Edebî dilin etkisi ve daha çok bireysel kullanıma bağlı olarak az da olsa ön seste y->c- dönüşümü de görülür: cil "yel, rüzgâr", cir "yer", cırla- "şarkı söyle-", ceye "yay" (Alkaya, 2008: 73).

* Tatar Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması için bk. F. S. Bayazitova vd., *Tatar Xalık Söyleşler° I, II*, Kazan 2008.

Mişer grubu Tatar ağızları da ön seste y-‘yi büyük ölçüde koruyan ve bu sebeple de y’leştirci ağızlar olarak kabul edilen ağızlardır (Bayazitova, 2003: 240). Ancak Mişer ağızlarında da daha çok genç neslin konuşmasında ön seste y->c- değişmesine rastlanmaktadır. Bu durum edebî dilin etkisine bağlı olduğu gibi Orta grup ağız konuşurlarıyla bir arada yaşamaya bağlı olarak da ortaya çıkmaktadır: cıl “yıl”, citmiş “yetmiş, 70”, cey “yaz”, cir “yer”, cîri- “yürü-”, ciyıl- “yığıl-, toplan-”, cey- “yay-, ser-”, cil- (81-1) “yel, rüzgâr”, cit- “yet-”, cığit “yığit, genç”, cigirmi “yirmi”, cılan “yılan”, cag- “yak-”, ceye “yay”, cırla- “sarkı söyle-”, cort “yurt, ev” (Alkaya, 2014: 48).

Orta (Kazan) grup ağızlarında diğer iki ağız grubundan farklı olarak ön seste y- yerine c- sesi kullanılmaktadır. Orta grup ağızları bu özelliğinden dolayı c’leştirci ağızlar olarak nitelendirilmektedir. Ancak, Mişer gruplarıyla bir arada yaşayanların ağızlarında ve kısmen de yazı dilinin etkisiyle ön seste y- kullanımına da rastlanmaktadır. İdil boyu Tatarları tarihte Türk olarak adlandırılan çeşitli boyların ve az sayılı bazı halkların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. İdil Tatarlarının yapısında ve oluşumunda eski Bulgar, Çuvaş, Kıpçak, Hazar, Başkurt boylarının çeşitli kabileleri bulunur. Bu tarihî olgu, Tatar Türkçesinin diyalektal çeşitliliğinde de kendisini göstermektedir (Celey, 1947: 9).

Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubunun genel karakteristiği yukarıda belirtildiği gibi olmasına rağmen ağız grupları içerisinde ön seste y-‘nin korunması veya c-/dc-/dz-/d-/z-/j- gibi seslere dönüşmesi de görülebilmektedir. Ön seste y-‘nin durumu bakımından Tatar Türkçesi ağızlarında aşağıdaki durum söz konusudur:

1. Ön Seste /y-/nin Korunması

Yukarıda da belirtildiği gibi Sibiry ve Mişer grubu ağızları y’leştirci ağızlar olarak kabul edildikleri için ön seste y- büyük ölçüde korunmaktadır.

Sibiry ağızları bu yönüyle ön seste y-‘yi sistemli olarak koruyan ağızlardır: Kelime başında bulunan bütün /y/ler aslidir: Tev. yorço (<yurç. OTG, 260) “kayın birader”, Tüm. yılı (<yılığ. ETG, 310) “sıcak”, Tüm. yığit “yığit, genç”, Tom. yözök “yüzük”, Tev. yul “yol” (STT, 92), Saz Y. yıntsi “inci” (STT, 504), Yev.-Çat. yıraç “uzak” (STT, 575), Tob. yınke “yenge”. (TXS II, 279), Tar. yit- “yet-” (TXS II, 342), Bar. yös “yüz” (TXS II, 397), Kal. yöri- “yürü-”. (TXS II, 445).

Mişer ağızları da genel karakteristiği bakımından ön seste y-‘yi koruyan ağızlardan oluşur. 19 ağızdan ibaret olan Mişer grubunda Tatarşçino, Tav Yagı (Podbereze) ve Mordva-Karatay ağızları dışında kalan 16 ağızda ön seste y- kullanımı görülür. Bu ağızlarda çeşitli sebeplere bağlı olarak ön seste y- kullanımının yanı sıra bu sesin kısmi olarak /c-/, /dc/, /dz-/, /z-/, /j-/ gibi seslere dönüştüğü de görülmektedir. Bu seslerle ilgili durumlar ilgili başlıklar altında gösterilecektir. y- sesinin korunduğu örnekler: Ser. yıl “yıl”, (MTT, 64), Çüp. yugarı “yukarı” (MTT, 64), Kuz. yaz- “yaz-” (MTT, 64), Xva. yidi “yedi, 7” (MTT, 64), Kos. yumurka “yumurta” (MTT, 653), Sır. yırt “ev” (MTT, 479), Çis. yırtıl- (MTT, 444), Bay. yasa- “yap-” (MTT, 461), Lem. yakşı “iyi” (TXS II, 30), Kar. yiri- “yürü-” (TXS II, 74), Mel. yip “ip” (TXS II, 99), Şar. yir “yer” (TXS II, 156), Vol. yil “yel” (TXS II, 172), Bay. yasa- “yap-” (MTT, 461).

Orta (Kazan) Grubu ağızları genel karakteristiği bakımından ön ses y-‘nin c- olduğu ağızlardır. Bu sebeple Tatar diyalektolojisinde c’leştirci ağızlar olarak bilinir. Ancak, kendi içerisinde 21 ağızdan ibaret olan bu ağız grubunun kimi ağızlarında ön seste c- ile birlikte y- de görülmektedir. Bu durum daha çok Mişer ağız grubu konuşurlarıyla bir arada yaşamaktan ve edebî dilin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Diğer Orta (Kazan) grubu ağızlarından farklı olarak

Nokrat, Kamışlı, Zlatoust, İçkin, Tipikey, Uçalı ve Safakül ağızlarında ön seste güçlü bir y- eğilimi görülmektedir. Bu ağız konuşurlarının daha çok Başkurdistan'a ve Sibiryaya Tatarlarına yakın bölgelerde bulunması (Yusupov, 2003: 133), Başkurt veya Mişerlerle bir arada yaşamaları y- sesinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur: Nok. yırla- “şarkı söyle-” (US, 132), Kam. yılmış “yemiş” (ETD, 86), Zla. yır “yer” (TXS I, 319), İçk. yılı “sıcak” (US, 244), Tip. yiy- “yığ-, topla-” (TXS I, 360), Uça. yıl “yel” (TXS I, 374), Saf. yiti “yedi, 7” (ST, 77).

Ön seste y- sesini koruyan ağızlarda güçlü y'leşme eğiliminden dolayı kimi alıntı kelimelerdeki /c/ sesleri /y/ye dönüşmektedir: Bör. yawap (<Ar. cevāb) “cevap”. (TXS I, 244), Kam. yemeget (<Ar. cemāat) “cemaat” (TXS I, 293), Bay. yafa (<Ar. cefā) (32-15) “cefa” (MTT, 155), Ser. yıma (<Ar. cum'a) (2-43) “cuma” (MTT, 155), Çüp. yan (<Far. cān) (16-3) “can” (MTT, 155), Çis. yanwar (<cān-āver) (18-1) “canavar”, Zla. meryen (<Ar. mercān) “mercan” (TXS I, 319).

2. Ön seste c- kullanılan (y->c-) ağızlar

Orta (Kazan) grubu ağızları ön seste y->c- değişiminin güçlü olarak görüldüğü ağızlardır. Bu yönüyle ayırıcı bir özelliği de olan bu ağızlar Tatar dil biliminde c'leştirici ağızlar olarak adlandırılmaktadır. Bu ağızlar içinde Layış, Berengi, Nurlat, Kama Tamagi, Tüben Kama Kreşinleri, Nagaybek, Tatar Karakalpaklar ağızları ön seste c- nin kullanıldığı ağızlardır. Mamadış, Tarhan, Kazan Ardı Kreşinleri, Kasım, Perm, Minzele, Böri, Turbaslı ağızlarında da ön seste yaygın ve güçlü bir c- görünümü vardır:

Lay. cılan “yılan”. (TXS I, 43), Nur. cañğır “yağmur” (TXS I, 58), Kam. Tam. çeşil “yeşil” (TXS I, 70), Mam. cozoroq “yumruk” (TXS I, 30), Tarx. cırek “yürek” (TXS I, 80), Tüb. Kam. Krş. cana “yeni” (MTD 1974, 196), Nag. caz “bahar” (Yosıfov 2015, 15), Kas. cıl “yıl” (ETD, 88), Per. cañış “yanlış” (TXS I, 188), Min. cök “yük” (ETD, 45), Bör. cul “yol” (TXS I, 244), Tur. cır “türkü” (TXS I, 350).

Mişer grubu ağızlarından Sterlitamak ağzında ön seste y-/c- kullanımı bakımından karışık olsa da c- kullanımı bakımından biraz daha öne çıkmaktadır: cıyıl- “yığıl-, toplan-”, cır “yer”, cigirmı “yirmi, 20”, cılan “yılan” (MTT, 444).

Ön seste c- sesini barındıran ağızlarda güçlü c'leşme eğiliminden dolayı kimi alıntı kelimelerdeki /y/ sesleri /c/ye dönüşmektedir: Lay. çimce (<Rus. semya) “aile” (TXS I, 43), Ber. dönca (<Ar. dunyā) “dünya” (TXS I, 50), Kaz. Ard. Krş. pamilce (<Rus. familiya) “soyadı”, (TXS I, 95), Bör. werince (<Rus. varenye) “reçel” (TXS I, 244), Tur. prawlince (<Rus. pravleniye) “idare, yönetim” (TXS I, 350), Mor.-Kar. piçince (<Rus. peçenye) “bisküvi”. (TXS II, 79), Ste. fitca (<Ar. fidye) “ölen kişinin hayırına verilen sadaka” (TXS II, 131).

3. Ön seste y- ve c-'nin birlikte görüldüğü (y- ~ c-) ağızlar

Ön seste y- ve c-'nin güçlü olarak görüldüğü ağızları yukarıda belirtmiştik. Yukarıda belirtilen ağızlar y- ve c-'yi korumuş olsalar da çeşitli sebeplerle bu seslerin karışık kullanımına da rastlanmaktadır. Ös seste y-'nin güçlü olduğu ağızlarda c-; c-'nin güçlü olduğu ağızlarda da y- kullanımı görülebilmektedir. Bu ağız konuşurlarının bir arada yaşamaları, bilhassa genç neslin konuşmasında yazı dilinin etkisi, kimi ağızların Başkurt ve Mişer ağızlarıyla iç içe olması (Exetov 1984: 53) bu karışık kullanımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Sibiryaya (Doğu) grubu ağızları ön seste y-'nin kullanılması bakımından daha belirgindir. y- ~ c- paralel kullanımı daha çok Orta (Kazan) ve Batı (Mişer) ağızları arasında görülmektedir. F. Yusupov, coğrafi durumu da göz önünde bulundurarak meselâ Krasnoufim ağzında c- ve y- seslerinin paralel kullanımının Tatar Türkçesinin c'leştirici Orta (Kazan), y'leştirici Sibir Tatarları ağızları

ve y'leştirici Başkurt Türkçesinin birleştiği alanda oluşmasından kaynaklandığını söyler (Yusupov, 2003: 33). Bu durumun paralel kullanımın görüldüğü diğer ağızlar için de geçerli olduğu söylenebilir.

Orta (Kazan) grubu ağızlarından Mamadış, Baltaç, Berengi, Tarxan (Bua rayonunun bazı köyleri), Kazan Ardı Kreşinleri, Nokrat (Glazov bölgesi), Perm, Minzele (Belebey bölgesi), Bogrislan, Kargalı, Kamışlı, Krasnoufim, İçkin, Turbaslı ağızlarında y- ~ c- kullanımı kısmi olarak bulunmaktadır. Baltaç, Bogrislan, Kargalı ve Esterxan ağızlarında ise y- ~ c- paralel kullanımı daha yaygındır: Mam. yawım ~ cawım “yağış” (TXS I, 30), Bal. yastıq ~ castıq “yastık” (TXS I, 38), Ber. yakın ~ cakin “yakın” (ETD, 58), Tarx. yuq ~ cuq “yok” (TXS I, 80), Kaz. Ard. Krş. yurğan ~ curğan “yorgan” (TXS I, 95), Nok. cit- ~ yit- “yet-” (US, 132), Per. yabu ~ cabu “masa örtüsü” (TXS I, 188), Min. yul ~ cul “yol” (TXS I, 219), Bog. yögör ~ cögör- “koş-” (TXS I, 258), Karg. yon ~ cön “yün” (TXS I, 274), Kam. yır ~ cır “türkü” (TXS I, 293), Kra. yılık ~ cılık “yılık, at” (US, 32), Tur. yeşil ~ ceşil “yeşil” (TXS I, 350), İçk. yeyew ~ ceyew “yaya”. (US, 244), Est. yiber- ~ ciber- “gönder-” (TXS I, 396).

Mişer grubu ağızları da ön seste y-'nin ağırlıklı ve güçlü olarak kullanıldığı ağızlardır. Yine de farklı oranlarda Lembre, Kuznetsk, Xvalın, Karsun, Çistay Kreşinleri, Sterlitamak, Şarlık, Kostroma ve Sirkıdı gibi kimi Mişer grubu ağızlarında ve bu ağızların kendi içerisindeki kimi yerleşim birimlerinde y- ~ c- paralel kullanımına rastlanmaktadır: Lem. yığirmi ~ cığirmi (TXS II, 30), Kuz. yiy- ~ ciy- (MTT, 538-539), Xva. yeyew ~ ceyew “yaya” (TXS II, 55), Kar. yığit ~ cığit “delikanlı” (MTT, 617, 624), Çis. Krş. yır ~ cır “türkü” (TXS II, 110), Ste. yeşil ~ ceşil “yeşil” (TXS II, 131), Şar. yeyew ~ ceyew “yaya”. (TXS II, 156), Kos. yırıla- ~ cırıla- “türkü söyle-” (MTT, 655), Sır. yinge ~ cinçe “yenge” (TXS II, 208).

Orta (Kazan) grup, Batı (Mişer) grubu ve daha seyrek olarak Doğu (Sibirya) grubu ağızlarında y-'nin c-'ye değişmesi dışında, y- sesinin c-'ye değişmesinden sonra /c/ sesi üzerinden dc-, d'c'-, dz-, dz'-, d'z'-, tç- gibi birleşik sesler ve bu seslerin tekleşmesiyle de c', ç, d, d', z, z', j- gibi normal veya palatal sesler ortaya çıkar.

y->c- üzerinden ortaya çıkan dc-/ d'c'-/ dz-/ dz'-/ d'z'-/ tç- gibi birleşik sesler daha çok Mişer grubu ağızlarında daha az oranda ise Orta grup ağızlarında görülmektedir. Tatar Türkçesi ağızlarında birleşik ve palatal seslerin meydana gelmesi daha çok komşu halkların tesiriyle ve bir arada yaşamaktan kaynaklanmaktadır. L. Ş. Arslanov'a göre Mişer Tatar ağızlarındaki palatalleşmiş ünsüzlerin varlığı Mordvincenin etkisiyle ortaya çıkmıştır (Arslanov, 1991: 15). L. T. Maxmutova da palatalleşmiş ünsüzlerin Fin-Ugor dillerinden Mordvince (d', t', z', s', l', n', r', ts'), Udmurtça (d', t', z', s', l', n', ç) ve Komicede (d', t', z', s', l', n', ç, dz") görüldüğünü belirterek Mişer ağızlarındaki palatal unsurların, komşuluk ilişkileri ve aynı coğrafyada yaşamadan dolayı, Mordvincenin etkisiyle oluştuğunu söylemektedir (Maxmutova, 1978: 56-57). Osman Nedim Tuna da Türkçenin tarihî dönemlerinde ve yine günümüzde bazı ağızlarında (Altay ve Ural Türk ağızları) görülen palatalleşme olayını komşu dillerin (Slav, Ural) tesiriyle açıklamaktadır (Tuna, 1960: 215). Exetov, Tatar Dialektolojiesi adlı çalışmasında birleşik ve palatal seslerin bulunduğu Sergaç, Çüpreli, Lembre, Temnikov gibi Mişer grubu ağızlarının dil özelliklerini ele alırken Mişerlerin bu bölgelerde Rus, Mordvin, Çuvaş gibi unsurlarla karışık ve bir arada yaşadıklarını belirtir (Exetov, 1984:103-115).

4. Ön seste y->dc- değişmesi

Ön seste y->dc- değişimi bilhassa Mişer grubu ağızlarına has olan bir değişmedir. Mişer grubu ağızlarından en çok Mordva-Karatay, Çistay Kreşinleri, Tav Yağı Kreşinleri ve Çistay ağızlarında görülen bu sese kısmen Sergaç, Temnikov, Lembre, Xvalın, Volgograd, Kuznetsk, Karsun, Şarlık, Çüpreli ve Baykıbaş ağızlarında da rastlanmaktadır (Alkaya 2014: 76). Ser.

dcey- “yay-, ser-” (MTT, 76), Çüp. dcinge “yenge” (MTT, 76), Çis. dcidı̄ “yedi, 7” (MTT, 76), Bay. dcit- (32-9) “yet-” (MTT, 76), Lem. ^dciy- “yığ-, topla-” (MTT, 76), Xva. dcibek (<yipek. KTS, 324) “ipek” (MTT, 76), Mor.-Kar. dcañır (113-17) “yağmur (MTT, 76), Kar. dcıgırmī “yirmi, 20” (MTT, 76), Çis. Krş. dcar- (138-1) “yar-” (MTT, 76), Tav. Y. Krş. dcuk (143-34) “yok” (MTT, 76), Kuz. dcik- “atı arabaya koş-” (MTT, 527), Şar. dcir “yer, toprak” (MTT, 582), Tem. dcitmiş “yetmiş, 70” (MTT, 508), Vol. dcil “yel” (TXS II, 177).

Mişer ağızlarına has bir ses olan dc- bilhassa Mişer ağız konuşurlarıyla bir arada yaşayan veya Mişerlere sınırdas olan (Bayazitova vd., 2008a: 156, 168) Döbyaz, Nurlat, Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri, Kasım ve Bastan ağızlarında görülmektedir. y- ve c- nin dışında görülen dc- gibi seslerin konuşulduğu ağızlarda etnik bakımdan karışıklık veya diğer dillerin etkisi de görülür. Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinlerinin ağızlarında Rus, Çuvaş, Mari, Mordvin, Udmurt gibi halkların dil özellikleri vardır. Aynı zamanda Hristiyanlaşan bu Tatarlar adı geçen halklarla bir arada yaşamakta ve bu durum da dil özelliklerini etkilemektedir. Ayrıca Mari, Udmurt, Çuvaş gibi unsurların bir kısmının zamanla Tatarlaşması veya Tatar gruplarıyla karışması farklı dil özelliklerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Bayazitova vd., 2008a: 87, 111).

dc- sesi Orta (Kazan) grubu ağızlarından Döbyaz, Kasım ve Bastan ağızlarında yaygın, Nurlat, Kazan Ardı Kreşinleri ve Tüben Kama Kreşinleri ağızında da dağınık olarak görülmektedir: Döb. dcidı̄ “yedi, 7”, (TXS I, 24), Nur. y->^dc-: ^dcey “yaz” (TXS I, 57), Kaz. Ard. Krş. dcıy- “yığ-” (GTK, 199), Tüb. Kam. Krş. dcuk “yok” (GTK, 226), Kas. dcıl “yol” (TXS I, 160), Bas. dcımşaq “yumuşak” (TXS I, 170).

5. Ön seste y->d'c'- değişmesi

Ön seste y->d'c'- değişimi Mişer ağızlarından Mordva-Karatay ağızında görülür. y- sesi bu ağızda ve yukarıda da görüldüğü gibi bir çok ağızla patlamalı dc- sesine dönüşür. Güçlü patlamalı dc- sesi Mordva-Karatay ağızında incelenerek palatal d'c'- şeklini alır (Bayazitova vd. 2008a: 78). Palatal sesler bilhassa Mişer ağızlarında görülür. Mişer Tatar ağızlarında “d, l, n, r, s, t, v, z” ünsüzlerinin ayrıca yumuşamış (palatal) şekilleri de (d', l', n', r', s', t', v', z') kullanılmaktadır (Alkaya, 2014: 68).

6. Ön seste y->dz- değişmesi

Mişer grubu ağızlarında ve Orta grubun Kazan Ardı Kreşinleri ağızında görülen bir ses değişimidir. dz- sesi Mişer ağızlarından başta Kürşi (Tatarşçino) köyü ağızı üzere Sergaç, Çistay, Baykıbaş, Meleks, Şarlık ve Çüpreli ağızlarında görülür.

Kür. dzandır- “yak-, yandır-” (MTT, 77), Ser. dzidı̄ “yedi, 7” (MTT, 77), Çis. dzir “yer” (ETD, 101), Bay. dzıyıl- “yığıl-, toplan-” (MTT, 77), Mel. dzil “yel” (TXS II, 99), Şar. dzeyew “yaya” (TXS II, 156), Çüp. dzıyılış “toplantı, toplanma” (TXS II, 198).

dz- Orta grubun Kazan Ardı Kreşinleri ağızında da görülmektedir: Kaz. Ard. Krş. ^dzawlıq “başörtüsü”, ^dzidı̄ “yedi, 7”, ^dzey “yaz”, ^dzuq “yok”, ^dzuğarı “yukarı”. (TXS I, 88), dzan- “yan-” (GTK, 203).

7. Ön seste y->d'z'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ağızında görülen bir ses değişimidir. dz- sesinin yumuşayarak palatalleşmesi sonucu meydana gelir: d'zey “yaz”, d'z'aylı “uygun”. (TXS II, 226).

8. Ön seste y->dz'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ve Baykıbaş ağızlarında çok seyrek görülen bir ses değişmesidir. y->dz- değişmesinin ardından /z/nin palatalleşmesiyle ortaya çıkmıştır: Çis. dz'ir “yer” (MTT, 448), Bay. dz'inge “yenge” (MTT, 476).

9. Ön seste y->z'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ağızında çok seyrek görülen bir ses değişimidir. Komşu ağızların ve edebî dilin etkisiyle palatal d'z'- çift ünsüzü kullanım aktifliğini yitirmekte ve d'z'- sesi z'- olarak da görülmektedir (Bayazitova vd. 2008b: 226). Böylece y->z'- değişimi ortaya çıkmaktadır:

Çis. z'aylı “uygun”, z'iyılış “toplanma, toplantı”. (TXS II, 226).

10. Ön seste y->tç- değişmesi

Orta (Kazan) grup ağızlarından Kasım ağızında bilhassa yaşlıların konuşma dilinde görülen bir ses olayıdır. Ön seste görülen tç- sesi daha çok Mişer ağızlarında görülen bir sestir ve ç- sesinden (ç->tç-) dönüşür: çık->tçık-, çakır->tçakır, Çuvaş>tçuvaş, uç>otç gibi. Mişer ağızlarında seyrek olarak alıntı kelimelerde /ts/ ve /c/ seslerinden de /tç/ye dönüşmektedir: çitça (<Rus. sitsev) “basma kumaş”, metçit (<Ar. mescid) “mescit” (Alkaya, 2014: 93). Kasım ağızında görülen bu ses Mişer ağızlarının etkisiyle meydana gelmiş olmalıdır. Zira, orta kuşak konuşurları kendilerinin Mişer ağızıyla konuştuklarını ifade etmektedirler (Bayazitova vd., 2008a: 156).

Kas. tço'la- (ed. yokla-) “uyu-”, tçıla- (ed. yıla-) “ağla-”, tçiralma “patates”, tçir “yer”, tçıvat- (ed. yuvat-) “teskin et-, teselli et-”, tçiri “yürek”, tçat- “yat-”, tçeyew “yaya”. (TXS I, 161).

11. Ön seste y->ç- değişmesi

Ön sesteki y->ç- değişmesi Sibiryaya (doğu) grubu ağızları ile Orta (Kazan) grup ağızlarından Kasım ve Temnikov ağızlarında seyrek olarak görülen bir ses olayıdır. Ön seste y- yerine ç- kullanımı Tuva, Hakas, Şor gibi Kuzeydoğu Türk lehçelerinde görülür (Serebrennikov-Gadjieva 1979: 56). Kelime başı y>ç değişimi Tuva Türkçesinde kurallıyken, Hakas Türkçesinde de yaygın olarak görülmektedir: Tuv. yedi>çedi, yok>çok, yazuk>çazıg “yanlış, hata”, yay>çay “yaz” (Arıkoğlu 2007b: 1162) ; Hak. yurt>çurt, yıl>çıl, yığ>çıg- (Arıkoğlu, 2007a: 1093). Bu ses Kasım ağızında Mişer ağızlarında da görülen ve bir üst maddede görülen tç- sesindeki /t/nin zayıflayıp düşmesiyle (y->tç->ç-) ortaya çıkmış olmalıdır: çıla- (ed. yıla-) “ağla-”, çıbat- (ed. yuat-) “teselli et-”, çöri- (ed. yörü-) “yürü-”, çat- “yat-”, çiralma (<yer alma) “patates” (ETD, 88). Penza vilayetinin Kamenka rayonuna bağlı Kikın ve Muçalı ağızlarında da ön seste görülmektedir: çıy- “yığ-, topla-” (ETD, 115), çılı “sıcak” (ETD, 115)

Ön seste ç- ağızı Sibiryaya ağızlarından Tümen, Baraba, Yevişte-Çat ve Kalmak ağızlarında seyrek olarak görülmektedir. Bu ağızlardaki y->ç- değişimi de y->c->ç- şeklinde olmuştur. Zira, Sibiryaya Tatar ağızlarında tonsuzlaşma genel bir özelliktir. Hatta alıntı kelimelerdeki /c/ler de /ç/ye dönüşmektedir: höçüm (<Ar. hucüm) “hücum”, çefa (<Ar. cefā) “cefa”, çan (<Far. cān) “can, sevgili” gibi. Nitekim aşağıdaki ağızlarda /ç-/li olarak görülen örneklerin büyük çoğunluğu Tatar edebî dilinde /c-/li olarak görülmektedir (cit-, cil, cıy-, ciber-.

bk. TTS). Dolayısıyla c- sesi Sibiryaya Tatar ağızları için, y- ile ç- arasında bir geçiş sesidir (Alkaya 2008: 74-75).

Tüm. çit- “yet-, ulaş-” (STT, 179), Tüm. çil “yel” (STT, 179), Tüm. çiy- “yığ-, topla-” (STT, 179), Tüm. çiber- (<yiber-) “gönder-” (STT, 179), Bar. çeyin (<yay-ın) “yazın, yaz vakti” (YST, 42), Bar. çır “türkü” (YST, 42), Yev-Çat. kilçör- (<kil-ip yör-) “gel-” (DST, 234), Kal. çat- “yat-”.

12. Ön seste y->c'- değişmesi

Orta (Kazan) grubun Zlatoust ve İçkin ağızında c-'nin palatalleşmesi sonucu yer yer ortaya çıkmış bir sestir. Zlatoust ağızının Belokatay rayonunun Yuğarı Bilenke ağızı ile İçkin ağızının Kurgan bölgesindeki Tagıl ve Tarsuk köyleri ağızlarında görülmektedir (Bayazitova vd., 2008a: 319, 337): Zla. y->c'-: c'eyew “yaya”, c'iy- “yığ-, topla-”, ' “yedi, 7”. (TXS I, 319), İçk. c'it- “yet-”, c'ılan “yılan”, c'uq “yok”. (TXS I, 337).

13. Ön seste y->d- değişmesi

Orta (Kazan) grubun Kazan Ardı Kreşinleri ve Minzele ağızları ile Mişer grubu ağızlarından Mordva-Karatay ağızında seyrek olarak rastlanır. İlgili ağızlarda ağızda da y- ses- önce dc- ve dz- seslerine dönüşür, ardından dc-'deki /c/ sesinin ve dz-'deki /z/ sesinin düşmesiyle d- sesi (y->dc-/dz->d-) oluşur (Yusupov, 2003: 245; Bayazitova vd., 2008a: 88, 219):

Kaz. Ard. Krş. duq “yok”, duğarı “yukarı”, daqşı “iyi”. (TXS I, 88), Min. difek (ed. yifek) “ipek”. (TXS I, 219), Mor-Kar. dırak “uzak”, dawlık “başörtüsü” (TXS II, 79).

14. Ön seste y->d'- değişmesi

Mişer ağızlarına özgü olan palatal d' sesi Mişer grubu ağızlarından Mordva-Karatay ve Çistay ağızı ile Orta (Kazan) grup ağızlarından Döbyaz ve İçkin ağızlarında görülmektedir.

Çistay ve Mordva-Karatay ağızında ön seste y- ünsüzünün karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Bu iki ağızda ön ses y->dc- dönüşümü yaygındır. y->dc- dönüşümüyle ortaya çıkan dc- çift ünsüzündeki “c” unsuru kimi zaman kaybolur ve ön ses y-'nin karşılığı olarak palatal d'- sesi ortaya çıkar. Ön seste d'- ünsüzünün kullanımı Mordva-Karatay ağızında daha yaygındır (Alkaya 2014: 69). Çistay, Döbyaz ve İçkin ağızlarındaki kullanımı sınırlıdır.

Mor.-Kar. d'eş “genç”, d'iy- “yığ-, topla-”, d'il “yel, rüzgâr”, Çis. d'iñ- “yen-”, d'it- “yet-, ulaş-” (MTT, 69), Döb. d'imırqa “yumurta” (TXS I, 24), İçk. d'ir “yer” (US, 245).

15. Ön seste y->z- değişmesi

Bu ses değişimi Orta (Kazan) grubu ağızlarından Döbyaz, Mamadış, Layış, Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri, Minzele, Krasnoufim, Turbaşlı, Safakül; Mişer grubu ağızlarından da Temnikov, Melekes, Sterlitamak, Çüpreli, Baykıbaş, Çistay, Tatarşino (Kürşi) ağızlarında seyrek olarak görülmektedir. Bu ses değişimi y->c- üzerinden gerçekleşmektedir. İlgili ağızlarda önce y->c->dz- değişimi meydana gelmiş, ardından /d/ sesi zayıflayıp eriyince ortaya y->z- değişimi çıkmıştır (Alkaya 2014: 179; Bayazitova vd., 2008a: 43).

Döb. zidı “yedi, 7”, (ETD, 37), Mam. zöri- “yürü-” (TXS I, 31), Lay. zasa- (ed. yasa-) “yap-” (TXS I, 43), Kaz. Ard. Krş. zırla- “türkü söyle-”. (GTK, 204), Tüb. Kam. Krş. zıyıl-

“yığıl-, toplan-” (GTK, 224), Min. zuq “yok” (TXS I, 219), Kra. ziber- “gönder-”. (TXS I, 304), Tur. zaz “bahar” (TXS I, 350), zizi “yedi, 7” (ST, 77).

Tem. ziyıl- “yığıl-, toplan-”. (TXS II, 15), Mel. zil “yel” (TXS II, 99), Ste. zidi (TXS II, 130) “yedi, 7”, Çüp. zey- “yay-, ser-” (MTT, 179), Çis. zir (ETD, 101) “yer”, Kür. zırt “yurt, ev” (MTT, 179), Bay. ziyıl- “yığıl-, toplan-” (TXS II, 241).

16. Ön seste y->z'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ağızında çok seyrek görülen bir ses değişimidir. Komşu ağızların ve edebî dilin etkisiyle palatal d'z'- çift ünsüzü kullanım aktifliğini yitirmekte ve d'z'- sesi z'- olarak da görülmektedir. Böylece y->z'- değişimi ortaya çıkmaktadır:

Çis. z'aylı “uygun”, z'iyılış “toplanma, toplantı”. (TXS II, 226).

17. Ön seste y->j- değişmesi

Daha çok Orta (Kazan) grubu ağızlarında seyrek ve bölgesel olarak görülen bir ses değişmesidir. Bu değişim c- üzerinden (y->c->j) c-'nin bütünüyle sızıcılaşmasıyla gerçekleşir. Krasnoufim (Yaman-Yılga, Bugalış-Tamak, Urta Bugalış, Erte-Şigiri, Ufa-Şigiri köyleri), İçkin (Tagıl ve Tarsuk köyleri), Tipikey, Esterxan (Kartuzan köyü) gibi Orta (Kazan) grup ağızlarıyla Mişer ağızlarından Kostroma ağızında görülmektedir: Kra. jılan “yılan” (US, 32), İçk. jurğan “yorgan” (US, 245), Tip. jidi “yedi, 7” (TXS I, 360), Est. jıy- “yığ-, topla-”. (TXS I, 412), Kos. jayma “ince açılmış ekme, lavaş” (MTT, 81).

Krasnoufim, İçkin, Tipikey ağızlarının konuşulduğu bölgeler coğrafi olarak Başkurdistan'a yakın yerlerdir. Başkurt Türkçesinde ön seste y->j- değişimi olmasa da bilhassa alıntı kelimelerde iç seste -c->-j- değişimi görülür: heji (<hacı), hejet (<hacet), baja “bacanak”, xuja (<hoca) “sahip, efendi” (Dmitriyev, 1948: 20). y->j- değişimi de c- üzerinden olduğu için bir Başkurt Türkçesi etkisi düşünülebilir.

Sonuç

Tatar Türkçesi yazı dili ön seste y- ve- c- sesini bir arada bulundurmasıyla diğer Türk lehçelerinden farklılık göstermektedir. Bu durum diğer Türk lehçelerinin etkisinden ziyade Tatar Türkçesinin iç yapısından kaynaklanmaktadır. İdil Bulgarlarına ait mezar taşlarında da görüldüğü gibi o dönemde ön seste hem y- hem de c-'nin bulunduğu ağızlar söz konusudur. Kıpçakça için ön seste hem y- hem de c-'li kullanımlar DLT'de de görülmektedir. Bu durum bugün de Tatar ağızlarının ön seste y- (Mişer ve Sibiry grubu ağızları) ve c- (Orta grup ağızları) seslerinin bir arada bulundurmasıyla anlaşılmaktadır.

Gerek tarihî dönemlerde gerekse günümüz Tatar yazı dilinde ve ağızlarında ön seste y- sesi c- sesine göre daha fazla kullanım alanı bulmuştur. Tatar Türkçesi ağızlarında ön seste y-, c- kullanımının belirgin olduğu ağızlar olmakla birlikte ağızlar arasındaki etkileşimler ve geçişler sebebiyle her ikisinin bir arada kullanıldığı ağızlar da söz konusudur. Ayrıca y- sesinin c-'ye dönüşmesiyle c- üzerinden dc-, d'c'-, dz-, dz'-, d'z'-, tç- gibi birleşik sesler ve bu seslerin tekleşmesiyle de c', ç, d, d', z, z', j- gibi normal veya palatal sesler ortaya çıkmıştır.

Tarihî dönemlerdeki Tatar edebî diline ait eserlerde y- sesinin c- sesine göre daha yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. 20. yüzyıla kadar devam eden bu durum, 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra değişikliğe uğramıştır. Yazı dilinin halk diline ve ağızlarına yaklaştırılması düşüncesinden yola çıkılarak yazı dilinin fonetik kurallarının Orta gruba ait Kazan Ardı ağızlarına dayandırılması sonucunda tarihî yazı dilinde yaygın olan ön ses y-'nin kullanımı daralarak c- sesi aktifleştirilmiştir. Böylece Türkçe kelimelerde ön seste y- çoğunlukta olmakla birlikte c-'li kullanımlar da artmıştır. Sonuç olarak bugün Tatar yazı dilinde birlikte

görülen ön seste y-/c- kullanımı, Tatar Türkçesinin tarihî ve çağdaş dönemlerinde bulunan bir ses özelliğinin 20. yüzyılda biraz da müdahaleyle yazı diline yansımış/yansıtılmış durumundan ibarettir.

Kaynaklar

- ALKAYA, Ercan (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies Yay.
- ALKAYA, Ercan (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yay.
- ARGUNŞAH, Mustafa -Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA-Özcan TABAKLAR (2010). *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yay.
- ARGUNŞAH, Mustafa-Galip GÜNER (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yay.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007a). Hakas Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yay., s. 1085-1148.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007b). Tuva Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yay., s. 1149-1228.
- ARSLANOV, L. Ş. (1991). *Osobennosti Govora Mordvi-Karatayev, Mordva-Karatay: Yazık i Folklor*, Kazan.
- BAYAZİTOVA, F. S. (2003). *Tatar Mişer Ruxi Mirası*. Saransk.
- BAYAZİTOVA, F. S. vd. (2008a). *Tatar Xalık Söyleşlerî I*. Kazan.
- BAYAZİTOVA, F. S. vd. (2008b). *Tatar Xalık Söyleşlerî II*. Kazan.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014a). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II, Güneydoğu/Karlık Grubu*. Ankara: Akçağ Yay.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014b). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri III, Kuzeybatı/Kıpçak Grubu*. Ankara: Akçağ Yay.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA- Mehmet ÖZEREN (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri IV, Kuzeydoğu Grubu*. Ankara: Akçağ Yay.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA-S. Kaan YALÇIN (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri I, Güneybatı/Oğuz Grubu*. Ankara: Akçağ Yay.
- CELEY, L. (1947). *Tatar Dialektologiyesi*. Kazan.
- CELEY, L. (1954). *Tatar Tıñıñ Tarixi Fonetikası Buyınça Materiallar*. Kazan.
- DMİTRİYEV, N. K. (1948). *Grammatika Başkirskogo Yazıka*. Moskva-Leningrad.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). Köktürkçe ile Tatar Türkçesi Arasındaki Benzerlikler. *Makaleler* (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu). Ankara: Akçağ Yay., s. 113-118.
- ERSOY, Feyzi (2007). Çuvaş Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yay., 1285-1340.
- EXETOV, G. X. (1984). *Tatar Dialektologiyesi*. Kazan.
- GÜLSEVİN, Gürer (2016). 11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı? *Bilig*. Kış, S. 76, s. 269-300.

KÂŞGARLI MAHMUD (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu). Ankara: TDK Yay.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih (2007). Saha Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yay., 1229-1284.

KORKMAZ, Zeynep (1973). *Marzubân-nâme Tercümesi* (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım). Ankara.

MAXMUTOVA, L. T. (1978). *Opit İssledovaniya Tyurskix Dialektov, Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka*. Moskva.

MEXMUTOVA, L. T. -N. V. BORHANOVA (1969). *Tatar Tıñmıñ Dialektologik Süzlügi*. Kazan.

ÖZYETGİN, A. Melek (2001). *Ebū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l Etrāk. Fül: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: KÖKSAY.

SEREBRENNİKOV, B. -N. GADJİEVA (1979). *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov*. Baku.

TEKİN, Talât (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: TDK Yay.

TOPRAK, Funda (2003). Divanü Lugati't-Türk'te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri. *Türkoloji Dergisi*. C. XVI, S. 2. Ankara, s. 79-90.

TUNA, Osman Nedim (1960). Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller. *TDAY-B*, s. 213-282.

XAKOV, Vaxit (2003). *Tıl-Tarix Közgişi*. Kazan.

YUSUPOV, F. Y. (2003). *Tatar Teleney Dialektları Ural Söyleşleri*. Kazan.

ZEKİYEV, M. Z. (1998). *Törki-Tatar Etnogenezi*. Kazan-Moskova.

Kısaltmalar

ETD: G. X. Exetov (1984). *Tatar Diyalektologiyesi*. Kazan.

GTK: F. S. Bayazitova (1986). *Govorı Tatar-Kryaşen v Sravnitelnom Osveşçenii*. Moskva.

TXS I: F. S. Bayazitova vd. (2008). *Tatar Xalık Söyleşleri I*. Kazan.

TXS II: F. S. Bayazitova vd. (2008). *Tatar Xalık Söyleşleri II*. Kazan.

ST: F. Y. Yusupov (2013). *Safakül Tatarları Ütkeni hem Bügingişi*. Kazan.

STT: Ercan Alkaya (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies Yay.

MTD 1974: L. T. Maxmutova (Red.) (1974). *Materialı po Tatarskoy Dialektologii*. Kazan.

MTT: Ercan Alkaya (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yay.

US: F. Y. Yusupov (2003). *Tatar Teleney Dialektları Ural Söyleşleri*. Kazan.

Yosıpov 2015: F. Y. Yosıpov (2015). Nagaybek Tatarları Söyleşiniñ Fonetik Üziñçelikleri Turında. *Fenni Tatarstan*. 2015, C. 1, S. 4, s. 9-18.

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫННАН БЕРЕНЧЕ РОМАН ЯЗУЧЫ ЯКУБ ЗЭНКІЕВ: ТОРМЫШЫ ҺӘМ ИЖАТЫ

*Flera SEYFULINA**

Аннотация

Мәкалә себер жирлегендә яшәп ижат итүче прозаик, “Иртеш таңнары”, “Ялкында өтелгән мэхәббәт” романнары авторы Якуб Зәнkieвның тууына 100 уңаеннан язылды. Әлеге хезмәттә язучының тормышы һәм әдәбиятка килү юлы өйрәнелә. Прозаның олы жанрында язылган үзенчәлекле әсәрләрендә себер татарларының XX гасырның беренче яртысындагы тормышы Русия тарихында булган катлаулы вакыйгалар кысасында, аның бер өлеше буларак тәкъдим ителә. Әсәрләрендә себердә яшәүче татар халкының горьф-гадәтләре, психологик портреты, яшәшенең мораль-этик кануннары, әйләнә-тирәгә, аеруча табигатькә үзгә мөнәсәбәте сюжет үзегендә тора. Халык ижаты жәүһәрләре, төбәкнең бай тарихы һәм шәхесләре, кабатланмас мифологиясе романнарында дөнья сурәтен баеп киләләр. Аерым географик жирлектә язылып, шушы төбәк әдәбиятына гына хас булган уникаль сыйфатлар белән характерланган әсәрләр гомуммилли әдәби мирасының кабатланмас, үзенчәлекле бер өлеше буларак бәяләнә. Ижатының бүгенге көндә өйрәнелү дәрәжәсе ачыклана.

Төп Төшенчәләр: Татар Әдәбияты Тарихы, Милли Әдәбият, Якуб Зәнkieв, Әдәбиятта Дөнья Сурәте, Халык Тарихы.

SİBİRYA TATARLARININ İLK ROMANCISI YAKUB ZENKİYEV: HAYATI VE ESERLERİ

Özet

Bu makale, Sibirya bölgesinde yaşayıp eser veren romancı, “İrtiş Tağnaarı”, “Yalkında Ötilgen Mexebbet” romanlarının yazarı Yakub Zenkiyev’in doğumunun 100. yılı münasebetiyle yazıldı. Çalışmada yazarın hayatı ve edebiyat dünyasına dâhil olması ele alınmıştır. Nesrin büyük türünde yazılan özellikli eserlerinde Sibirya Tatarlarının 20. yüzyılın ilk yarısındaki hayatı Rusya tarihinde meydana gelen karmaşık olaylar çerçevesinde, bunun bir bölümü olarak takdim edilmektedir. Yakub Zenkiyev’in eserlerinde Sibirya’da yaşayan Tatar halkının örf-âdetleri, psikolojik portresi, yaşamlarının moral-etik kanunları, çevreye, ayrıca tabiata farklı münasebetleri çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Halk edebiyatı cevherleri, bölgenin zengin tarihi ve şahısları, eşsiz mitolojisi romanlarında dünya görünümünü zenginleştirmektedir. Farklı bir coğrafi bölgede yazılıp bu bölge edebiyatına has olan benzersiz sıfatlarla donatılan eserler millî edebî mirasın eşsiz, özellikli bir parçası olarak değer kazanmaktadır. Ayrıca Yakub Zenkiyev’in eserlerinin günümüzde ne kadar ele alındığı açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Татар Edebiyatı Tarihi, Millî Edebiyat, Yakup Zenkiyev, Edebiyatta Dünya Görünümü, Halk Tarihi.

* Prof. Dr., Kazan Federal Üniversitesi, Tataristan-Rusya. El-mek: fsaifulina@mail.ru

THE FIRST NOVELIST OF SIBERIAN TATARS JAKUB ZANKIYEV: HIS LIFE AND WORKS

Abstract

The article is devoted to the centenary of the life and work of writer Jakub Zankiyev. His work was consecrated about his life about creative journey and written in the genre of prose, covering the life of the Siberian Tatars in the first half of the 20th century, as well as difficult events in the history of Russia. In the basis of the work formed the features of traditions, customs and a psychological portrait of the Tatar people. In the story reflected the essence of the environment and respect for nature. His novels illuminates unique world of mythology. In this article the level of study of the writer and today.

Key Words: History Of Tatar Literature, National Literature, Jakub Zankiyev, A Reflection Of The World In Literature, The History Of The People.

Агымдагы елның 6 апрелендә Татарстанның Габдулла Тукай исемендәге премиясе лауреаты, язучы **Якуб Камали улы Зәнкиевның тууына 100 ел тулу** билгеләп үтелә. Гасыр башындагы давыллы, даулы елларда дөньяга аваз салган булачак язучы илебез белән бергә катлаулы тормыш юлы уза.

XX гасыр ахыры Русиядә яшәүче һәрбер халыкның үз әдәбияты, мәданияты, килеп чыгышы һәм үсешенә игътибары артуы белән характерлана. Совет чорында зур югалтуларга дучар булган халыклар үзенә тарихи тамырларын эзли, югалткан горел-гадәтләр, йолаларын, динен кайтарырга, шуның белән халыкны милләт буларак саклап калырга тырыша. Гасырлар буенча тупланган горел-гадәт, йолаларны кире кайтаруда язма әдәбиятның да роле бик зур. “Гомуммилли әдәбият галимнәр тарафыннан жентекле өйрәнелгән булса, аерым төбәкләрдә ижат ителгән әдәбиятларның үзенчәлекләр тикшерү, нигездә, XX гасырның соңгы чирегендә актуальләште. Әдәби белем бири системасында региональ компонентка йөз тоту, бу юнәлешкә игътибар көчәю, әдәби эсәргә яңача якын килү таләбе куелу – барысы бу юнәлешнең эһәмиятен тагын да арттыра”. (Талипова-Сәйфулина, 2016: 72)

Бу жәхәттән караганда, Якуб Зәнкиев – себер татарлары тормышы турында тарихи нигездә, киң эпик пландагы романнар язучы буларак эһәмиятле. Аның ижаты да XX гасырның икенче яртысына туры килә.

Төмән өлкәсендә танылган әдәбиятчы-галим һәм тәнкитче В.Рогачев “Иртеш таңнары” романының рус телендә чыккан тәржемәсенә кереш сүзендә себер татарлары кебек күп гасырлар буенча үз горел-гадәтләр, мәданиятын саклап кала алаган халыкның олы хөрмәткә лаеклы һәм нык нигезле булуына басым ясап болай яза: “Мондый халык рухи үзәкнең әдәби елъязмасы буларак үз әдәбиятына лаек. Ләкин тарихи деформацияләр һәм катастрофалар озак вакыт себер татарлары арасынан профессионал язучылар үсеп чыгуына мөмкинлек бирмәделәр. Бары тик гасырның соңгы чирегендә, Русия өчен авыр реформалар елларында гына алар үзләре турында аваз салдылар”. (Рогачев, 1998: 312)

Якуб Камали улы Зәнкиев 1917 елның 6 апрелендә Өркет (Иркутск) каласында туа. Аның бабасы Зәнки – жирсез сарт (Бохара якларынан Себергә килгән төрки кавем) фәкыйрьлектән интегеп, туган авылын – хәзерге Төмән өлкәсе Тубыл районы Хужайлан авылын ташлап, читкә эш эзләп китә. Егерме биш ел байларда ямщик булып Тубыл, Ом, Өркет калалары арасында йөк ташый. Олаучылар Тубылдан кыйммәтле тире-пушнина, замш бияләйләр алып китеп, Өркеттән кытай чәе, ефәк, мануфактура төяп кайтканнар. Кайчагында юлга бишәр йөз ат чыгып китә торган булган, “сәяхәтләре” еллар буе дөвам иткән. Байкал күле тирәсендә тимер юл төзелә башлагач, Зәнки абзый шунда биш ел таш

каерган. Улы Камалине да үз янына алдырган һәм аны камыт тегүче итеп эшкә урнаштырган.

Якубның әнисе Закирәбану Татарстанның Норлат районы Әрә авылыннан Вәлит мәзин кызы булган. Алар гаиләсе дә Өркет ягына бәхет эзләп килеп чыккан, шунда Камали белән танышып, гаилә корганнар, тиздән аларның беренче балалары – Якуб дөнъяга килгән. Улларына бер яшь тулганда яшь гаилә ата-аналарының туган туфрагына – күчеп кайта. Булачак язучының балачагы, яшьлек еллары шунда үтә. (Якубка бары 8 яшь, ике сеңелесе – Зәйтүнәгә 5 яшь, Заһидәгә бары сигез генә ай гына булганда әниләре вафат була, балалар бабалары Зэнки һәм абзыйлары Сәләхетдин, аның хатыны Зиннәтбану карамагына калалар).

Гасыр башындагы давиллы, даулы елларда дөнъяга аваз салган Якубка катлаулы тормыш юлы узарга туры килә. Башлангыч белемне ул үз авылында ала, мәктәптә беренче адымнарныннан ук укуга зур омтылыш, белем алуга хирыслык күрсәтә. Әлеге авыр, катлаулы елларда үзенә белем алырга ярдәм иткән кешелекле укытучылары – Урамаев Мөхәммәтулла, Бекшенев Зиннур, Ильясов Хөсәен, Әхмәтов Ваһап абыйлары, Галиәкбәрова Фатыйма апаларны Якуб ага олыгайган көнөндә дә олы хөрмәт һәм рәхмәт белән искә ала иде. Язучының тормышындагы һәм ижатындагы идеалы – мораль, эхлак ягыннан үтә пакъ, үзләрен бөтенләе белән яраткан эшләренә – балалар укыту-тәрбияләүгә, халыкка, жәмгыятькә хезмәт итүгә багышлаган кешеләр булуы әлеге укытучылары тәэсирендә формалаша. Тобол шәһәрәндәге жидееллык татар крестьян яшьләре мәктәбердә белем алу бәхете (шәһәрнең йөз еллык тарихы булган хәзерге 15нче номерлы тәрбия эше татарча алып барыла торган мәктәбе) аның киләчәген хәл итә: әлеге мәктәпне тәмамлагач, 17 яшьлек егет туган авылында башлангыч сыйныфлар укытучысы итеп билгеләнә. Соңрак Тоболда педагогия техникумында белем ала, Төмән укытучылар институтының физика-математика факультетын тәмамлый.

Илебез тарихында булып узган икенче Бөтендөнъя сугышы булачак язучы язмышында тирән эз калдыра. Ватан өчен изге көрәшкә күтәрелгән кыю кешеләр арасында мөгаллим Якуб Зэнкиев та була. Сугыш елларында ул Себер бригадасы составында 5 800 чакрым юл үтә: Львов, Дрезден, Праганы алуда, Висла, Одер елгаларын кичеп, Германия, Польша, Чехословакия жирләрендә барган канлы сугышларда катнаша. Бригада жинүне Чехословакия жирендә Прагадан ерак түгел урнашкан Вельтрусси шәһәрәндә каршылый. Бу шәһәрнең иске мәктәбе урынына яңа мәктәп төзү өчен сугышчылар акча жыеп калдырулары, шул акчага төзелгән мәктәпкә “Кызыл Армия” исеме бирелүе хакында Якуб ага горурланып искә ала иде. Сугышта күрсәткән батырлыклары өчен Я.Зэнкиев “Кызыл йолдыз”, 1-2 дәрәжә “Ватан сугышы” орденнары, күп кенә медальләр белән бүләкләнә.

Сугыштан кайткач, Төмән өлкәсенә Ялутор районы Аслана мәктәбендә укыту эшләре мөдире, директор булып эшли. 1950 елда Асланадан туган ягына – Хужайлан мәктәбенә директор булып кайта. Тубыл районы мэгариф бүлеге мөдире булып та эшли. 1975 елгача туган мәктәбен житәкли.

Тарихта булган үзгәрешләргә, тормышта туган төрле катлаулы мәсьәләләргә битараф булмавы аны журналист-язучы эшенә алып килә. Якуб абый – заманының катлаулы мәсьәләләренә кагылган 400 гә якын публицистик мәкалә авторы. Әдәби ижат эшенә ул зур тормыш тәҗрибәсе туплап, журналистлык эше аша килә, әдәбиятыбызның олы хәзинәләрен үзенчәлекле образлар, әлегә кадәр күренмәгән Себер кинлекләре сурәте белән баета.

Себер жирлегендә формалашкан талантлы журналист, язучы Якуб Зэнкиевны әдәбиятка, беренче чиратта, туган халкы тарихын, аның үзенчәлекле гореф-гадәтләрен, халык авыз ижаты үрнәкләрен язма китап битләрендә теркәп, беркетеп калдыру теләге китерә. Олыгаеп әдәби эшчәнлеккә килгән Якуб ага үзенә аз санлы, ләкин бәрәкәтле

эсэрләрәндә әлегә максатына иреште – халыкның авыз ижаты эсэрләрән, туган туфрагының бай табигатен, шунда туып-үскән замандашының үзенчәлекле йөз-кыяфәтен, дөньяга карашын, холык-фигылен мәңгеләштерде дип әйтә алабыз.

Якуб Зәнкиевның әдәби мирасын өч йөздән артык публицистик мәкаләләре, дистәдән артык хикәяләре, “Иртеш таңнары” исемдә дөнья күргән диалогиясе һәм “Ялкында өтелгән мэхәббәт” романы тәшкил итә. Аның киңкырлы публицистикасын “Казан утлары”, “Сөембикә”, “Мәгариф”, “Татарстан яшьләре”, “Ялкын”; Төмән өлкәсе басмалары – “Тюменская правда”, “Тобольская правда” битләрендә татар һәм рус телләрендә басылып килгән очерк, эссе, фельетон, мәкаләлә жанрына караган язмалары төзи. Аларда автор укытучы, мәктәп житәкчесе, Бөек Ватан сугышын кичкән ветеран, ил язмышына битараф булмаган аган шәхес буларак таныла. Әлегә язмаларында халык башыннан кичкән аерым бер эпоха чагылыш таба. Автор монда үз регионы, ил күләмендә әһәмиятле булган мәсьәләләр, белем бирү торышы, милли мәктәп, килчәк буынга әхлакый һәм патриотик тәрбия бирү һ.б. бик күп мәсьәләләргә күтәрел чыга; гаилә, намус, вождан, жаваплылык, яшәү мәгънәсе, яхшылык һәм явызлык көрәше кебек төшенчәләргә карата үз фикерләрен яза, ата-бабаларыбыздан мирас булып калган туган телебезне, милли горел-гадәтләргә, халыкның милли тәрбиясе нигезләрен саклау, яңадан тергезү, аларны гаиләдә һәм мәктәптә тәрбия эшенең нигезе итеп кертү кирәклегә хакында борчыла. Ана телен саклау, мәктәпләрдә туган телне укыту, балаларга милли рухта тәрбия бирү мәсьәләләре – Я.Зәнкиевне гомеренә соңгы көннәренәчә борчып килгән сораулар булды; аксакал язучы бу мәсьәләгә карата үзенең фикерен өзеп әйтә алды, битарафларны уяту телгә белән янып яшәде, шул омтылыш аның яшәү мәгънәсенә әверелде. Вақытлы матбугатның милли мәсьәләләргә хәл итүдә, халыкны берләштерүдә, тел һәм мәдәниятне саклауда һәлиткеч роль башкаруына инанган хәлдә, Я. Зәнкиев өлкә татар гәзитә “Яңарыш”ның (берече мөхәррире Азат Сәгыйтов) һәр санында диарлек басыла, замана тарафыннан кискен куелган мәсьәләләрдә сабыр акыл белән алтын уртаны табуга ярдәм итәрлек чыгышлар ясы. 1990-2000 еллар арасында Я.Зәнкиевнең милли мәсьәлә хакындагы житди уйлануларын чагылдырган мәкаләләре ул еллардагы өлкәдә барган милли хәрәкәттә катнашучы милләтгәшләрәбез өчен көтеп алынган фикер, милләтебез аксакалының тормыш тәжрибәсен чагылдырган язмалары буларак кабул ителүе дә язучы сүзен тану, олылау, хөрмәт итү чагылышы.

Зәнкиевне киң жәмәгәтчелеккә язучы буларак таныткан эсәре, әлбәттә, “Иртеш таңнары” (Зәнкиев, 1999: 312) романы булды. Язучының үзе өчен әлегә эсәренә дөнья күрүе – күпеллек ижат хыялларының, ниһаять, тормышка ашуы булса, төбәк өчен олы әдәби вакыйга, гомумтатар әдәбиятында ул яңа тема, Татарстаннан читтә гомер сөрүче татар кавемнең үзенчәлекле дөнья сурәте чагылышы буларак кызыксыну тудырырлык эсәр буларак кабул ителде.

Билгеле бер халык, этносның үзенчәлекле менталитеты чагылышы – милли әдәбиятның төп сыйфатларынан берсе. Милләтнең психологик портреты, яшәшенең мораль-этик кануннары, әйләнә-тиргә мөнәсәбәтенә сурәте сүз сәнгәтенә үзгәндә тора. Гуманлылык һәм гомумкешелек кыйммәтләрен алга сөрү – татар әдәбиятының төп билгесе. Әлбәттә, тарихи башлангыч мондый эсәрләргә асылын тәшкил итә. Я. Зәнкиевнең романнарында илебез тарихындагы катлаулы вакыйгалар Себер жирлегә, себер татарлары язмышы аша чагылдырыла, үзенчәлекле геройларның холык-фигыльләре тарихи һәм табигый яшәү шартларында, үзләренә хас горел-гадәтләре аша ачыла. Аерым детальләр, символлар, кабатланмас образлар галереясы романны татар әдәбияты тарихында авыл прозасына караган бихисап эсәрләр арасында да танылырлык һәм үзенчәлекле итә. Әлегә сыйфатлар язучының икенче зур күләмле эсәре - “Ялкында өтелгән мэхәббәт” (Зәнкиев, 1999: 312) романына да хас.

Әлегә зур эпик полотноларда Төмән жирлегендә гомер итүче халыкның XX гасыр башыннан алып, урталарына кадәр булган тормыш панорамасы тудырыла. Я. Зәнкиев

романнарында этнографик детальләр, халыкның әлеге як табигатенә яраклашып гомер сөрүе, көнкүреш сурәтен чагылдыру аша милли характерлар ачылган. Әсәрләргә әдәби анализ ясау себер татары язучысы тарафыннан тудырылган пространство моделен аңларга юл ачса, мәдәни-тарихи, тарихи-әдәби һәм мифопоэтик контекстларга мөрәжәгать итү исә авторның тормыш картинасын тудыру үзенчәлекләрен аңларга һәм кабул итәргә мөмкинлек бирә.

Үзәгендә дәрәслек-хакыйкәт эзләүче укытучы образы торуы – әсәрләреннән эчтәлеген язучының үз биографиясенә якын итә. Язучы илебез тарихында булган зур тетрәнүләр вакытында татар халкының язмышын, тормышларын бөек максатларга багышлаган катлаулы язмышлар аша яктыртуга ирешә. Эпик киңлек, зур гомумиләштерүләр, милли-тарихи характердагы мәсьәләләргә мөрәжәгать итү Я. Зәнкиев әсәрләрен Г. Ибраһимовның “Безнең көннәр” (1934), М. Галәүнең “Болганчык еллар” (1976), Ф. Хөснинең “Жәяүле кеше сукмагы” (1957), И. Газиниң “Оныгылмас еллар” (1949-1966), К. Нәжминенң “Язгы жыллар” (1948) кебек танылган татар романнары белән аваздаш итә.

Әлбәттә, һәрбер әдип өчен дә иң әһәмиятлесе – ижатының үз укучысына барып ирешүе, аны дулкынландыруы, уйланырга мәжбур итүе – ягъни битараф калдырмавын аңлау, тою дип ышанып әйтә алабыз. Бу яктан караганда да Якуб ага үзе исән вакытында ук үз эшенең нәтижәсен күрә, тоя алган сирәк язмышка ия булган каләм иясе дип әйтергә мөмкин. Әлеге юбилей уңаеннан язучы ижатының өйрәнелеш дәрәжәсе хакында да зурдан кубып нәтижәләр ясарга жирлек һәм мөмкинлек бар.

Язучы ижатына беренче бәя – “Иртеш таңнары” романы басылып чыккач, “Казан утлары” журналында Гариф Ахунов тарафыннан еллык күзәтү мәкаләсендә урын алды: “Себер ягынан “Иртеш таңнары” әсәрен язып жибергән Якуб Зәнкиев күңелдә өмет уята. Роман моңарчы без күрмәгән себер ягы кешеләренең кызыклы образларына бай булуы белән генә түгел, үзенә генә хас, кабатланмас тел үзенчәлекләре, себер чишмәләре төсле яңа агынтысы белән дә игътибарга лаек”. (Ахунов, 1989: 186) Ягъни татарның танылган язучысы Я. Зәнкиев ижатының отышлы ягы нидә икәннен әлеге мәкаләдә үк асызыклы.

“Иртеш таңнары” романының 1988 елда Татарстанда үткәрелгән “Елның иң әйбәт китабы” бәйгесендә М. Мәһдиевненң дә укытучылар тормышына багышлап, жәмгыятьтә аның урыны, абруе, сугыштан соңгы елларда балаларга белем, тәрбия бирүдә ирегаларның роле хакында фикер йөртеп язылган “Фронтвиклар” әсәреннән кала икенче урынны яулавы да әлеге әсәренң күпсанлы укучы тарафыннан яратып укылуы – жәмәгәтчелек бәясе буларак кабул ителә ала.

Әлбәттә, әдәбиятның популярлык дәрәжәсен, аның балалар, яшьләр тарафыннан укылуы билгели. Бу яктан караганда, прозаның кече жанрына караган әсәрләре – тәрбияви характердагы хикәяләренең һәм беренче романыннан аерым өзекләренең регионның татар этнокультуралы компоненты булган мәктәпләр программаларына кертелүе – уңай һәм файдалы күренеш. Әлбәттә, төбәк әдәбияты – баланы үз жиренең тел байлыгы, әдәби үзенчәлеге, гомумтатар әдәбиятында аның тоткан әһәмиятле урынын аңларга, бәяләргә ярдәм итә.

Язучы ижатын фәнни нигездә өйрәнүнең беренче адымнары регионда дистә еллар давамьнда үткәрелеп килгән “Сөләйманов укулары” фәнни-гамәли конференциясеннән башланды дип әйтсәк, ялгышмабыз дип уйлыйм. XX гасыр ахырында оештырыла башлап, быел 20-нче тапкыр үткәрелә торган әлеге фәнни чарада, әлбәттә, Булат Сөләйманов ижаты белән бергә Якуб Зәнкиевка багышланган мәкаләләр дә шактый басылды. Алар арасында мәктәп укучылары, студентлар, укытучылар тарафыннан язучы ижатының аерым әсәрләренең мәктәптә укытылышы мәсьәләсенә, аларның тәрбияви

роленә багышланган кечкенә күләмле мәкаләләр дә, әдәбият белгечләре тарафыннан язучы ижатына беренче фәнни бәяләр дә бар. Тубыл дәүләт педагогика институты тарафыннан Зәнкиев шәхесенә үзгә багышланган фәнни-гамәли конференция үткәрелә башлау – язучының үз ижатын өйрәнүгә генә түгел, гомумән, себер татарлары тарихы, теле, мәдәнияте, уку-укыту торышы мәсьәләләрен кабат күтәрү, актуальләштерү, аерым аспектларын өйрәнү юнәлешендә эшнә дәвам итү, аның нәтижеләрен конференция мөнбәрәннән житкерү мөмкинлеген булдырды. Юбилей унаеннан әлегә фәнни форумның яңадан оештырылуы да гомерен балаларга багышлагана укытучы-язучы шәхес алдында баш ию, исемен мәңгеләштерү, ижатын тагын бер кат барлау буларак кабул ителә ала.

Зәнкиев ижаты буенча беренче житди фәнни хезмәт “Атачак таңнар хақына” дип аталган монография (Сәйфуллина, 2004: 104) булды. Әлегә татар телендә бастырылган хезмәт – китап авторының язучы ижатын төрлеяклап өйрәнүгә нәтижәсе булып тора. Китап дөнья күргәнче авторының язучы ижаты хақында дистәләрдә конференцияләрдә чыгыш ясавын, мәкаләләренә фәнни журналларда дөнья күрүен дә искә алырга телә.

Китап, соңрак рус телендә бастырылган “Төмән регионы татар әдәбиятының формалашуы һәм үсеше” (Сайфулина, 2007: 296) монографиясенә бер өлешен тәшкит итеп, язучы ижатына фәнни бәяне рус телле укучыга да житкерү мөмкинлеген булдырды. Әлегә хезмәт исә тиздән авторының “Төмән өлкәсе татар әдәбияты: тарих һәм заман” (Татарская литература, 2008: 374) дип билгеләнгән докторлык эшенә нигезен тәшкит итте һәм хезмәт регион әдәбиятын системалы рәвештә халык авыз ижатыннан башлап бүгенгә көндәге торышына кадәр өйрәнүнең логик нәтижәсе булды.

XXI гасырның беренче дистәсе – Тобол педагогика институтының филология факультеты каршында “Россия Федерациясе халыклары телләре (татар теле)” һәм “Россия Федерациясе халыклары әдәбияты (татар әдәбияты)” белгечлекләре буенча докторлык һәм кандидатлык диссертацияләре яклау Советы оешу белән билгеләнә. 2003-2012 елларда эшләп килгән әлегә Советта шул елларда татар теле, чагыштырма тел белеме һәм татар әдәбиятының аерым аспектларын өйрәнүгә багышланган алты дистәдән артык эшләр тикшерелде һәм уңышлы якланды. Әлегә советта Төмән өлкәсе, Ханты-Манси автоном округынан кала, Башкортостан, Оренбург, Татарстан вузларыннан килгән эшләр дә каралды һәм уңышлы яклау үтте. Әлегә шартларда бүгенгә фәнни форумда ижаты һәм фәнни эшчәнлегә игътибар үзгә торган язучы ижатын өйрәнү мөмкинлегә дә кинәйдә.

Я. Зәнкиев ижаты буенча кандидатлык диссертацияләренә беренчеләре 2009 елда якланды. “Якуб Зәнкиевның әдәби-публицистик эшчәнлегә” (Кирамова; 2009: 23) темасына башкарылган кандидатлык диссертациясенә авторы Х.Х. Кирамова Тобол педагогика институтының татар бүлегендә белем алып, эшен мәктәптә балалар укуга багышлаган шәхес булуы ягыннан да кыйммәтле. Әлегә фәнни эш – язучының публицистика өлкәсенә караган хезмәтләрен туплап, тәфсилләп анализлап язылган хезмәт. Язучы ижатының икенче аспекты – Ташкеева Г.Х. тарафыннан башкарылган “Якуб Зәнкиев романнарында мифологик һәм фольклор мотивлары” дигән хезмәттә өйрәнелде. (Татарская литература, 2008: 23). Фәнни эш авторы язучы прозасында әлегә мотивларның кулланылыш дәрәжәсен, әсәрләренә сюжеты кысаларында урын алган фольклор жанрларының башкарган функцияләрен билгели, әдәбият-халык авыз ижаты бәйләнешләренә тирән тарихына нигезләнәп бәя бирә. “Якуб Зәнкиевнең “Иртеш таңнары” романының тарихи нигезе һәм геройларының прототиплары” (Аминов, 2009: 20) темасына К.Т. Аминов тарафыннан якланган хезмәт әсәрнең тарихи нигезләрен, чынбарлыктан алынган геройларын өйрәнүгә багышланса, М.С. Хөснетдинова эшә “Я.Зәнкиев ижатында хатын-кыз образлары системасы”н өйрәнүгә багышланган (Татарская литература, 2008: 18). Г. Бабшанова тарафыннан башкарылган “XX йөз себер-татар прозасында шәхес чагылышының әдәби концепциясе” (Бабшанова, 2009: 20) дип

аталган фәнни хезмәттә өйрәнү объекты буларак региональ проза үрнәкләреннән Я. Занкиев һәм Б. Сөләйманов прозасы алынган.

Әлбәттә, Институтыбызда татар бүлеге булган, диссертация советы эшләп килгән әлеге чорда жирле язучыларның ижатын өйрәнүне галимнәребез намус эше дип карады. Татар теле һәм әдәбияты кафедрасының бу юнәлештәге эшчәнлегенә татар әдәби регионалистикасын формалаштырды, аны нигезләде һәм нәтижеләрен дә бирүгә иреште. Өлкәнең хөрмәтле тел галимнәре – профессор Х.Ч. Алишина, К.С. Садыковлар тарафыннан язылган мәкаләләр шулай ук Я. Занкиев шәхесен ачуга юнәлдерелгән булуы белән характерлана.

Шунысы да кызыклы, Якуб аганың әлеге романы төрек галиме Erdal Şahin тарафыннан да кызыксынып укылган булуы мәгълүм. “Көнбатыш Себер татарларының тормышын чагылдырган беренче роман: Иртеш таңнары” (Хуснутдинова, 2010: 165-171) исемле мәкаләсендә әлеге галим Төрөк дөнъясына себер татарлары тормышы, этник составы, теле хакында шактый мәгълүмәт бирә, әсәрдә урын алган тарихы вакыйгаларга, мисал өчен, туган жирләреннән куылган калмыклар язмышы чагылышына тукталып үтә, романда сурәтләнгән горел-гадәтләр, бәйрәмнәр, дини йолалар, аерым фольклор үрнәкләренә тукталып, аңлатма бирә. E. Şahin аеруча туй йолаларының, сөннәт туеның әсәрдә чагылышына, яңгыр теләге, боз озату, себер татарларының мөселман халкы буларак кылган гамәлләре сурәтләнешенә аеруча зур игътибар бирә. Шулай ук әсәрдә урын алган риваятьләрдән Ялан авылына нигез салыну, аю баласын имезеп үстергән себер татар хатыны, Күчем хан һәм Сүзге, Алтын Мөгез утыравы хакындагы риваятьләргә дә телгә ала, аларны татар халык ижатының кыйммәтле үрнәкләре буларак бәяли. Халык жырлары, бәетләр үрнәкләрен, мәкаль-әйтемләрден мисаллар да китерә. Мәкалә авторы әлеге романны татар әдәбиятының үзенчәлекле бер үрнәге буларак бәяли һәм татар тормышын, тарихын, мәдәниятын күрсәтү ягыннан кыйммәтле булуына басым ясый һәм, нәкъ шушы як әсәргә укучы өчен дә кызыклы итүен билгеләп үтә.

Үз вакытында Якуб ага романның рус теленә тәржемә ителүенә дә зур игътибар бирде. Әлбәттә, Русия төбәгендә әсәрләрнең киң аудиториягә житүен тәмин итү башкача мөмкин дә булмас иде. Шулай рәвешле “Иртеш таңнары” (тәрж. Х.Ч.Алишина) да, “Ялқында өтелгән мөхәббәт” (тәр. Н.Ш. Сәйфуллина) романы үз вакытында рус телле аудиториягә дә житкерелде.

“Иртеш таңнары”ның русча тәржемәсенә “В ожидании рассвета” дип аталган кереш мәкаләсендә әдәбият белгече В.Рогачев язучының зур эзләнүләре нәтижәсе булып торган беренче романны хаклы рәвештә “халыкчан-тарихи эпопея” (Занкиев 1998: 8) дип бәяләнде. Әлеге фикер белән тарихчы, танылган шәхес Ю.П. Прибыльский да килеште һәм әлеге хакта “Гуманизм дәресләре” мәкаләсендә язып чыкты. (Прибыльский, 1998: 9). Тобол шәһәрнен танылган журналисты Г. Минасьян роман хакында: “Иртеш таңнары” - үзенчәлекле тарих дәреслегенә ул, әлеге дәреслекне Төмән өлкәсендәге һәрбер мәктәптә өйрәнергә иде. Бу китаптан башка безнең өлкәнең тарихы тулы булмас”,- дип билгеләп үтте. (Минасьян, 1998: 29-30)

XX гасыр кебек тормышта, шулай икән әдәбиятта да барган катлаулы үзгәрешләр вакытында Төмән өлкәсе татар әдәбияты халыкчан реализм юлын алып, укучыны мәдәни-рухи яктан үстерә, узаңын уяту максатына хезмәт итә, милли тарих белән таныштыру, тәрбия бирү юнәлешен сайлый. Үз әсәрләре аша Занкиев сүз остасы булып кына түгел, ә фольклорчы, этнограф, туган якны өйрәнүче буларак та танылды. Монда әдәби дөнъя сурәте тудыруның үзенчәлекләре турында фикер алышу өчен киң жирлек бар. Әсәрдә милли менталитет чагылышын, әйләнә-тирә дөнъяны кабул итүнең аерым сыйфатларын билгеләү язучының ижат үзенчәлеген ачыклауга юл ача. Я. Занкиевның әдәби мирасына игътибар, аның әдәбият галимнәре тарафыннан төрлеяклап киң планда өйрәнелүе дә әлеге үзенчәлекләр белән аңлатыла.

Әдәбият

ŞAHİN, E. (2005). Batı Sibirya Tatarlarının Hayatını Konu Edinen İlk Roman: İrtiş Tañnarı (İrtiş Tanları). *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 159, İstanbul, Aralık, s. 165-171.

АМИНОВ, К. Т. (2009). *Историческая основа и прототипы героев романа Якуба Занкиева "Зори Иртыша"*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тобольск., – 20 с.

АХУНОВ, Г. (1989). Бүгенге татар романы. *Казан утлары*, - №5. - Б. 186.

БАБШАНОВА, Г.Н. (2009). *Художественная концепция личности в прозе сибирско-татарских писателей XX века: Занкиев Я.К., Сулейманов Б.В.* Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тобольск., – 20 с.

ЗАНКИЕВ, Я. (1996). *Зори Иртыша*. Книга первая. /Пер. с татарского Н. Сайфуллиной/ Я.Занкиев. – Тюмень: СофтДизайн.

ЗАНКИЕВ, Я. (1998). *Зори Иртыша. Кн. вторая*. Тюмень: СофтДизайн., – 232 с.

ЗӘНКИЕВ, Я. (1984). *Иртеш таңнары: роман*. Казан: Тат.кит.нәшр., 671 б.

ЗӘНКИЕВ, Я. (1988). *Иртеш таңнары: роман*. Казан: Тат.кит.нәшр., – 286 б.

ЗӘНКИЕВ, Я. (1999). *Ялкында өтелгән мәхәббәт: роман*. Төмән: Вектор Бук., – 312 б.

КИРАМОВА, Х. Х. (2009). *Литературно-публицистическая деятельность Якуба Занкиева*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тобольск., – 23 с.

МИНАСЬЯН, Г.П. (1998). Размышления о романе “Зори Иртыша” и его авторе. *Жизнь и творчество педагога и писателя Я.К.Занкиева: материалы обл. науч.-практ. конф.* Тобольск, С. 29-33.

ПРИБЫЛЬСКИЙ, Ю. (1998). Уроки гуманизма. *Жизнь и творчество педагога и писателя Я.К.Занкиева: материалы обл. науч.-практ. конф.* Тобольск, С. 10-13.

РОГАЧЕВ, В. В (1998). Ожидании рассвета. *Занкиев Я. Зори Иртыша*. Тюмень: СофтДизайн, С.8.

САЙФУЛИНА, Ф. С. (2007). *Формирование и развитие татарской литературы Тюменского региона*. Тюмень: Вектор Бук., – 296с.

СӘЙФУЛЛИНА, Ф. С. (2004). *Атачак таңнар хакына*. Тобольск: Д.И.Менделеева ис.ТДПИ.,- 104 б.

ТАЛИПОВА, Г. М., СӘЙФУЛИНА Ф. С. (2016). Себер төбәге татар әдәбиятында дөнья сурәте. *Tatarika*, С. 72-91.

Татарская литература Тюменского региона: история и современность. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук (2008)., Казань, 374 б.

ТАШКЕЕВА, Г. Х. (2009). *Мифологические и фольклорные мотивы в романах Якуба Занкиева*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук., Тобольск, 23 с.

ХУСНУТДИНОВА, М. С. (2010). *Система женских образов в романах Якуба Занкиева*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук., Тобольск, 18 с.

SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN YENİSEY YAZITLARININ MOĞOLİSTAN YAZITLARINDAN FARKLILIKLARI ÜZERİNE NOTLAR*

Erhan AYDIN**

Özet

Yenisey yazıtları, Moğolistan'ın kuzeyinde, Yenisey Irmağı boyunca bulunan, bugün toplam sayısı 200'ü aşan yazıtlardır. Bu yazıtlardan Uybat III (E 32) Yazıtı ilk bulunan yazıt olduğu hâlde, 1889 yılında, N. Yadrintsev tarafından, Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin adına dikilen iki büyük yazıt bulununcaya kadar, bu yazıtların kimlere ait olduğu ve alfabenin niteliği hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktaydı. V. Thomsen'in bu alfabedeki harfleri çözmesinden sonra çalışmalar, daha çok Moğolistan bölgesi üzerinde yoğunlaşmış, bu yazıtları okuma girişimleri de olmuştur. Bu anlamda özellikle W. Radloff, S. Ye. Malov ve H. N. Orkun'un adını anmak gerekir.

Yenisey yazıtlarının daha çok bölgede yaşamış olan Kırgızlar, Azlar ve Çikler tarafından dikildiği düşünülmeyle birlikte yazıtlarda herhangi bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Bu yazıtlar, söz varlığı açısından özellikle Moğolistan'da bulunan ve II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı'nın kağanları ve yöneticileri tarafından dikilen yazıtlardan farklı olduğu düşünülmektedir. Makalede, Yenisey yazıtlarında geçen ve bölgeye özgü olduğu düşünülen kimi sözcükler, Moğolistan'daki yazıtlarla karşılaştırılmıştır. Böylelikle kimi sözcüklerin diyalektik sözcükler olduğu kanaati ortaya çıkmıştır. Güney Sibiryta bölgesi halklarının söz varlığındaki farklılıklardan hareket edilerek bu bölgede yaşamış halkların sosyal yaşantısı üzerinde de çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yenisey Yazıtları, II. Türk Kağanlığı Yazıtları, Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı, Leksikoloji.

NOTES ON THE DIFFERENCES BETWEEN YENISEI AND MONGOLIA INSCRIPTIONS BASED ON VOCABULARY

Abstract

Yenisei inscriptions are inscriptions along the Yenisei River having a total number of 200. Among these inscriptions, although the first discovered one was Uybat III (E 32) Inscription, not much had been known about the characteristics of the alphabet and who they belonged to until the inscriptions remained from the 2nd Turkish Khanate was found in 1889 by N. Yadrintsev. After the decipherment of the letters in this alphabet by Thomsen, researches mostly focused on the Mongolian area, and attempts were also made to read these inscriptions. In this sense, we should mention the names Radloff, S. Ye. Malov and H. N. Orkun.

Although it is generally been thought that the Yenisei Inscriptions were erected by the Kirgiz, Az and the Çik people, who mostly lived in the area, the inscriptions themselves do not indicate any date in them. In terms of the vocabulary use, these inscriptions are somewhat different from the inscriptions erected by the rulers of the 2nd Turkish Khanate and the Uyghur Khanate, located in Mongolia. Etymological studies with regards to the analyzed words are also within the scope of this article. Some conclusions, too, have been derived. Also, an effort has been made to come to the conclusion that words which are not witnessed in other runic texts are of dialectic origin, and peculiar to a dialectic.

* Bu makale, 24-28 Eylül 2012'de Ankara'da düzenlenen VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'na sunulmuş bildirinin, yeniden düzenlenmiş biçimidir.

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Malatya/Türkiye. E-posta: erhan.aydin@inonu.edu.tr

Key Words: Yenisei Inscriptions, Second Turkic Khanate Inscriptions, Uyghur Khanate Inscriptions, Vocabulary, Lexicology.

Giriş

Yenisey yazıtları, Moğolistan'ın kuzeyinde, Yenisey Irmağı boyunca, hangi boylarca dikildiği çok belli olmamakla birlikte daha çok Kırgızlar tarafından dikildiği sanılan ve bugün toplam sayısı 200'ü aşan yazıtlardır. Bu yazıtlardan Uybat III (E 32), ilk bulunan yazıt olduğu hâlde, 1889 yılında N. Yadrintsev tarafından, II. Türk Kağanlığı'nın tahtında oturan Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin adına dikilen iki büyük yazıt bulununcaya kadar bu yazıtların kimlere ait olduğu ve alfabenin niteliği hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktaydı. V. Thomsen'in bu alfabedeki harfleri çözmesinden sonra, çalışmalar daha çok Moğolistan bölgesi yazıtları üzerinde yoğunlaşmıştır.

Yenisey yazıtlarından bazı harfler, Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarından, ya şekil itibarıyla farklıdır ya da başka sesleri karşılamaktadır. Bu konu üzerinde yeterince durulmuş ve özellikle Yenisey yazıtlarının tarihlendirilmesi konusunda epeyce şey söylenmiştir. Bunlar, bu makalenin çerçevesi dışında kalacaktır. Makalede, Yenisey yazıtlarıyla Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarının söz varlığı karşılaştırılacak ve tespit edilen sözcükler üzerinde durulacaktır. Yenisey yazıtları söz varlığı açısından temelde, özellikle Moğolistan'da bulunan ve II. Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı tarafından dikilen yazıtlardan farklı değildir. Ancak Sayan–Altay bölgesi halklarından, özellikle Kırgızlardan kaldığı düşünülen bu yazıtlarda kimi sözcükler farklı anlamlarda kullanılmış, kimi sözcükler ise başka yazıtlarda tanıklanmadığı için bölgeye has, diyalektik sözcükler olarak değerlendirilmiştir. Yenisey bölgesi yazıtlarında tanıklanan ancak başka yazıtlarda tanıklanmayan, yani tek örnek olarak değerlendirilebilecek sözcükler şunlardır: *begrek*, *boto*, *bugu*, *çök*, *elik*, *eşin-*, *ézençü*, *gaşga*, *ingen*, *irbiş*, *kökmek*, *küzençü*, *ogadma-*, *ögürdü* (~*ögirdü*), *say*, *seçlin-*, *teñ*, *tezig*, *tokış*, *tul*, *turña*. Bu sözcüklerle ilgili ayrıntı için bk. (Aydın, 2013).

1. Söz Varlığı Çerçevesinde Yenisey Yazıtlarında Tespit Edilen Farklılıklar

Yenisey yazıtlarından elimizde metni bulunan 170 civarında yazıt incelenmiş ve özellikle Moğolistan'daki II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtlarla karşılaştırılmıştır. Elde edilen veriler aşağıda bulunmaktadır. Bunlar alfabe sırası ile verilecek olup bölü “/” işaretinin solundaki rakam, yazıtın numarasını, sağındaki rakam ise satırı göstermektedir. Eğer sadece tek bir rakam varsa bu rakam yazıtın numarasıdır. Bu durumda yazıtın tek satırlı olduğu anlaşılmalıdır. Yenisey yazıtlarının tam ve güncel bir listesi makalenin sonunda verilmiştir.

1.1. erdem ‘kahramanlık’ 2/3, 2/4, 5/1, 10/6, 11/9, 13/1, 13/3, 23/2, 24/7, 26/5, 26/5, 28/1, 28/9, 29/2, 29/4, 29/7, 29/8, 30/1, 30/4, 31/2, 32/1, 32/8, 32/10, 32/10, 32/16, 40, 41/1, 41/3, 41/6, 42/7, 42/7, 43/3, 44/1, 44/5, 46/2, 48/2, 48/9, 49/3, 51/2, 52/2, 53/2, 56/2, 60/2, 66/2, 68/14, 68/15, 68/19, 70/3, 73/7, 98/4, 108/1, 108/2, 109/4, 109/4, 110/2, 110/3, 149/2, 152/1, Kök Haya/1

Yenisey yazıtlarının en çok kullanılan sözcüklerinden olan *erdem*, ‘kahramanlık, cesaret’ biçiminde anlamlandırılabilir. Neredeyse her yazıtta birkaç kez geçen bu sözcük, Moğolistan'daki II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı yazıtlarında geçmemiş, yalnızca Küli Çor Yazıtı'nın 4, 7 ve 12. satırlarında olmak üzere toplam üç kez tanıklanmıştır (Aydın, 2015a: 170). Yenisey yazıtlarında bu kadar sık kullanılması oldukça ilginçtir. Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarında daha çok *alp* unvanının kullanıldığı görülmektedir.

1.2. esizim “‘ne yazık!’ ‘ne acı!’ anlamında bir acınma ünlemi’ 1/1, 3/2, 3/6, 5/3, 9/1, 10/1, 10/1, 10/3, 10/4, 10/10, 11/2, 11/4, 13/4, 14/2, 14/3, 15/3, 16/1, 16/1, 16/3, 19/2, 19/3, 21/3, 25/2, 25/3, 27/3, 41/1, 41/1, 41/3, 41/3, 41/7, 41/9, 42/2, 42/2, 42/4, 43/6, 44/4, 45/5, 45/6, 45/6, 45/6, 45/7, 45/7, 45/7, 45/8, 45/10, 46/1, 46/1, 48/4, 49/1, 49/1, 50/1, 51/1, 51/2, 55/2, 56/1, 58/2, 59/2, 61/1, 61/2, 62, 65/2, 65/3, 68/2, 68/5, 68/23, 69/2, 92/3, 100/2, 100/3, 109/3, 109/5, 110/3, 110/4, 147/5, 149/3, 149/4, 149/5, 152/3, 152/4.

esizlerim “‘ne yazık!’ ‘ne acı!’ anlamında bir acınma ünlemi’ 147/5.

esizni “‘ne acı!’ ‘ne yazık!’ anlamında bir acınma ünlemi’ Adrianov/3.

Yenisey yazıtlarının en önemli özelliklerinden biri, bu yazıtlarda aşırı duygusal cümlelerle karşılaşılmasıdır. Özellikle eşten ve diğer aile bireylerinden ayrılmanın konu edinildiği yazıtlarda *esizim*, *esizlerim* ve *esizni* biçiminde acınma ünlemleri sıklıkla kullanılmıştır. Moğolistan’daki büyük kağanlık yazıtlarında tanıklanmayan bu acınma ünleminin Sayan–Altay yöresine has bir sözcük olduğu öne sürülebilir. Ünlem, Moğolistan bölgesi yazıtlarından olan Höl Asgat Yazıtı’nda tanıklanmıştır. Bk. (Ösawa, 2010), (Ünal, 2015).

Bu acınma ünlemini, Radloff, Orkun ve Malov gibi ilk naşirlerin, daha çok *sizim* veya *sizim e* biçiminde okudukları ve çokluk 2. kişi zamiri olarak düşündükleri bilinmektedir. Sözcüğün, kişi zamiri değil de bir acınma ünlemi olduğunu ayrıntılı biçimde işleyen T. Tekin olmuştur (Tekin, 1964). J. R. Hamilton, *esiz* sözcüğünü **ed-siz* > *essiz* biçiminde düşünür (1986: 15). Tekin, Hamilton’ın kitabını tanıttığı yazısında *esiz* ünlemine de değinerek eski Türkçeden önceki dönemlerde **ds* > *ss* benzeşmesinin mümkün olmadığını belirtir (1987: 253).

R. Alimov, *esiz*’in bugünkü Kırgızca ve Özbekçedeki anlamlarıyla ondan türemiş eski Türkçe *esirke*– fiilinin başlangıç anlamına dayanarak onun eski Türk yazıtlarındaki sözlük anlamının ‘değerli, kıymetli’ → ‘zavallı, esef edilecek’ (sınırlı anlam kötüleşmesi) → ‘yazık’ (ünlem, leksik anlamın kaybolması)’ biçiminde bir anlam değişmesine uğradığını belirtir. Sözcüğün, iyelik ekli biçimlerini de benzer biçimde anlamlandırır: *esizim* ‘kıymetlim, azizim’, *esizlerim* ‘kıymetlilerim, azizlerim’, *esiziy* ‘kıymetlin, değerlin’ (2013b: 38). Ayrıca krş. (Bazin, 1993: 37–38); (Tekin, 2000: 82–83); (Erdal, 2004: 354); (Aydın, 2015b: 35-36).

1.3. esni “‘ne acı!’, ‘ne yazık!’ anlamında bir acınma ünlemi’ 15/1, 29/8, 49/3, 147/1.

Yenisey yazıtlarının ilginç acınma ünlemlerinden biri de *esnidir*. Tespitlerimize göre 4 yazıtta toplam 4 yerde geçmiştir. Bu acınma ünlemi, Talas II, Talas VIII, Talas XI yazıtlarında ve Yar–Hoto runik grafitilerinde de tanıklanmıştır (Alimov, 2014: 66, 111, 126), (Erdal, 1993). Tekin’in, bu acınma ünlemini Çuv. *asin*– ‘hatırlamak’ fiiline bağlayarak ‘hatırlayın!’ biçiminde kabul etmesi önemli bir görüştür (2000: 85). Acınma ünlemiyle ilgili diğer görüşler için R. Alimov’un çalışmasına bakılabilir. Bu çalışmada, önceki yayımcıların ünlemle ilgili görüşleri de ayrıntılı bir biçimde verilmiştir (Alimov, 2008). Moğolistan’daki kağanlık yazıtlarıyla diğer yazıtlarda görülmemesi oldukça ilginç olmakla birlikte, Talas II, VIII, XI yazıtları ile Yar–Hoto grafitilerinde tespit edilmiş olması, ünlemin belli bölgeye has sözcüklerden olduğu savımıza engel değildir. Ayrıca krş. (Aydın, 2015b: 63-64).

1.4. kagan ve katun: *Kagan* ve *katun* sözcükleri Yenisey yazıtlarında tanıklanmamıştır. *Kagan* sözcüğü kullanılmadığı için doğal olarak *katun* da kullanılmamıştır. Ancak *kan* unvanı ‘kağan’ anlamıyla tanıklanmıştır (Aydın, 2016a: 16). Kağan unvanıyla ilgili çok fazla etimoloji denemesi yapılmış olsa da en çok taraftar bulacak gibi görünen görüş A. Vovin’in önerisidir (2007: 178). Daha önce G. Doerfer’in de değindiği bu görüş kısaca şu şekildedir:

	Male	Female
Supreme rulers	ka-ga-n	ka-ga-tu-n
Lesser rulers	ka-n	ka-tu-n

Vovin, *-ga-* ekinin büyüklük bildiren bir ek (augmentative suffix) olduğunu belirler (2004: 129). Vovin, unvanın Xiongnu 匈奴 ve Yenisey dillerine kadar uzanmasının muhtemel olduğunu belirtip unvanın Xiongnu *qa?-Gā ‘great ruler’ kökenli olduğunu, buradan Xianbei 鮮卑 tarafından ödünçlendiğini ve Mo. teklik eki *-n* ve çokluk eki *-d* ekiyle kullanıldığını belirler. Ancak *katun* ve *kagatun* sözcüklerinin Xianbei 鮮卑’de tanıklanmadığını, hakkında çok az şey bilinen ve İç Asya dili olduğu hâlde diğer dillerle herhangi bir yakınlık tespit edilemeyen Ruanruan 柔然 dilinde tanıklanmış olduğunu belirtir (2007: 184). Kağan unvanı hakkındaki diğer görüşler için krş. (Aydın, 2011a: 163–164).

Katun sözcüğü de Doerfer ve Vovin’in önerisinden hareket edildiğinde *ka kökü ile ilişkili olduğu için ancak ‘kağanın karısı, hatun’ anlamında olabilir. *Katun* sözcüğünün Yenisey yazıtlarında E 3/4, E 12/2, E 12/4, E 72/1, E 144/1, E 145 yazıtlarında olmak üzere toplam 6 kez tanıklanmıştır. Ancak bütün *katun*ların ‘kağanın karısı, hatun’ anlamında değil de *Katun* Irmağı’nı karşıladığı ortaya konmuştur. Krş. (Aydın, 2011b: 255).

1.5. kēş ‘okluk, sadak’ 3/2, 10/5, 25/3.

Bu sözcük, Moğolistan’daki yazıtlarda tanıklanmamıştır. Kâşgarlı’da 7 kez tanıklanan sözcük için, Oğuz ve Kıpçakların bilmedikleri kaydedilmiştir (Atalay, 1991: 334), (Dankoff–Kelly, 1984: 212). Sözcük, Kıpçak metinlerinde hem *kēş* hem de *kiş* biçiminde tespit edilmiştir (Toparlı vd., 2003: 141, 150). Ancak sözcüğün *e*’sinin kapalı olduğu bilinmektedir. Ed–Dürre’de elif ile yazılmıştır (Toparlı, 2003: varak 11a). Codex Cumanicus’ta da bir kez geçen sözcükteki *e* sesinin açık mı kapalı mı olduğu belirtilmemiştir (Grønbech, 1942: 141). Sözcük, günümüz Türk lehçelerinden Kar.–Mal. *kēş* ‘ok kılıfı, sadak’ biçiminde tespit edilmiştir (Tavkul, 2000: 256). Ayrıca Yak. *käsax* ‘kolçan’ (VEWT 258), Kar. *kēş* ‘ok kılıfı’ (Çulha, 2006: 76).

Sözcükle ilgili ilk açıklamayı Thomsen yapar. Thomsen, Radloff’un *b*² okuduğu sesin kapalı *e* olması gerektiğini önerdiği yazısında, sözcüğün *kēş* olması gerektiğini ve *kēşig* yapısındaki *-ig* ekinin de belirtme hâli olduğunu belirtir. Ancak, Thomsen’in, sözcüğün anlamında kesin bir görüşe sahip olmadığı söylenebilir. Thomsen, kimi Türk lehçelerinde kullanılan ‘kuşak’ anlamındaki sözcükle aynı olabileceğini düşünür ama emin değildir (2002: 312–313). Clauson, Yenisey yazıtlarının dışında tanıklanmadığını, sözcüğün Mo. biçiminin *sagadak/sa’adak* ‘arrow case’ olduğunu belirtir (ED 752b). Radloff, sözcüğün Farsça olduğunu bildirir (1911: 1180). Ancak Doerfer, bunun kesin olmadığını söyler. Ayrıntı için bk. (TMEN III, No. 1697). Ayrıca krş. *kēş* ‘kolçan’ (DTS 303). Räsänen ise, yazıtlarda geçen örnekle Kâşgarlı’daki ve Codex’teki biçimi verdikten sonra, Türk lehçelerinden örneklerle karşılaştırır. Räsänen’in özellikle, ‘kuşak, kemer’ anlamındaki *kēş* sözcüğü ile birleştirdiği görülmektedir. Osmanlıcadan verdiği *kāş* örneğinin de *kēş* ile ilgisi olmadığı görülmektedir (VEWT 258). ‘Okluk, sadak’ anlamındaki sözcük kapalı *e* ile yazıldığı için açık *e* ile yazılan diğer *kēş* veya *kes*’lerle karıştırılmamalıdır. Hamilton, *ki-ş* [*ke-ş*] olarak belirlediği sözcüğün *ki/*ke ‘içerideki, iç, içe girmiş kısım’ kökünden yapılmış olabileceğini öne sürer (1998: 73). Sözcüğün, çok dar bir alanda kullanımda kaldığı görülmektedir. Bu nedenle, Sayan–Altay halklarının söz varlığının örneklerinden sayılabilir.

1.6. kunçuy ‘eş, zevce’ 1/1, 3/1, 6/4, 7/4, 8/2, 10/1, 11/2, 13/2, 14/2, 16/1, 22/1, 25/1, 27/2, 29/5, 45/6, 46/1, 48/7, 55/2, 59/2, 68/29, 70/2, 73/4, 108/1, 147/2.

Moğolistan bölgesindeki yazıtlarda ‘kağan kızı veya kız kardeşi, prenses’ anlamında kullanılmıştır (Aydın, 2015a: 180). Uygurlardan kalan kağanlık yazıtlarında bu unvanın kullanılmadığı görülmektedir. Sözcüğün Çince den ödünçleme olduğunda kuşku bulunmamaktadır. *kunçuy* < Çin. kung tchu [gongzhu 公主] ‘princess’ (Bazin, 1995: 40). Unvanın, Çincedeki anlamı ‘hükümdarın kızı’ biçimindedir (Ecsedy, 1996: 190). Clauson, sözcüğün, Yenisey yazıtlarındaki anlamının ‘a noblewoman’ olduğunu da bildirir (ED 635a). Kâşgarlı Mahmud, “hatundan bir derece aşağıda bulunan kadın, bige, prenses. Buradan alınarak *katun kunçuy* denir” biçiminde bir açıklama yapar (Atalay, 1991, III: 240). *Kunçuy* sözcüğü, Moğolistan yazıtlarında ‘prensес’ anlamında iken, Yenisey yazıtlarında ‘eş, zevce’ anlamındadır (Scharlipp, 1995a: 49), (Scharlipp, 1995b: 170). Gerçekten de Yenisey yazıtlarında geçen bütün *kunçuy*lar yazıt kahramanının, eşi için kullandığı bir unvandır. Uygur ve Karahanlı metinlerinde aşağı yukarı orijinal anlamında kullanılıyor iken Sayan–Altay halklarında anlam kötüleşmesi diye adlandırılabilir bu durumu, bölge halkının eşlerine duyduğu saygı ile açıklamak mümkün görünmektedir. Ayrıca krş. (TMEN III, No. 1585); (DTS 466); (VEWT 301).

1.7. kuy ‘oba, köy’ 3/1, 6/4, 7/4, 8/2, 10/1, 13/2, 14/2, 16/1, 18/3, 22/1, 26/4, 27/2, 29/5, 45/6, 46/1, 55/2, 59/2, 61/2, 68/29, 70/2, 106/1, 147/2.

Sözcük, Moğolistan’daki yazıtlarda tanıklanmamıştır. Radloff, çok emin olmamakla birlikte Abakan–Altay dillerinde kullanılan *kuy* ‘Höhle, Flussbett, Ufer’ ile aynı sözcük olabileceğini öne sürer ve anlamca aynı olmadığını bildiğini ve sözcüğün yabancı bir dilden ödünçleme olduğunu tahmin ettiğini, bu nedenle de çevirmeden bıraktığını söyler (1895: 363). DTS’ye göre sözcük Çin. kwei [guī 闔]sözcüğüdür (DTS 464). Ayrıca krş. (Malov, 1952: 107). Scharlipp, *kuy* sözcüğünün Çince olduğunu söyledikten sonra *kuy* ‘privater Teil des Hauses’, ‘harem’ anlamında olduğunu belirtir (1995a: 50), (1995b: 170). Clauson ‘the women’s apartments’ olarak anlamlandırdığı sözcüğün, Çince kwei’den ödünçlendiğini ve Uygur metinlerinde *küy* olarak kullanıldığını belirtir. Ünlüsünün kısa olduğunu belirttiği *kuy* sözcüğünün, yerel bir kullanıma sahip olabileceğini öne sürer (ED 674a). Uzun ünlülü *küy* sözcüğünün ise ‘a secluded spot’ anlamında olduğunu belirtip Türkçede kullanılan *kuytu* sözcüğünün kökünün bu olduğunu belirtir; ancak herhangi bir köken açıklaması yapmaz (ED 674a–b). Sonraki Türkçe metinlerde daha çok bu anlamıyla görülen *küy* sözcüğüne rastlanır. Örneğin: Kâşgarlı’da ‘dere; kuytu yer, dip’ anlamındadır (Atalay, 1991: 390).

1.8. sañun ‘general’ 7/1, 12/1, 24/5, 32/7, 48/3, 52/1, 52/3, 71/4, 92/1, 92/2, 109/3.

Çince den ödünçlenen *señun* sözcüğünün art ünlülü biçimidir: < Çin. tsiang–kün [jiāngjūn 將軍] (Bazin, 1995: 39), (Tekin, 1997: 168–169). Sözcüğün, art veya ön ünlülü olmasının Çince ile ilgisi bulunmamaktadır (Ecsedy, 1996: 190). Clauson, Türk ileri gelenlerince üstlenilmiş veya Çin imparatorları tarafından ihsan edilmiş bir unvan olduğunu düşünür (ED 840a–b). Doerfer, Çince adın, Türkçeye *señun*, *sañun* ve *şañun* olarak üç farklı biçimde geçtiğini belirtir (TMEN III, No. 1274). *sañun* sözcüğünün özellikle Uygur döneminde adların sonunda kullanımı için bk. (Zieme, 2006: 117). *señun* biçiminin yalnızca Moğolistan’daki kağanlık yazıtlarında tanıklanmıştır. Ecsedy’ye göre *sañun* unvanının *sagun* sözcüğü ile ilişkisi olabilir (1996: 189, not 26). Ramstedt ise, *sañun* ile *sagunu* birleştirme eğiliminde bulunmamıştır (1951: 74).

Yenisey yazıtlarındaki bu art ünlülü kullanım, diyalektik bir özellik olarak da açıklanabilir. Sözcük, Sayan–Altay halklarının Çin ile olan siyasi ve ticari ilişkileri sayesinde ödünçlenmiş olmalıdır.

1.9. yıta “ne acı!”, “eyvah!” anlamında bir acınma ünlemi’ 3/1, 3/1, 3/2, 10/1, 10/1, 10/4, 10/7, 10/10, 10/12, 10/12, 11/1, 11/3, 11/4, 11/4, 17/2, 17/2, 18/2, 18/2, 18/3, 18/4, 18/5, 19/2, 26/4, 26/12, 27/8, 28/2, 28/6, 28/7, 28/8, 31/5, 32/1, 32/16, 43/2, 44/1, 44/3, 44/4, 44/4, 45/6, 48/2, 48/3, 48/4, 48/6, 48/8, 48/11, 59/6, 59/8, 68/2, 147/1, 147/2, 147/2, 147/4, 147/5, 147/5, 149/3, 149/4, 149/5, 149/5

yıtu “ne acı!”, “eyvah!” anlamında bir acınma ünlemi’ 28/5

Yenisey yazıtlarında sıklıkla geçen *yıta* için farklı okumalar bulunmaktadır. Erdal, *yıta* okuyup ‘alas’ biçiminde anlamlandırır ve Clauson’ın *ayıt*- okuyuşunun yazıtlardaki cümlelerin anlamsal bağlamıyla uyuşmadığını söyler (2004: 354). Hamilton, 1971 yılında Paris’te yayımladığı *Le conte bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure* adlı eserinde *män özüm itta sansız yer körü yorımış kargäk* cümlesindeki *itta* sözcüğünü *yıta* sözcüğü ile karşılaştırır. Tezcan ise, *itta* sansız söz öbeğini ‘köpekten daha şerefsiz’ olarak çevirmek ister. Burada ayrılma hâli eki anlamında bulunma hâli eki kullanılmıştır. Tezcan’a göre *itta* ile *yıtanın* birleştirilmesi mümkün değildir (1976: 242–243). Bazin ise *yıt*- fiilinden alır ve *yıt*- ‘disparaitre’ fiilinin ünlüsünün art ünlüye dönüşmesi olarak açıklar ve *yıt-a* için ‘nafile, envain’ anlamını verir; *a* ekini ise zarf-fiil olarak düşünür (1993: 38).

Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü LVII. 3’te ‘YTT’ biçiminde yazılmış olan sözcüğü Huart ve Pelliot’nun *yıtta* okuduğunu ve Pelliot’nun Yenisey yazıtlarında geçen *yıta* ile karşılaştırma eğilimini Hamilton da destekler. Hamilton **yıt*- ‘yitmek, kaybolmak, kendi sonunu hazırlamak’ fiilinden *-a* ile yapılmış zarf-fiil sayar ve fiildeki ünlülerin sonradan ince sıraya geçtiğini belirtir (1998: 101).

Yenisey yazıtlarında, sıklıkla görülen bu acınma ünleminin özellikle Moğolistan yazıtlarında tanıklanmamış olması, sözcüğün diyalektik bir kimliği olduğuna işaret sayılabilir. Altın-Köl I (E 28) yazıtının 5. satırında geçen *yıtu* biçimi de, eğer yazıtta veya harfin teşhisinde bir sorun yoksa, *yıta* olarak görülen acınma ünleminin farklı biçimi olmalıdır.

2. Sonuç

Yenisey yazıtları diğer bölgelerdeki yazıtlardan sayıca daha fazla olduğu hâlde özellikle Moğolistan bölgesindeki yazıtlar kadar ünlü değildir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi herhâlde az satırlı olmalarıdır. Yenisey yazıtlarına söz varlığı açısından bakıldığında kimi sözcüklerin diğer bölgelerdeki yazıtlardan özellikle Moğolistan’daki yazıtlardan farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Elbette Az, Kırgız, Çik gibi Sayan–Altay bölgesi halklarının ödünç sözcükleri, I. veya II. Türk Kağanlığı aracılığıyla aldıklarını düşünmeye gerek yoktur. Bölge halklarının Çin, Tibet ve Araplarla ticari ve diplomatik ilişkileri göz önüne alındığında ödünç sözcüklerin kendileri tarafından alındığı da düşünülebilir. Böylece sözcüklerdeki anlam değişikliğinin nedenlerinin belirlenmesine katkı sağlanmış olur.

3. Yenisey Yazıtları Listesi:

3.1. Numaralı Yenisey Yazıtları:

E 1. Uyük–Tarlak

E 2. Uyük–Arjan

E 3. Uyük–Turan

E 4. Ottuk–Daş I

E 5. Barık I

E 6. Barık II

E 7. Barık III

E 8. Barık IV

E 9. Kara–Sug

E 10. Elegest I

E 11. Begre

- E 12. Aldı–Bel I
 E 13. Çaa–Höl I
 E 14. Çaa–Höl II
 E 15. Çaa–Höl III
 E 16. Çaa–Höl IV
 E 17. Çaa–Höl V
 E 18. Çaa–Höl VI
 E 19. Çaa–Höl VII
 E 20. Çaa–Höl VIII
 E 21. Çaa–Höl IX
 E 22. Çaa–Höl X
 E 23. Çaa–Höl XI
 E 24. Haya–Bajı
 E 25. Oznaçennaya I
 E 26. Oçurı
 E 27. Oya
 E 28. Altın–Köl I
 E 29. Altın–Köl II
 E 30. Uybat I
 E 31. Uybat II
 E 32. Uybat III
 E 33. Uybat IV
 E 34. Uybat V
 E 35. Tuba I
 E 36. Tuba II
 E 37. Tuba III
 E 38. Ak–Yüs I
 E 39. Kara–Yüs I
 E 40. Taşeba
 E 41. Hemçik–Çırgakı
 E 42. Bay–Bulun I
 E 43. Kızıl–Çıraa I
 E 44. Kızıl–Çıraa II
 E 45. Köjeelig–Hovu
 E 46. Telee
 E 47. Suci
 E 48. Abakan
 E 49. Bay–Bulun II
 E 50. Tuva B
 E 51. Tuva D
 E 52. Elegest II
 E 53. Elegest III
 E 54. Ottuk–Daş III
 E 55. Tuva G
 E 56. Malinovka
 E 57. Saygın
 E 58. Kezek–Hüree
 E 59. Herbis–Baarı
 E 60. Sargal–Aksı
 E 61. Suglug–Adır–Aksı
 E 62. Kanmıldığ–Hovu
 E 63. Ortaa–Hem
 E 64. Ottuk–Daş II
 E 65. Kara–Bulun I
 E 66. Kara–Bulun II
 E 67. Kara–Bulun III
 E 68. El–Bajı
 E 69. Çer–Çarık
 E 70. Elegest IV
 E 71. Podkuninskaya
 E 72. Aldı–Bel II
 E 73. İyme I
 E 74. Samagaltay
 E 75. Kuten–Buluk
 E 76. Ayna I
 E 77. Ayna II
 E 78. Para I
 E 79. Para II
 E 80. Kemer Takımındaki Bronz Levha
 E 81. Kopön Altın Küp I
 E 82. Kopön Altın Küp II
 E 83. Uybat VII

- E 84. Ayna III
E 85. Ayna IV
E 86. Oçurı'dan Taş Tılsım
E 87. Taş Ağırşak I
E 88. Ağırşak–Damga
E 89. Övür I
E 90. Övür II
E 91. Bedelig Valun
E 92. Demir–Sug
E 93. Yır–Sayır I
E 94. Yır–Sayır II
E 95. Hemçik–Bom I
E 96. Hemçik–Bom II
E 97. Hemçik–Bom III
E 98. Uybat VI
E 99. Ortaa–Tey
E 100. Bayan–Kol
E 101. Baykalovo
E 102. Arjan I
E 103. Arjan II
E 104. Oznaçennaya II
E 105. Tuva Koleksiyonundaki Levha
E 106. Çerbi
E 107. Hadinnıg
E 108. Uyük–Oorzak I
E 109. Uyük–Oorzak II
E 110. Uyük–Oorzak III
E 111. Tepsey I
E 112. Tepsey II
E 113. Tepsey III
E 114. Tepsey IV
E 115. Tepsey V
E 116. Tepsey VI
E 117. Tepsey VII
E 118. Turan I
E 119. Sağlı
E 120. Tugutüp I
E 121. Tugutüp II
E 122. İyme II
E 123. Tepsey VIII
E 124. Tepsey IX
E 125. Tepsey X
E 126. Tepsey XI
E 127. Ayna V
E 128. Ayna Parçası VI
E 129. Ayna Parçası VII
E 130. Ayna Parçası VIII
E 131. Bronz Levha
E 132. Uybat VIII
E 133. Kopön Altın Küp III
E 134. Ust–Sos
E 135. Ust–Kulog
E 136. Mugur–Sargol I
E 137. Kres–Haya
E 138. Kara–Yüs II
E 139. Çaptıkov Taşı
E 140. Mugur–Sargol II
E 141. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfı I
E 142. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfı II
E 143. Ayna Parçası IX
E 144. Novosyolovo
E 145. Mugur–Sargol III
E 146. –
E 147. Yeerbek I
E 148. –
E 149. Yeerbek II
E 150. –
E 151. –
E 152. Şançi III
E 153. Alaş I
E 154. Alaş II

3.2. Numarasız Yenisey Yazıtları

Lisiç'ya I	Kulplu Gümüş Maşrapa
Lisiç'ya II	Adrianov Koleksiyonundan Bir Yazıt
Kök Haya	Sargol
Kunya Dağı Kaya Yazıtı	Ozernaya II
Beyskoye Köyünden Gümüş Kama	Edegey I
Knışi Köyünden Bronz Ayna Starı	Edegey II
Kamenka Köyünden Bronz Para	Edegey III
Bronz Para–Krasnoyarsk	Çinge
Devlet Ermitajı'ndan Gümüş Kap	Edegey IV
Kulplu Sedyarski Maşrapası	Edegey V
	Edegey VI

Kısaltmalar ve Kaynakça

- ALİMOV, R. (2008). Eski Türk Runik Metinlerinde Geçen Bir Acınma Ünlemi Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 18, s. 35–48.
- ALİMOV, R. (2011). Bir Kez Daha *esiz* Üzerine. M. Ölmez – E. Aydın – P. Zieme – M. S. Kaçalın (hızl.): *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720–2010) Sempozyumu*. Bildiriler, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s. 241–248.
- ALİMOV, R. (2013). Eski Türk Runik Metinlerdeki *esiz* Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49/1, s. 17–38.
- ALİMOV, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen Yayınları.
- ATALAY, B. (1991). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi I–IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, E. (2011a). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, E. (2011b). Remarks on *Qatun* in the Yenisei Inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, S. 64/3, s. 251–256.
- AYDIN, E. (2013). Yenisey Yazıtlarındaki Tek Örnekler. *Türkbilig*, S. 26, s. 37–49.
- AYDIN, E. (2015a). *Orhon Yazıtları. Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, E. (2015b). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, E. (2016a). Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, S. 59/2, s. 5–26.
- AYDIN, E. (2016b). Dialectal elements in the vocabulary of the Uyghur Khanate inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, S. 69/3, s. 285–300.
- BAZİN, L. (1993). Quelques remarques d'Épigraphie Turque ancienne. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 3, s. 33–41.
- BAZİN, L. (1995). Pre-Islamic Turkic Borrowings in Upper Asia. *Diogenes*, S. 43/3, s. 35–44.
- ÇULHA, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcük Varlığı, Karayca–Türkçe Kısa Sözlük*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- DANKOFF, R. – KELLY J. (1984). *Compendium of the Turkic Dialects*. Cambridge: Harvard University.
- DTS: NADELYAYEV, V. M. – NASİLOV D. M. – TENİŞEV E. R. – ŞÇERBAK A. M. (1969). *Drevneturkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- ECSEDY, H. (1996). Çin Menşeli Eski Türk Ünvanları. Türkçeye çev.: E. B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 100, s. 185–194.
- ED: CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- ERDAL, M. (1993). The runic grafiti at Yar Khoto. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 3, s. 87–108.
- ERDAL, M. (1998). Eine unbekannte Jenissei-Inschrift aus der Adrianov-Kollektion. J. P. Laut – M. Ölmez (hızl.): *Bahşı Ögdisi*. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı). Freiburg – İstanbul: Simurg Yayınları, s. 83–96.
- ERDAL, M. (2002). Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften. M. Ölmez – S.–Ch. Raschmann (hızl.): *Splitter aus der Gegend von Turfan*. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags. İstanbul, Berlin, s. 51–73.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- GRØNBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch*. Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- HAMILTON, J. R. (1986). *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. Paris: Fondation Singer-Polignac.
- HAMILTON, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Türkçeye çev.: V. Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- MALOV, S. YE. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, teksti i perevodi*. Moskva–Leningrad.
- ORKUN, H. N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŌSAWA, T. (2010). Revisiting Khöl–Asgat Inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate. *Studies on the Inner Asian Languages*, S. 25, s. 1–74.
- OTWF: ERDAL, M. (1991). *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon I–II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- RADLOFF, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St.–Petersburg.
- RADLOFF, W. (1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk–Dialecte* (O pit slovarya tyurkskih nareçiy) III. St.–Petersburg.
- RAMSTEDT, G. J. 1951. Alte türkische und mongolische Titel. *Journal de la Société Finno–Ougrienne*, S. 55, s. 59–82.
- SCHARLİPP, W.–E. (1995a). China and Tibet as Referred to in the Old Turkish Inscriptions. *Diogenes*, S. 43/3, s. 45–52.
- SCHARLİPP, W.–E. (1995b). Emotionalität in den Jenissej–Inschriften. M. Erdal – S. Tezcan (hrsg.): *Beläk Bitig*. (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag). Wiesbaden: Harrassowitz, s. 169–175.
- TAVKUL, U. (2000). *Karaçay–Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (1964). On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions. *Ural–Altäische Jahrbücher*, S. 35, s. 134–144.
- TEKİN, T. (1987). Manuscripts ouïgours du IXe–Xe siècle de Touen–houang. Textes etablis, traduits, et commentés par James Hamilton, Tom. I, II. Paris: Fondation Singer–Polignac., *Erdem*, S. 3/7, s. 249–257.
- TEKİN, T. (1997). Notes on some Chinese Loanwords in Old Turkic. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 7, s. 165–173.
- TEKİN, T. (2000). İkinci Bay–bulun (= E 49) Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 10, s. 81–90.
- TEZCAN, S. (1976). Le Conte bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure, Mission Paul Pelliot, Documents coversés a la Bibliothèque Nationale III, Manuscrits oïgours de Touen–Houang. Editions Klincksieck, Paris 1971, 204 s. (163–204. sayfalar tıpkıbasım) 4°. *Türk Dili Araştırmaları Yılığı Belleten*, S. 1975–1976, s. 239–243.
- THOMSEN, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Türkçeye çev.: V. Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TMEN: DOERFER, G. 1967. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band III: Türkische Elemente im Neupersischen *ğim* bis *kāf*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- TOPARLI, R. (2003). *Ed–Dürretü 'l–Mudiyye fi 'l–Lügati 't–Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, R. – VURAL H. – KARAATLI R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜNAL, O. (2015). İhe–Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi. *Bilig*, S. 73, s. 271–294.
- VEWT: RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais–Ugrilainen Seura.
- VOVİN, A. (2004). Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12–Year Animal Cycle. *Central Asiatic Journal*, S. 48/1, s. 118–132.
- VOVİN, A. (2007). Once again on the Etymology of the title *qayan*. *Studia Etymologica Cracoviensia*, S. 12, s. 177–187.
- ZİEME, P. (2006). Hybrid names as a special device of Central Asian naming. L. Johanson – Ch. Bulut (ed.): *Turkic–Iranian Contact Areas*. Wiesbaden: Harrassowitz, s. 114–127.

TÜRKÇEDE BİR SÖZCÜK TÜRÜ VE SÖZCÜK TÜRETME YOLU OLARAK KARMA SÖZCÜKLER¹

Mehmet Vefa NALBANT²

Özet

Dillerin incelenmesinde ölçüt olarak kabul edilen yapısal özellikleri, birbiriyle aynı veya farklı dillerin çeşitli aileler oluşturmalarına olanak sağlamaktadır. Ortak yönler üzerinde kurulmuş bu ailelerdeki dillerin ara sıra aynı dil ailesinden olmayan dillerle de bazı yapısal benzerlikler gösterdikleri görülebilmektedir. Bu çalışmamızda Türkçenin ölçünlülüğü dışında kalan bir sözcük türetme yolu ve bu yolu kullanan başka dillerle Türkçenin ilişkisi ortaya konmaya çalışılacaktır. Diğer yandan Hint-Avrupa dilleri için bile yeni bir yol olarak kabul edilen karma sözcük türetme şeklinin Türkçe için eskiliğine de bu incelemenin sınırları içinde dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kelime Türetme, Karma Sözcükler, Türkçede Karma Sözcükler, Dil İlişkileri.

BLENDING WORDS AS A WORD TYPE AND WORD DERIVATION WAY IN TURKISH

Abstract

Identical structural features are considered as the criteria for the study of languages and allows to create several families for different languages . Some of the languages of the same language family occasionally show some structural similarities with non-family languages.

In this paper, mixed Turkic word formation methods and relationship with other languages using this route will be revealed. This way, even for Indo-European languages are considered as a new way.

On the other hand, In this paper will be attend to ancientness of blending word in Turkish.

Key Words: Word Derivation, Blending Words, Blending Words İn Turkish, Language Relations.

Giriş

Dillerin tarihsel kökenlerinin belirlenmesinde ve bir aile oluşturulmalarında ölçüt olarak kullanılan yapısal özellikleri ve sözcük türetme yolları, dillere ilişkin genelleşmiş bazı ölçünlüklerin oluşmasına imkân sağlamıştır. Bu ölçünlükler sayesinde dillerin akrabalıkları, benzerlikleri veya farklılıklarını belirlemek çok daha kolay olmaktadır. Bununla birlikte her dil için kendisiyle akraba olmayan dillerle uygunluk gösterebilecek ve ölçünlüklerin dışına çıkan yapısal sıra dışılıklar görülebilir. Bu durum daha evrensel dil akrabalıklarının araştırılmasına imkân vermenin ve bu yoldaki araştırmaların doğruluğunun kanıtı olarak gösterilebileceği gibi, söz konusu dilin bir sıra dışılığı olarak görülüp sadece bu çerçeveden bakılarak da inceleme konusu yapılabilir.

Türkçenin tarihsel gelişim aşamalarına bakıldığında kendine akraba kabul edilen diller gibi yapı bakımından eklemeli olduğu ve sözcük türetmede de kök ve/veya gövdeye getirilen

¹ Bu makale 19-22 Aralık 2012 tarihleri arasında Denizli’de düzenlenen 5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda sunulan ve aynı adı taşıyan bildiriden genişletilerek hazırlanmıştır.

² Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, el-mek: vnalbant@gmail.com

eklerden yararlandığı görülür. Bu, Türkçenin sözcük türetme konusunda bilinen ve en sık başvurduğu yol olmakla birlikte, bu konuda kullandığı tek yol değildir. Daha önce kaleme aldığımız bir makalede Türkçenin “almaşma (alternation)” yoluyla sözcük türetme olanaklarına sahip olduğunu göstermeye çalışmıştık (Nalbant 2008: 17-56).

Bu çalışmamızda özellikle Hint-Avrupa dillerinin ve bu arada Japonca gibi Altay dillerinin sözcük türetme konusunda özellikle son dönemlerde başvurduğu bir yol olan karma sözcük yapılarını ve bu şekilde oluşmuş Türkçe sözcükleri ele alarak, bu tip yapılar aracılığıyla Türkçenin sözcük türetme olanaklarını ve bu olanakların işletilme tarihini ve süreçlerini değerlendirmeye ve bu konuda bazı öneriler sunmaya çalışacağız.

1. Karma Sözcükler ve Karma Sözcük Yapıları

Dilbilimsel karışma iki veya daha fazla parçanın karışımı demektir ki, bu parçalar bazen morfemdir. Dilbiliminde bu tip sözcük türetme yolu blends, blendings, portmanteau words, telescopy gibi terimlerle adlandırılmaktadır.

Karıştırma iki girdi alanından ayrı alanlarda bir yapı karışımı olarak öngörülmektedir. Girdi alanlarından alınan kısmi bir miras ile karışma yeni bir yapı olarak ortaya çıkar (Fauconnier, Turner 1996). Karışma iki veya daha fazla sözcük kökünden birleştirmelerle yeni bir sözcük oluşturma yoludur (Gries 2004:1).

Karma sözcüklerin dilin en az çaba yasasının bir gereği olarak da ortaya çıktığı düşünülmektedir. Özellikle İngilizcede son on yıl içinde bu tip sözcük oranının neredeyse iki kat arttığı görülmektedir (Bakaradze 2010:86). Bu sözcük türetme yolu diller için yeni olarak değerlendirilmeye birlikte özellikle batı dillerini araştırma konusu yapmış bazı dil bilimciler bunun çok erken devirlerden beri kullanıldığını ileri sürerek kendi araştırma dillerine ilişkin örnekler göstermeye çalışmaktadırlar (Bakaradze 2010:88)

1.1 Karma Sözcük Tipleri

Karma sözcükler üzerine yapılan çalışmalar sonucunda bunların oluşmasında üç temel yol kullanıldığı ortaya konmuştur (Algeo 1977). Bu yöntemlerle oluşan yeni sözcüğün anlamı, tamamen veya kısmen oluştuğu sözcüklerin anlamı ile ilgili olur (Bakaradze 2010:87). Karma sözcük oluşmasına ilişkin üç temel tip bilinmektedir:

a. Fonemik binişme (Phonemic Overlap) : Bir hece veya bir hecenin bir kısmı iki sözcük arasında paylaşılır.

b. Kırpma (Clipping) : İki sözcüğün kısalması ve son kısalan şekillerin bir araya gelmesi.

c. Fonetik Binişme ve Kırpma (Phonemic Overlap and Clipping): Aynı heceyi almak için kısalan iki sözcüğün bir araya gelmesi (Algeo 1977).

Bu seslik olaylar sonucunda oluşan sözcüklerin ilkinde veya ikincisinde, çoğu zaman da her ikisinde yeni sözcüğün oluşması için bazı değişiklikler oluşmaktadır:

a. İlk sözcüğün başı ikinci sözcüğün sonu bir araya getirilir:

breakfast + lunch=brunch

b. Her iki sözcüğün başı yeni sözcüğün oluşturulması için bir araya getirilir:

cybernetic(sibernetik) + organism(organizma)=cyborg

c. İki sözcüğün sesleri yeni sözcüğü oluşturmak için ortak sesler etrafında bir araya getirilir:

California + *fornication*(evlilik dışı ilişki) = *Californication*,
motor(motor)+*hotel*(otel)= *motel*

d. İki birleşik sözcüğün birçok sesi sıralarını çoğunlukla koruyarak yeni bir sözcük oluşturmak için karma bir hale gelir:

lithe(kıvrak) + *slimy* (sümüksü)= *slithy*
(<http://en.wikipedia.org/wiki/Blend:20.10.2012>)

2. Türkçede Karma Sözcükler

Türkçe bilinen sözcük türetme yolları dışında başka yollara çok sık başvurmaya da, bu durum ekler dışında başka bir sözcük türetme yolu yoktur anlamına gelmemektedir. Aslında Chomsky tarafından ileri sürülen evrensel dilbilgisi teorisi de bütün dillerin aynı temel olanaklara sahip olduğundan hareket etmektedir. Bu bakış açısıyla sözcük türetimi söz konusu olduğunda herhangi bir dilin sahip olduğu olanaklardan başka dillerin mahrum olduğunu düşünmek dilin yapısına da aykırı kalmaktadır. Fakat her dilin daha çok kullandığı olanakları vardır ve bu olanaklardan bir veya birkaçına daha işlerlik kazandırmıştır. Türkçe de eklerle sözcük türetme imkânlarını daha çok işletmişken başka sözcük türetme yollarına bu fırsatı çok vermemiştir. Bununla birlikte almaşma da dâhil olmak üzere Türkçe batı dilleri için eskiliği de bir tartışma konusu olan karıştırma yoluyla karma sözcükler oluşturmayı da bir yöntem olarak kullanmak yoluna gitmiştir.

Yaptığımız araştırmalarda Türkçede şimdiye kadar dil bilimsel anlamda Blend word terimine karşılık gelecek şekilde karma sözcüklere ilişkin bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bir çalışmada karma sözcükler ele alınmışsa da bu çalışmada bu terimle kastedilen; Türkçe-Arapça, Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça gibi iki dilin sözcüklerinin bir arada kullanılmasıyla oluşturulmuş yeni sözcükler olmuştur (Gözütok: 2008).

Bu çalışma dışında bazı köken bilgisi araştırmalarında, Türkçenin yazımı konusunda yeni bazı eğilimlerinin saptanmasına ilişkin çalışmalarda ya da Türkçenin batı dilleriyle ilişkisi söz konusu edildiğinde (Sarı 2008) bazı sözcüklerle ilgili değinmelere rastlanılmıştır.

Bizim çalışmamızda, bu konu en azından bizim ulaşabildiğimiz kaynaklarla ilk kez Türkçe bakımından söz konu edilecektir. Bu çerçevede rastgele bir taramayla saptanan ve karma sözcük olduğuna inandığımız Türkçe sözcükler değerlendirilecektir. Bu sözcüklerin karma sözcükler bakımından oluşma yöntemlerine ve bu arada kökenlerinin araştırılmasına girmeden önce bizim hangi sözcüklerin karma sözcük olarak değerlendirilebileceğine ilişkin olarak belirlediğimiz ölçütleri sıralamamız gerekmektedir. Buna göre bir sözcüğün Türkçede karma sözcük olarak kabul edilebilmesi için şu ölçütleri taşıması gerekmektedir:

a. Kısalma, yıpranma vb. nedenlerle yan yana gelmiş iki sözcükten oluşmalı ve bir araya gelmiş sözcükler ekli bir tamlamadan oluşmamalıdır.

b. Yeni oluşan sözcüğün anlamı, kısaldığı sözcüklerin anlamıyla ilişki taşımasına rağmen yeni bir anlamla ortaya çıkmalıdır.

c. Bu yeni sözcük sözlükte madde başı olmalıdır.

Bu ölçütler ışığında aşağıda oluşma durumlarına göre saptadığımız Türkçe karma sözcükler incelenmiştir:

2.1. Karma Sözcük Yapılarıyla Oluşmuş Akrabalık Adları

2.1.1. Kırpma Sonucu Oluşmuş Akrabalık Adları

Bu yolla oluşmuş Türkçe üç akrabalık adı bulunmaktadır. Bu sözcüklerden ikisinde ilk sözcüğün tümü korunmuş, ikinci sözcüğün başındaki ses ise düşmüştür. Bir sözcükte ise birinci sözcüğün son ünlüsü ile ikinci sözcüğün ilk ünlüsü düşmüş ve kısalan iki sözcük bir araya gelerek yeni bir sözcük oluşturmuştur. Bu şekilde oluşmuş akrabalık adları şunlardır:

2.1.1.1. İlk Sözcüğün Tümü+İkinci Sözcüğün Son Hecesinin Bir Araya Gelmesi İle Oluşanlar

2.1.1.1.1 Teyze

Tarihi Uygur (U III 33,17; U II 80,67) ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde (DLT III, 238) *tagāy* “*dayı*” olarak tespit edilen ve Teyze sözcüğünün birinci kısmını oluşturan sözcüğe ek olarak, Bulgar Türkçesi metinlerinde *tagza* “*teyze*” şeklinin de varlığı saptanabilmektedir (Clauson 1972:474).

Sözcüğün *tāy-agas*, *tay-eze*, *dayı-apa*, *tay-eze*, *tay-yene*, *tay-eye*, *dāy-ava*, *teynek*>*tayı ene* (Räsänen 1969:455-456) gibi Türk lehçelerinde ikinci sözcüğü birbirinden farklı sözcüklerle bir araya getirilmiş örneklerine rastlamak mümkündür. Burada dikkat çeken nokta sözcükleri oluşturan *tay* kısmının aynı kalmakla birlikte ikinci kısmın farklı akrabalık adlarından meydana getirilmiş olmasıdır.

Doerfer *day* sözcüğünü incelerken Türkçede bu sözcüğün *tagai* ve *tayı* olmak üzere iki şeklinin olduğuna dikkat çeker ve sözcüğün *tayai* şeklinin bazen sondaki *i* küçültme ekini kaybettiğine ilişkin bilgiyi aktarır. *Tayī* sözcüğünü de *tai* +*iyelik eki*+ *tekrar beliren i* şeklinde açıklar (Doerfer 1967:196/1176).

Tekin (1960:291) ise, sözcüğün ağızlardaki ve bazı Türk lehçelerindeki farklı şekillerini gösterdikten sonra, sözcüğün Osmanlıca sözlüklerde تيزه imlasında kaydedilmesinden ve XVII. yüzyılda Roma’da basılmış olan bir İtalyanca-Türkçe sözlükte de sözcüğün aynı imla ile yazılmış olmasından hareketle teyze söyleyişinin epeyce eski olduğunu ifade eder. Tekin’e göre sözcük *tagay* ve *eze* sözcüklerinden oluşmuştur:

Tagāy > *tay* + *eze* > *tayze* > *teyze* (Tekin 1960:293)

2.1.1.1.2 Abaga

Kabilenin en yaşlısı, babanın büyük kardeşi anlamına gelen ve Yakutçada *abaga*, Kumancada ise *abagay* olarak kullanılan bu sözcüğü Talat Tekin *apa*>*aba*+*aga* sözcüklerinden oluşmuş sayar (Tekin 1960:289)

2.1.1.2 İlk Sözcüğün İlk Hecesi+İkinci Sözcüğün Son Hecenin Bir Araya Gelmesi İle Oluşanlar

2.1.1.2. 1 Amca

İki sözcüğün kırılması sonucu oluşmuş karma bir akrabalık adıdır. Bu sözcük köken bakımından Arapça ‘amm “amca” sözcüğüyle karışmasına rağmen, Türkçe *apa+eçe* sözcüklerinden oluştuğu ortaya konmuştur. Talat Tekin’in ileri sürdüğü köken bilgisi denemesi, Tietze (2002), Räsänen (1969), Yong Song Li (1999) tarafından da kabul edilmiştir.

Talat Tekin’e göre bu sözcük:

apa eçe > apaçe > abuce > amuca > amca gelişimini göstermiştir (Tekin 1960:283-291).

2.2. Karma Sözcük Yapılarıyla Oluşmuş Nesne Adları

2.2.1. Kırpma Sonucu Oluşmuş Nesne Adları

İncelememize konu olan ve kırpma yoluyla oluşmuş bir nesne adımız bulunmaktadır. Bu sözcüğün kökeni ile ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte sözcüğün bazı Türk lehçelerinde korunan biçimleri karma bir sözcük olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

2.2.1.1 İlk Sözcüğün Baş+İkinci Sözcüğün Sonunun Bir Araya Gelmesi İle Oluşanlar

2.2.1.1.1. Bilezik

Eski Türkçe metinlerde bilezök veya bilersök, DLT’de bilezük, Çağatay Türkçesi metinlerinde bilerzik olarak saptanabilen sözcük, Talat Tekin’e göre *bile-* “*beli veya bileği sarmak*”+*sük* ekinden oluşmuş bir sözcüktür (Tekin 2003:31).

Marcel Erdal da bilezük ve bilersük sözcüklerinde görülen bilek ve biler sözcüklerini *bile- veya *bele- “kavramak” sözcüklerinden geliştiğini düşünür (Erdal 1991:I-158).

Bilezik sözcüğünün Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerindeki bilek üzük ve bilegüzük biçimlerinden hareket eden Gülensoy ise bilezik sözcüğünü *bilek+yüzük* olarak inceler (Gülensoy 2007:146)

Biz de Gülensoy’un Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki sözcüğün var olan biçimlerinden hareketle yapmış olduğu açıklamayı kabul ediyor ve sözcüğün kırpma neticesinde Türkçenin bazı tarihi ve çağdaş lehçelerinde bilezük şekline gelişerek ortaya çıktığını düşünüyoruz:

Bile-k+yüzük > bilekyüzük > bileküyük > bileküzük > bilezük

2.3. Karma Sözcük Yapılarıyla Oluşmuş Mekân Adları

2.3.1. Fonetik Binişme ve Kırpma Sonucu Oluşmuş Mekân Adları

2.3.1.1. Birinci Sözcüğün Baş İle İkinci Sözcüğün Sonunun Bir Araya Gelmesi ve Benzer Hecenin Paylaşılması İle Oluşan Mekân Adları

2.3.1.1.1. Kaplıca

“İlıca”(Türkçe Sözlük 2005:1071), “Yerden tabii olarak çıkan sıcak su üzerine yapılmış hamam, kaynarca, ılıca” (Ayverdi 2011:1584) olarak tanımlanan kaplıca sözcüğü üzeri kaplı olması ile ılıcadan ayrılmaktadır. Azeri Türkçesine ilişkin hazırlanmış bir sözlükte “Üstü kapalı kümbetli ılıcaya kaplıca denilir, üstü olan ılıcaya ise kaynarca denilir” (Hadi 2010:6305), şeklindeki açıklamayla ılıca, kaplıca ve kaynarca terimlerinin farkı ortaya konmaya çalışılır.

Sözcüğünün kökenini araştıran Gülensoy hazırladığı etimolojik sözlüğünde kaplıca sözcüğünü kap sözcüğünden gelişmiş ve eklerle genişlemiş *kaplıgçak* sözcüğüne götürür ve eklerdeki son seslerin yitimi ile sözcüğün kaplıca şekline geliştiğini ileri sürer:

Kap+lıg+çak > kaplıca (Gülensoy 2007:461)

Eren ise, Türkçede yaygın olarak kullanılan kaplıca biçiminin haploloji sonucunda oluştuğunu ifade eder ve sözcüğün gelişimini kaplı+ılıca şekline götürerek gelişimini şöyle açıklar:

Kaplı ılıca > kaplılıca > kaplıca (Eren 1999:209)

Eren'in açıklamalarından da anlaşılacağı gibi kaplıca terimi iki sözcükten oluşmuş ve kırpma ve fonetik binişme sonucu son şeklini almıştır.

2.4. Karma Sözcük Yapılarıyla Oluşmuş İçecek Adları

2.4.1. Kırpma sonucu Oluşmuş İçecek Adları

2.4.1.1. İlk Sözcüğün Baş+İkinci Sözcüğün Sonunun Bir Araya Gelmesi İle Oluşanlar

2.4.1.1.1. *Kimran*

Bu çalışmanın oluşmasına neden olan sözcüktür. Kazakistan'daki bir sempozyumda bulunduğum sırada bize Kimran sunulması sonucunda oradaki tarihçi akademisyenlerin sözcüğün kökeni ile ilgili sorduğu soruya benim kimranın tadından hareketle bir anda kımız+ayran sözcüklerinden oluşmuş gibi görünüyor şeklindeki cevabıma daha sonra eklenen düşünceler ve bu tip sözcüklerin araştırılması ile bu çalışmamız ortaya çıkmıştır. Bu sözcüğün kökeni ile ilgili olarak taradığımız sözlüklerde bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Yudahin sözlüğünde kimranın yapılışı hakkında verilen bilgi ile yine bir internet sitesinden aldığımız bilgi kimranın yapılışında süt ve su veya deve sütü, kısrak sütü karışımı olduğu yolunda bazı bilgiler vermektedir ki, bu bilgiler içeceğin kımız ile ayran arasında olduğunu göstermektedir ki, bu durum içeceğe ad verilmesinde etki etmiş olmalıdır.

Kim(ı)ran: Su katıştırılan süt veya yoğurt.(Yudahin 194:II-454)

Kimran : Kımız deve sütünden de yapılır. Ancak deve sütüne kısrak sütü karıştırılması gerekir; deve ve kısrak sütlerini karıştırmak suretiyle elde edilen kızıma **Kimran** ya da **Kumran** denir. Kımızın çeşitleri vardır. Kıpçaklarda başlıca üç çeşit kımız bulunur (<http://www.turkish-cuisine.org/pages.php?ParentID=5&FirstLevel=71>, İçki Sofrası Süleyman Kazmaz,16.10. 2012)

Bu bilgiler ışığında sözcüğün şu şekilde oluştuğu varsayılmıştır:

Kımız +ayran > kimran

2.5. Karma Sözcük Yapılarıyla Oluşmuş Durum Adları

2.5.1. Kırpma Sonucu Oluşmuş Durum Adları

2.5.1.1. İlk Sözcüğün Baş+İkinci Sözcüğün Sonunun Bir Araya Gelmesi İle Oluşanlar

2.5.1.1.1. *Gerzek*

Türkçe Sözlük'te(2005:754) “geri zekâlî” anlamına gelen argo bir sözcük olduğu belirtilmiş, sözcüğün oluşumu konusunda ise bir bilgiye yer verilmemiştir.

Tietze'nin etimolojik sözlüğünde ise sözcüğün “aptal, salak” anlamına geldiği ifade edildikten sonra Hulki Aktunç'un sözlüğüne gönderme yapılmıştır (Tietze 2009: II-137)

Hulki Aktunç'un yukarıda adı geçen argo sözlüğünde sözcüğün anlamı yanında oluşma biçimi de gösterilmiştir. Buna göre gerzek sözcüğü geri zekâlı sözcüğünün argodaki kısaltmasından oluşan bir tabirdir (Aktunç 1990:113).

Geri+zekalı > gerzek

2.6. Karma Sözcük Yapılarıyla Oluşmuş Terim Adları

2.6.1. Fonemik Binişme ve Kırpma Sonucu Oluşmuş Terim Adları

2.6.1.1. İlk Sözcüğün İlk Üç Sesi +İkinci Sözcükle Ortak Olan Ses+ Ortak Sesle Birlikte Tamamlanmış İkinci Sözcük

2.6.1.1.1 Avrasya

Batılı dillerde yapılmış bir karma sözcük olup, İngilizcede *eurasia*, Almancada *eurasien*, Fransızcada ise *eurasie* şeklindedir (tdkterim.gov.tr/bts/, 12.10.2012).

Sözcük *Avrupa* + *Asya* sözcüklerinin Türkçede söyleniş şekilleri etrafında fakat Batılı şekil örnek alınarak yapılmıştır. Diğer sözcüklerden bağımsız olarak Türkçede alıntı yoluyla oluşmuş yeni bir karma sözcüktür. Bu nedenle Türkçenin karma sözcük yapılarının Türkçede tarihi dönemlerden başlamak üzere kullanıldığına ilişkin bir sözcük olarak değerlendirilemez. Çalışmamızda Türkçede yer alan ve taramamıza takılmış bir sözcük olduğundan burada yer verilmiştir.

Euro+Asie > Avrup+a+sya > Avrasya

Sonuç

1. Karıştırma yoluyla sözcük oluşturma zihni bir süreçtir ve karışma her iki girdi ile ilgili olan bir çıktı alınmasıyla sonuçlanır.

2. Hint-Avrupa dilleri ile Hami-Sami dillerinin ve son yıllarda Japoncanın da başvurduğu bu sözcük türetme yolunun eskiliği bu dillerin uzmanlarınca tartışılmakta ve yeni olmadığı yönünde bazı yeni fikirler oluşmaktadır. Bununla birlikte günümüzde hala bu sözcük türetme yolunun Avrupa dilleri için yeni bir yol olduğu öngörülmektedir.

3. Türkçe eklerle sözcük yapma yolunu daha çok kullanarak bunu genelleştirmiştir. Bununla birlikte ihtiyaç halinde başka imkânlarla da başvurma yoluna gitmiştir. Karma sözcük yapıları bu imkânların işletilmesi ile ortaya çıkmıştır.

4. Çalışmamızda karma sözcük yapıları değerlendirilirken her iki sözcüğü de eksiz olan karma sözcüklerin seçilmesine özen gösterilmiştir. Bu nedenle cumartesi, kahvaltı gibi iyelik ekli tamlama yapılarına yer verilmemiştir. Bu yolla Hint-Avrupa dillerinin karma sözcük yapılarının birebir modellerine uygun Türkçe sözcüklere yer verilmiş böylece Türkçenin karma sözcük yapılarını tarihsel olarak da kullandığı ve batılı dillerden örnek almadığı gösterilmeye çalışılmıştır.

5. Türkçenin tarihi ve çağdaş bütün sözlüklerinin taranmasıyla bu yapılara ilişkin daha fazla örnekle karşılaşılabileceği açıktır. Bizim çalışmamızın amacı bu konuda yapılacak çalışmalara bir model oluşturmak ve bu karma yapıların ana hatlarını belirlemektir.

Kaynakça

- AKTUNÇ H. (1998). *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü*, İstanbul: YKY.
- ALGEO, J. (1977). Blends, a structural and systemic view, *American Speech*, 52, 47-64.
- AYVERDİ, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1-3. İstanbul: Kubbealtı.
- BAKARADZE, E. K. (2010). Principle of the Least Effort: Telescopic Wordformation. *International Journal of Arts and Sciences*, 3(16): 86-105.
- CLAUSON, SİR G. (1972). *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- DOERFER, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im NeuPersischen*. I-IV, Wiesbaden.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- GÖZÜTOK, A. (2008). Türkiye Türkçesinde Karma Kelimeler. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, Erzurum.
- GRİES, S. TH. (2004). Shouldn't It be breakfunch? A quantitative analysis of blend structure in English. *Linguistic*, 42-3, 639-667.
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, I-II. Ankara: TDK Yay.
- Lİ, Y. S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg.
- NALBANT, M. V. (2008). An Analysis of Alternation as a Means of Word Derivation in Turkish by Focusing on Dıvānu Lüğati't-Turk. *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 12.
- RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- SARI, M. (2008). *Türkçenin Batı Dilleriyle İlişkisi*. Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, T. (1960). Amca ve Teyze Kelimeleri Hakkında. *TDAY-Belleten*, s. 283-294.
- TEKİN, T. (2003). Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic. *Makaleler I*. Ankara: Grafiker Yay.
- TIETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I, A-E*. İstanbul-Wien: Simurg.
- TIETZE, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Cilt 2, F-J*. Wien.
- Türkçe Sözlük (2005). Ankara: TDK.
- YUDAHİN, K.K. (1994). *Kırgız Sözlüğü I-II*. (Çev.: Abdullah Taymas). Ankara: TDK Yay.
- BLEND, <http://en.wikipedia.org/wiki/Blend:20.10.2012>
- FAUCONNIER G; TURNER M. (1996), "Blending as a Central Process of Grammar", <http://www.cogsci.ucsd.edu/~faucon/BEIJING/blending-grammar.pdf>, 12.10.2012.
- Hadi Bey Hadi (2010), *Arın Türkçe Etimoloji Sözlük*, www.Turuz.net
- KAZMAZ, S. (2012), <http://www.turkish-cuisine.org/pages.php?ParentID=5&FirstLevel=71>, 16.10. 2012
- Avrasya, tdkterim.gov.tr/bts/, 12.10.2012

OSMANLI SAHASINDA ÇAĞATAY TÜRKÇESİ İLE ŞİİR YAZMA GELENEĞİ VE KÂMÎ'NİN BİR KASİDESİ

Ali YILDIRIM* - Fatma SİNECEN*

Özet

Osmanlı sahasında 13. Yüzyıl ile 19. Yüzyıl arasında teşekkül eden klasik Türk edebiyatının bir benzeri, Çağatay Türkçesi ile Türkistan coğrafyasında teşekkül etmiştir. Özellikle 15. Yüzyılda Ali Şir Nevayî ile özgün ve kâmil örneklerini veren bu edebiyat Mevlana Lütfî, Sekkâkî, Gedâyî, Babür Şah, Ebu'l-Gâzi Bahadır Han gibi önemli temsilciler yetiştirmiştir. Türkistan coğrafyasından gelen bilim adamı, sanatkâr ve şairlerin de etkisiyle klasik şairlerimiz arasında Çağatay Türkçesi ile şiir yazma geleneği oluşmuştur. Fuzulî, Nedim, Şeyh Gâlib gibi ileri gelenler başta olmak üzere pek çok klasik şairimiz Çağatay Türkçesi ile şiirler söylemişlerdir. Bu gelenek daha çok Ali Şir Nevayî etkisi ile gelişmiş, hatta Osmanlı şairleri arasında bu Türkçeye "Nevayî Tili" bile denmeye başlanmıştır.

Bu kadim geleneğe 17. Yüzyılın önemli şairlerinden Kâmî de uyumuş, bir Çağatayca şiir söylemiştir. Üstelik Kâmî, tespit edildiği kadarıyla kaside tarzında Çağatayca şiir söyleyen tek şairdir. Gazel, rubâî, muhammes, tahmis, tarih manzumesi, kıt'a, mülemma gibi şiirlerden örnekler farklı şairler tarafından söylenmiştir. Kâmî'nin bu şiiri, yaygın şekliyle görülen otuz beyit ve yukarısı beyitten oluşmamaktadır. Çağatayca söylemenin de zorluğundan dolayı, Kâmî'nin kasidesi on üç beyitten oluşmaktadır. Ancak şiir, klasik kaside nazım biçimine uygun olarak teşbib, medhiye, dua bölümlerinden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Klasik Şiir, Nevayî, Kâmî, Kaside

IN OTTOMAN FIELD POETRY TRADITION WITH CHAGATAI TURKISH AND ONE OF THE KÂMÎ'S ODE

Abstract

An analogy of classical Turkish literature formed between the thirteenth and the nineteenth centuries in the Ottoman realm has been formed in the geography of Turkistan and Chagatai Turkish. Especially in the 15th Century, this literature which gave unique and concise examples with Ali Şir Nevayî produced important representatives such as Mevlana Lütfî, Sekkâkî, Gedâyî, Babür Şah, Ebu'l-Gâzi Bahadır Khan. With the influence of scientists, artists and poets from Turkistan geography, a tradition of writing poetry with Çağatai Turkish between our classical poets has been formed. Fuzulî, Nedim, Sheikh Gâlib, and many other classical poets, especially Çağatai Turkish. This tradition developed mostly with the influence of Ali Şir Nevayî, and even among the Ottoman poets it began to be called "Nevayî Tili".

This cadet was well-known to the tradition of the 17th century poet Kami, and a poem of Chagatai was uttered. Moreover, Kamî is the only poet who tells Chagatai poetry in the style of kaside. Examples from poems such as ghazel, rubai, muhammes, tahmis, historical verse, kıt'a, mülemma are spoken by different poets. This poem of Kami does not consist of thirty couplets and couplets, which are widely seen. Because of the difficulty of singing in Chagatai, Kami's shoalis consist of thirteen companions. However, poetry consists of epigraphs, mediahy, prayer sections in accordance with the classical form of poetry in the ode.

Key Words: Chagatai Turkish, Classical Poetry, Nevayî, Kamî, Ode

* Prof. Dr. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
ayildirim@firat.edu.tr

* Adnan Menderes Üniversitesi.fatmasinecen@gmail.com

Klasik Türk edebiyatı veya divan edebiyatı adlarıyla bilinen edebiyatımızın Osmanlı sahasında ortaya çıkması ve gelişmesine paralel olarak Türkçemizin başka bir koluyla Türkistan coğrafyasında benzeri bir edebiyatın varlığı söz konusudur. On beşinci yüzyılda, Ali Şir Nevâî ile zirvelere ulaşan bu edebiyat, Türkçenin tarihi Çağatay şivesi ile önemli eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Klasik şiirin ortak malzeme, ortak kurgu ve zihniyeti ile şekillenen genel özelliklerini, tam olarak Çağatay edebiyatında gözlemek mümkündür. Dolayısıyla aynı dilin farklı şubeleri, değişik coğrafyalarda edebi şaheserler ortaya koymuşlardır. Türk dili ve edebiyatının zirve şahsiyetlerinden Ali Şir Nevâyî'nin de ciddi etkisi olmakla birlikte, Osmanlı sahası şairlerimizin Çağatay Türkçesi ile şiirler yazmaları gelenekselleşmiş bir uygulamadır. “Nevâyî Türk edebiyatının en önemli şairlerinden biridir. Ünü, bütün Türk dünyasına yayılmış, şairler ondan etkilenmiş ve onun kadar iyi şair olduklarını kanıtlamak için Nevâyî'nin dilinde şiirler yazmışlardır. Nevâyî'nin şiir dili öylesine güçlüdür ki *Çağatay tili* olarak isimlendirilen dil, *Nevâyî tili* adıyla da anılmıştır” (Mert 2017: 109). “Ali Şir Nevâyî'nin Türk edebiyatında yaptığı bu büyük etki, kısa sürede Osmanlı şairlerinin Çağatayca şiirler yazmasına ve araştırmacıların onun şiirlerini anlamak için Çağatayca sözlükler hazırlamasına sebep olur” (Çetindağ 2006: 44).

On dördüncü yüzyıldan başlayarak on sekizinci hatta on dokuzuncu yüzyıla kadar bu türden yazılmış örnek şiirlerin varlığı bilinmektedir. Bu geleneği Klasik edebiyattan sonra devam ettiren Tanzimat dönemi şairlerin varlığı da bilinmektedir. İstanbul'un fethinden sonra önemli bir kültür ve sanat şehri olması, özellikle Türkistan coğrafyasından pek çok sanatçı, âlim ve şairin buraya gelmesine sebep olmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in de bu kişileri, maddi ve manevi olarak desteklemesinin de bunda payı büyüktür. Yüzyıllara göre Osmanlı Devleti'ne gelen ve büyük çoğunluğu Türk soylu olan şairlerin sayısı şöyledir: 13. yy.: 1 kişi, 15. yy.: 7 kişi, 16. yy.: 34 kişi, 17. yy.: 15 kişi, 18. yy.: 14 kişi, 19. yy.: 13 kişi, 20. yy.: 2 kişi (Kurnaz 1997: 16-17).

Klasik Türk şairlerinin Çağatay Türkçesi ile yazdığı pek çok nazım şeklinden bahsedilmekle birlikte, kaside nazım şekline ait bir örnekten bahsedilmemektedir. Bunun şairler arasında da pek tercih edilen bir durum olmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Çağatay Türkçesi ile şiir söylemenin zorluğu ve bir kasidenin beyit sayısının fazlalığı bunu zorlaştırmış gözükmektedir. Osmanlı sahasında sanatçılar Çağatay Türkçesi ile gazel, rubâî, muhammes, tahmis, tarih manzumesi, kıt'a, mülemma türlerinde şiirler kaleme almışlardır (Sertkaya 2004: 129). Kâmî'nin de nazireler yazdığı ve etkilendiği, döneminin önemli şairlerinden Nedim, Nevâyî'nin bir gazelini tanzir etmiş ve ayrıca Çağatayca üç beyitlik bir manzume söylemiştir. Ancak belki bir istisna olarak veya belki de tek bir örnek olarak Kâmî'nin Çağatay Türkçesi ile yazmış olduğu kasideyi görmekteyiz. Şüphesiz bu şiir, bildiğimiz klasik 40-50 veya daha fazla beyitten oluşan bir kaside değildir. Toplam on üç beyitten oluşmakla birlikte kaside nazım şeklinin özelliklerini göstermektedir. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın damadı olan Kaymak Mustafa Paşa'nın 1721 yılında kaptan-ı derya olması üzerine ona söylenen bir kasidedir. Kasidenin ilk beş beyti teşbib, sonraki on iki beyti Mustafa Paşa'ya medhiye ve son beyit dua bölümlerini oluşturmaktadır. Hatta son beyitte gerek kelime olarak, gerekse Çağatay Türkçesi dil özelliklerine dair bir unsur da bulunmamaktadır. Bu, aslında Çağatay Türkçesi ile şiir söylemenin Osmanlı sahası şairler için öyle pek de kolay olmadığına delildir.

Mukayyed kafiyeli olan bu kasidenin, Çağatay Türkçesinin ulu şairi Ali Şir Nevâyî'nin bir şiirine nazire olup olmadığı yönünde yaptığımız incelemede kafiye sistemi aynı olan biri Fevâ-âyidü'l-kiber, ikisi Bedâyi'ü'-vasat, birisi Nevâdirü's-şebâb'da olmak üzere, matla beyitleri aşağıda olan şu gazellere ulaşılmıştır:

Harâb kılmadı anca mini mey-i gül-reng
Ki kıldı ârız-ı gül-reng birle sâkî-i şeng (348-Fevâyidü'i-kiber)

Pîl-i gevher-keş durur her yan sehâb-ı pîl-reng
Başıda çengek hilâl ü yanıda hurşîd zeng (338-Bedayi'ü'l-vasat)

İylese muğ-beççe deyr içre mini mest-i meleng
Uşataymin sâgar-ı nâmûs bile şîşe-i neng (339-Bedayi'ü'l-vasat)

Çemende serv-i nâzım cilve kılmak eylemes âheng
Cihân bostanının billâh bolupmin gonca dik dil-teng (335-Nevadirü'ş-şebab)

Ancak bir nazire ilişki düşünmek için vezinlerin de aynı olması gerekmektedir. Dolayısıyla sadece Bedayi'ü'l-vasat'ın 339 numaralı gazeli hem vezin hem de kafiye sistemi olarak Kâmî'nin kasidesi ile aynı gözükmemektedir.

Berây-ı Kapudan Mustafa Paşa-yı Tevkî'î
Sâbıkan Bâ-Lugat-ı Çağatâyî
fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün

1. Çağatâyî yine bir şûh-meniş dil-ber-i şeng
Közleri kımacı itkey dil-i zâra nîreng
(Yine şuh yaradılışlı bir Çağatay güzeli, gözlerini süzerek inleyen gönlümü büyüledi.)
2. Tohtadı 'ışkı derûnumga çakup gamzeleri
İltradukça yüzi hûşumı eyler pür jeng
(Öldürücü bakışlarını sineme sapladı; yüzü parladıkça akıl aynamı paslandırır 'aklımı başımdan alır'.)
3. Lebi teprense tolar nice tagar-ı sükker
La'li utkansa n'ola irmes anuñla hem-reng
(Dudakları titrese nice şeker kâseleri dolar, lal taşı utansa yeridir; zira o, dudaklarının rengine benzeyemez.)
4. Yavuk itken mini sıpaguçı zülfün cânâ
Esegen tek tolanurmin serâsime vü deng
(Ey sevgili, beni o sallanan saçlarına bağlayınca, kendinden geçmiş bir şekilde hortum gibi dolanırım.)
5. Sin tek ocunda güzeller şehi irmes ammâ
Eyledi hicr ü firâkuñ ocunı başuma teng
(Dünyada senin gibi güzeller şahı olmaz; ama senin ayrılığın başıma dünyayı dar etti.)
6. Özi tiñiz güher-i mevce Kapudan Paşa
Sıhr-i sadr-ı vüzerâ dâver-i Dârâ-ferheng
(Özü deniz incisi gibi olan Kapudan Paşa, Bilge Dara'nın veziri, Sadrazam'ın damadıdır.)
7. Bilgülü özge yaraş zât-ı küvenc-i devlet
Anga şöhret bulur olganda tapukçu Huşeng
(İlmi ve yararlığı ile devlette itibarlı olan Paşa'nın kapısında Huşenk kapıcı olsa şöhret bulur.)
8. Kâr-fermâluğı asramış-ı il ü diyâr
Rûz-ı talaş-ı rikâbında zafer peyk-şeleng
(Onun yönetiminde devlet ve ülke güvendedir; ayağına üzeniyi geçirdiği savaş günü, zafer, koşarak gelen habercidir.)
9. Kûh-ı Kâf üzre şafak sanma urındı bağıtak
N'ola utkansa vakârıyla keçer deng-â-deng
(Kaf Dağı'nın üzerinde bir kızılık sanmayın, o, Paşa'nın giydiği zırhın parıltısıdır; Kaf Dağı onun vakarla geçişinden utansa şaşılır mı?)
10. Dâver-i bahr olaganda yaraşur fahr-künân

Kök ara nuyın olur burçlara Hut u Harçeng
(Paşa, kaptan-ı derya olduğunda, göklerde kumandan olan balık ve yengeç burçlarına öğünmek yaraşır.)

11. Sıbganur varını medhüñde bu tab'-ı şühüm
Zührenüñ sâzı ayalgasına olgay âheng
(Bu şuh şairliğim, gökyüzündeki Zühre'nin sazına eşlik ederek senin medhini terennüm eder.)

12. Şol kadar şevka tüşüpdür ki anuñ nâtıkası
Geh Mogol gâhi Nevâyî körinür reng-â-reng
(Paşa övgüsünde şairlik yaratılışım o kadar şevk ve arzu ile coşar ki, bazen Nevayî, bazen Moğol tarzında rengârenk sözler söyler.)

13. Kâmiyâ şöyle du'â eyle ki endûh u keder
Dûr ola dâ'iresinden nice yüz biñ ferseng
(Ey Kâmi, o şairlik yeteneğim öyle bir dua eder ki, keder ve sıkıntı onun kapısından binlerce fersah uzakta olur.)

Şiirde Geçen Çağatay Türkçesine Has İsim Soylu Kelimeler:

Kımacı: Şaşı, şehla göz, yan bakış.

Tagar: Çanak, kap, tekne, torba, kâse

Sıpagucı: Okşayıcı, sıvazlayıcı; saçıcı, dağınık, saçılmış, dağınık.

Esegen: Dörek esen yel, hortum.

Oçında: Dünyada, acunda.

Tapukçı: Kapıcı, hizmetçi

Asramış: Korumuş, esirgemiş, saklamış, himaye etmiş, bekçilik.

Talaş: Dalaş, savaş, kavga

Bağtak: bağiltak, başta ve gövdede zırh altına giyilen pamuklu bir tür kaftan, şırdag.

Yavuk: Yakın.

Yaraş: Fayda, iyilik, itibar.

Ayalgasuna: Ayalga, Terennüm, ezgi

Şiirde Geçen Çağatay Türkçesine Has Fiiller:

Tohta-: Dinlemek, saklamak, yerleşmek, karar vermek, alıkoymak.

İltira-: Parlamak, parıldamak

İrmes:

İt-: Etmek

Tolan-: Dolanmak, dolaşmak, sarmak, ihata etmek, dönmek.

Sıbgan-: Saçmak, dökmek, serpmek; terennüm etmek, ezgilenmek.

Şiirde Geçen Çağatay Türkçesine Has Dil Özellikleri:

Sin

Min

Tiniz: Deniz

Küvenç

Anga

Olganda

Utgansa

Keçer

Kök

Tüşüpdür

Körinür

Derunumga

Mini

İtkey

Türkçesin tasnif edilmesinde önemli bir kriter, ol- fiilinin doğu Türkçesinde bol- şeklinde kullanımıdır. Hatta bu sebeple bol- Türkçesi, ol- Türkçesi adlandırılması bile yapılmıştır. Doğu Türkçesinde bol- kullanımı yanı sıra ol- kullanımı da söz konusudur; ancak Çağatay Türkçesi ile örnek bir şiir söyleyen şairin özellikle bunu tercih edeceği de bir gerçektir. Özellikle ulama gerektiren durumlarda, kelime başında ünlü sesin bulunması zaruretine binaen ol- fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Kâmî, yukarıdaki şiirinin dört yerinde bu fiili kullanmıştır. Yedinci beyit ikinci mısra ve onuncu beytin her iki mısrasında ulama zaruretiyle de kaynaklanan “ol-“ kullanımını görmekteyiz. Ancak bir vezin zarureti bulunmayan on birinci beyit ikinci mısra da “olgay” şeklinde kullanım tercih edilmiştir.

Kelime başı (k, t, m) ünsüzlerinin korunduğu kök, tüş-, kör-, tiniz, keç-, küvenç, min, talaş gibi örneklerde gözlenmektedir. Yine –an sıfat-fiillerin –gan şekli, –a yönelme halinin –ga şekillerine rastlanmaktadır. Doğu Türkçesine has –gay gelecek zaman eki (olgay) ve yine sıfat-fiil üzerine bildirme eki yığılması (tüşüpdür) örnekleri gözlenmektedir. Bunun yanı sıra yukarıda kaydedilen ve Çağatay Türkçesinde yaygın kullanılan fiil ve isimler şiirde yer almaktadır. Yine çekimli fiil üzerine zamir kelimesini getirmek kuralı (tolanırmin) örneği ile kullanılmıştır.

Kaynakça

- NEVAYÎ, Ali Şir (2006). *Nevadirü'ş-Şebâb* (Haz. Metin Karaörs). Ankara: TDK Yayınları.
- NEVAYÎ, Ali Şir (2002). *Bedayi'ü'l-Vasat* (Haz. Kaya Türkay). Ankara: TDK Yayınları.
- NEVAYÎ, Ali Şir (1996). *Fevayidü'l-Kiber* (Haz. Önal Kaya). Ankara: TDK Yayınları.
- ÇETİNDAG, Yusuf (2006). *Ali Şir Nevayî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KURNAZ, Cemal (1997). *Anadolu'da Orta Asyalı Şairler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- MERT, Abdullah (2017). Osmanlı Şairlerinin Çağatay Türkçesiyle Yazdıkları Şiirlerde Kullandıkları Dil Üzerine. *SUTAD*, Bahar 2017; (41), s. 107-118
- SERTKAYA, Osman Fikri (2004). Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevayî Tarzı ve Nevayî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler. *Ali Şir Nevayî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 129-140.
- ÜNLÜ, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.

GENÇLİĞİN ADIYLA İMTİHANI*

Mustafa ŞENEL**

Özet

Ad ve adlandırma insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanlar özellikle kendilerini çevrelerindeki kişilerden farklı kılmak, yeni karşılaştıkları varlık ve kavramları tanımlayabilmek için adlandırma yolunu seçmişlerdir. Niçin verildiğini bilmedikleri; ama toplum içinde bir antlaşmanın varlığından doğduğuna inandıkları adları, kendi adlarından başlayarak hep sorgulamışlar, etraflarındaki varlıkların, kavramların vd. adlarını açıklamaya çalışmışlardır. Kişi adları ad vermede önemli bir yer tutar. Bu çalışmada (Kafkas Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğrencileri-2016) gençlere; adlarını kim verdi, (kim) kimin adını verdi, kardeşlerinizin adını kim verdi, adınızı seviyor musun, adınızın anlamını biliyor musunuz, vb. sorular sorularak adlarıyla ilgili neler bilip bilmedikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gençlik, Ad, Ad Verme

THE TEST OF THE YOUNG BY THEIR NAMES

Abstract

The names and naming are as old as human history. People have especially opted to name the things around them they just met to be able to recognise them which would let them render different than the people around. They always questioned the names around them starting from their own ones not even knowing why they were given those names and believing that it was stemming from an inherent agreement in the society and they tried to explain the names of the things and concepts around. The personal names have an important place in naming. In this study (Kafkas University, Department of Turkish Language and Literature Students), it will be determined by some series of questions if the young people around know who named them, whose names they were given, who named after their brothers and sisters, whether they love their name or not and if they know the meaning of their names.

Key Words: Youth, Name, Naming

Kültür, bir milletin öz malıdır ve milleti millet olarak yaşatan en esaslı unsurdur. Kültür kaynağını o milletin tarihinden, dil, din, ahlâk, sanat ve geleneklerinden alır. İnsanların yarattığı tüm değerler ve ürünler topluca kültürü oluşturmaktadır.

Sosyolojinin en önde gelen kavramlarından Latince kökenli bir kelimedenden gelen kültürün manası “toprağın işlenmesi” demek olup; daha sonraları özellikle Batı dillerinde kazandığı anlam olan “yüksek dereceli bilgi, insan vücudunun ve ruhunun terbiyesi, sanat ve fikir eserlerinin geliştirilmesi” şekliyle Türkçemize girmiştir (Gömeç, 2006: 7).

Kültürün politikayla ayrılmaz bir bütün olduğunu düşünen Eagleton, kültür ile politika arasındaki bağı “politika kültürün itaatkâr hizmetçisi değildir; kültür politikanın ürünüdür” sözüyle belirtir(Oğuz,2011:2). Yani genel olarak, bir toplumun tarihsel süreç içinde ürettiği ve kuşaktan kuşağa aktardığı her türlü maddi ve manevi özelliklerin bütününe, kültür denir.

Ad insanlar/milletler/kültürler için var olmanın ilk belgesi ve mevcut kültürlerin bir aynasıdır. Ad, Ar. “**ism**”, Far. “**nâm**” kelimelerinin karşılığı olup, en basit ifadeyle; “varlıkları

* Adı geçen makale aynı adla ,” 27-31 Mayıs 2016, Marmaris/Türkiye, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Uluslararası Gençlik Araştırmaları Kongresi”nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

**Doç.Dr, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/KARS, mustafasenal@hotmail.com

sembolize eden, onların zihnimize şekillenmesine yarayan kelime türü” olarak tanımlanır. İsimler, canlı, cansız bütün varlıkları ve mefhumları tek tek veya cins cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimelerdir. Varlıkları ve mefhumları tek tek karşılayan isimlere özel isim, cins karşılayan isimlere ortak isim (cins isim) denir (Ergin,2005:216).

Kişi adları, filoloji, dilbilim, kültür tarihi ve halkbilim çalışmaları açısından da çok önemlidir. Bir insana ad verilmesi (göbek adı, ad, soyadı, takma adlar ve sanlar), bir ulusun kültürüyle çok sıkı ilişkili olmasıyla, adın insan için taşıdığı değere de ışık tutmaktadır. O halde adların, mevcut kültürün bir aynası olduğunu söylemek mümkündür.

Ad bilimi; canlıların, cansız varlıkların veya soyut kavramların adıyla ilgilenen bilim dalıdır. Özel adlarla ilgilenen bilim dalına Adbilim (Onomastik) adı verilmektedir.

Ad bilimi; canlıların, nesnelere ve kavramların, kısacası çevremizde gördüğümüz her şeyin adıyla ilgilenen bir bilimdir. Bu bilim dalı sosyoloji, halk bilimi, antropoloji ve dil bilimi vb. pek çok alana kaynaklık ettiği gibi coğrafya ve filoloji alanlarından da yardım alır. Ad bilimi kendi içerisinde dört alt başlığa ayrılmaktadır.

- 1- Antroponymie, kişi adlarını araştırır.
- 2- Toponymie, yer adları ile ilgilenir.
- 3- Oronymie, dağ adlarını inceler.
- 4- Hidronymy, göl, nehir, ırmak vb. su adlarıyla uğraşan daldır (Sakaoğlu, 2001:9).

Türk ad bilimi tarihini, yüzyılımızın ilk yıllarına kadar götürmek mümkündür. Ad biliminin kişi adlarıyla ilgili alt dallarından biri ise Kişi Adları Bilimi “Antroponim” olarak adlandırılmaktadır. Bu bilim dalını; dil bilimciler, sosyologlar, halk bilimciler, hukukçular, vd. kendi alanlarıyla ilgili yönlerini ele alarak inceler ve sonuçlandırır (Sakaoğlu, 2001:9).

Kişi adları kültür tarihi çalışmaları açısından da önem taşımaktadır. Orhun Yazıtları’nda, Çinli adını alarak milli benliğini kaybeden beylere serzenişlerde bulunulur. Yabancı kültürlerin kendilerini ilk gösterdiği alan, kişi ve yer adlarıdır. Kişi adlarının, dilbilim açısından önemli bir diğer yönü de, dildeki yabancılaşma veya öze dönüşü yansımasıdır. Türk kişi adlarının kaynakları içerisinde; mezar taşları, nüfus kütükleri, kadı (şeriye) sicilleri, vakfiyeler, modern çağda telefon rehberleri, okul kayıt defterleri, evlilik kayıt defterleri, doğumevi kayıt defterleri, ölüm kayıt defterleri gibi yazılı belgeler sayılabilir (Gülensoy, 1999:3).

Her ülkede bir takım ad verme gelenekleri, kuralları vardır. Bunların incelenmesinden, insanoğlunun bu konuda yeryüzünün pek çok yerinde ortak eğilimleri olduğu tespit edildiği gibi toplumdaki topluma, birbirinden çok farklı, bütünüyle kendine özgü geleneklerin bulunduğu da ortaya çıkmaktadır.

Bir insana adın verilmesi o ulusun kültürüyle sıkı sıkıya ilişkilidir. İsimlerin verilmesi sebepleri dinî, millî ve mahallî sebeplerle değişiklik gösterebilir. Ünlü adbilimci Adolf Bach bu nedenle "*bir ulusun ad hazinesi, onun geçmişteki ve bugün ki zihinsel-ruhsal durumunun anlatımıdır*" demektedir (Aksan, 1995:115).

Kişi adları, ad vericinin karakteri, zevkleri, eğilimleri, dünya görüşü; içinde bulunduğu toplumun yapısı, kültürü, dili, gelenek ve görenekleri hakkında ipuçları verebilen çok önemli dil malzemeleridir. Bundan dolayı birçok bilimin alanına girer ve kültürel bir değer taşır (Karahana, 2008:2).

Türklerde ad verme geleneği, başlı başına bir kültür unsurudur. Türk kişi adları çok uzun bir tarih boyunca bulunduğu coğrafyaya ve yaşadığı töreye göre farklı şekiller gösterir (Gülensoy,1999:3).

Eski Türklerde adın gerçek ve kutsal olduğuna inanarak yeni doğan çocuğa ad koyma merasimi yapıldı. Gelenek halinde süregelen bu uygulamaya günümüze kadar devam etmektedir. Çocuğa ad koyma merasiminde bebeği beyaz bir keçeyle sararak keçe ile birlikte kapı eşiğinden

üç, yedi veya dokuz defa geçirirlerdi. Bu bebeğin hayatı boyunca ak(temiz) olmasını ve uzun ömürlü olmasını dilediği anlamını taşırdı. Çocuğu olup kısa bir müddet sonra çocuğu ölen anne babalar, çocuğu erkeğe çocuğuna “Tanrı nazarı değdi” zannedip, daha sonra doğan erkek çocuklarını “Tanrı nazarından” korumak için yemekli merasim yaparak çocuğun adını “Niyazi”, “Köpek”, “Satılmış” gibi adlarla değiştirirlerdi. Eski devirlerde insanların kişi adlarının sihri gücüne inanmaları ise kişi adlarını kutsal olarak bilmeleri ile alakalı idi. Bu yüzden eski Türkler arasında yeni doğan bebek çok hastalanırsa “adı ağır gelmiş” diye önceki adını basit manaları olan adlarla değiştirmek gibi bir adet vardı. Ayrıca erkek çocuklarına uzun saçlar bırakıp kız çocukları gibi giyindirerek Tanrı nazarından korurlardı. Bunların dışında yine erkek çocuğunun olmasını isteyenler ise doğan kız çocuklarına Oğulhan, Ümithan, Dursunhan, Saadet, Kudret, Fikret ve Emre gibi erkek çocuklarının adlarını koyarlardı (Varis,2004:125). Bütün bu uygulamalar ad verme geleneğinin çok eskiye dayandığını ve Türklerde adın kutsiyet taşıdığını göstermektedir. Türklerde yeni doğan çocuğa verilen her ad o çocuğun hayat bulmasında vesile olur ve ana-babanın da atalarından gördüğü geleneklere uygundur. Verilen her ad mutlaka bir sebebe dayanır. Çocuk doğduğu zaman olan bir hâdise, eve ya da obaya gelen bir ziyaretçi, ilk görülen bir nesne, hayvan veya bitki adı, kız veya erkek çocuğa ad olabilir (Gülensoy, 1994:5).

Türklerin İslamiyet’i kabul edişi, pek çok alanda etkili olduğu gibi kişi adları geleneğinde de etkili olmuştur. İslamiyet’in kabulünden sonra çocuklara Allah’ın sıfatlarının, peygamber ve ashabının, evliyaların, sevgi ve saygı duyulan dinî şahsiyetlerin adını koymak, Türklerde ad verme geleneğinin birer parçası olmuştur (Karahana, 2008:2). Bu bağlamda, gerek İslam diniyle ilgili, gerekse öteki alanlardan pek çok Arapça ad yeni oluşan Türk İslam kültürü içerisinde sık kullanılmıştır.

Türk kültürünün etkisi altında kalmış ve aldıkları şahıs adları ile Türklüğü benimsemiş olan gayrimüslimlerin bir kısmının kendi isteği ile İslâmiyet’i kabul ettikleri bilinmektedir. Bunlara Müslüman adları verilmiş ve baba adları, Allah’ın kulu anlamına gelen *Abdullah* olarak nüfus defterlerine kaydedilmiştir. Fakat bütün baba adları veya kendi isimleri Abdullah olanların daha sonra Müslümanlığı seçtiklerini düşünemeyiz (Güllüdağ, 2002:82).

Dünyanın birçok yerinde çocuklara ad konurken beğenilen, sevilen, saygı duyulan, nesnelere ve kişilere ilişkin adların konulmasına özen gösterilir. Hoşa gidecek adlar verme yoluna gidilirken, kimi ülkelerde güzel adların, kötü ruhların ilgisini çektiğine inanılır. Bu yüzden çocuklara, büyüüp de şeytanların artık onlar için bir tehlike olmayacakları yaşlara gelinceye kadar Domuz, Yaramaz gibi adlar verilir. Çocuk için güzel, şirin, gibi sözlerin söylenmesinden kaçınılarak kaba ve çirkin birtakım sözcükler kullanılır.

Kişi adlarının konmasında aşağı yukarı her toplum için geçerli olabilecek kurallar şunlardır.

1.Dinsel adlar koyma: Muhammet, Hasan, Hüseyin, Yakop (Yakup), Yohonna (Yahya) vb.

2. Ünlü kişilerin, saygı ve minnet duyulan kimselerin ad ya da soyadlarını koyma: İskender, Kanuni, Fatih, M. Kemal, vb.

3. Destanlarda, söylencelerde, masallarda geçen adlar koyma: Oğuz, Ayhan, Orhan, Bozok, Üçok, vb.

4. Yer adlarını, coğrafya adlarını, tarihsel olay ya da kavim ve boy adlarını koyma:

Yer adları: Tuna, Fırat, Dicle, Aral.

Önemli olay ve gün adları: Cuma, Kadir, Bayram, Ramazan, Kurtuluş, İstiklal, vb.

5. Öteki ad verme yolları: Yukarıda sayılan başlıca ad verme yollarının dışında birçok ulusta ortak olduğu görülen eğilimler arasında, güzel, hoşa gidecek adlar türetme, beğenilen,

sevilen, hayvan ve bitki adlarını koyma eğilimlerini de gösterebiliriz (Aksan, 1995:115-118, Geniş bilgi için bk. Şenel,2013).

Kişi adı, toplum hayatı ve onu kuşatan çevre ile doğrudan bağlantılıdır. Çocuğa uygun ad verilmesi, geçmişten günümüze kadar yok olmadan gelen, halkın değerli geleneklerinden biridir (Aksu, 2003: XI).

İlk çağlardan beri Türklerde ad verme çok önemli bir yer tutar. Destanlarımızda, Halk Hikâyelerinde ve diğer halk kültürü ürünlerinde bunu açık olarak görebilmekteyiz. Orhun Abideleri'nde, Çinli adını alarak benliğini kaybeden beylere serzenişlerde bulunmaktadır. Manas Destanı'nda Türk olmayanlara iyi gözle bakılmamaktadır. Yine atalarımız gittikleri her coğrafyayı Türkleştirmeye öncelikle adlarından başlamışlardır. Bugün Anadolu coğrafyasında birçok ad vardır ki, bunların benzerleri Türkistan'da bulunmaktadır. Anadolu'ya yerleşen 24 Oğuz boyunun isimleri bugün ülkemizin çeşitli köy, belde ve ilçelerine verilmiştir. İyi bir örnek olması açısından Kadırğa yaylasını verebiliriz. Orhun Yazıtları'nda Kadırgan Yış (ormanı) ifadesi geçmektedir. Kısaca, yeni fethedilen coğrafyaya ad vermek, bir anlamda o yerin tapusunu almakla eşdeğerdir.

Çocuklara ad koyma hususunda, Abdülkadir İnan, kahramanın gerçek adı, yiğitlik gösterdikten sonra atla beraber aldığı, isim anlamına gelen "ad" ile "at"ın menşe bakımından aynı söz olduğunu, kahramanın da ata binmeden ad almadığını söylemektedir. Eskiden ad koyma genellikle törenle yapılırdı. Kabile ve boylara göre bu törenler değişiklik gösterirdi. Türkler çocuğun, adına çekeceğine inanırlardı. Onun kaderinin ve ruhunun, adıyla ilgili olduğuna ve bunun içindir ki bazen olmasını istedikleri şeyin adıyla ad koyarlardı. Türkler gördükleri, bildikleri, güçlü ve bahadır canlıların adlarını alırlardı. Türklerde, Boğa, Şahin, Doğan, Aslan gibi güçlü, Korkut, Alptekin gibi korkusuz ve saygın isimler pek fazladır. Oğuz Kağan Destanı'nda, çocuğa, bir yaşına erdikten sonra bir toy yapılarak ad, bu törene katılan beylerce konulurdu (Ergin, 1994: 27). Yakutlarda çocuğa önce iğreti bir ad verilmekte, asıl ad onun göstereceği bir kahramanlıktan sonra konulmaktadır. Adın bir başarıya, bir kahramanlığa dayatılması, Türklerde çok eski bir gelenektir. Çocuk bir kahramanlık gösterinceye kadar adsız sayılmakta, ilk göstereceği kahramanlıkla ilgili bir ad konmaktadır. Oğuz Kağan destanına göre Uruz Bey'in oğlu babasının saklamasını istediği şeyi iyi saklayıp Oğuz Kağan'a teslim ettiği için Kağan ona Saklap adını vermiştir. Yine Kağan'ın karlı Buz Dağı'na kaçan atını kurtarıp getiren beye, üstü başı karlı olduğu için Karluk adının verildiği bildirilmiştir (Ergin, 1994: 25-27). Dede Korkut Kitabında "bir oğlan baş kesme, kan dökmese; ad konulmazdı" demektedir. Dede Korkut'ta çocuğa ad verilmesi ancak 15 yaşından sonra, gösterdiği bir kahramanlık sonunda veriliyor, ad kahramanlıkla ilişkili oluyordu. Nitekim Dirse Han'ın oğlu, bir boğayla dövüşüp onu öldürdükten sonra Boğaç adını almıştır.

Kişi ile adı arasındaki ilişkinin öneminden çokça söz edilmiştir. Kişilerin adlarına benzediği; belli adların da kişileri ve kişilikleri çağrıştırdığı söylenmiştir. 'İsmiyle müsemma olmak' deyimini bir dilek bildirmekle birlikte, bu anlamda da düşünülebilir.

Türklerin ad koyma adetleri iki bin yılı aşkın bir zaman içinde belirli bir millî çizgiden çıkmamış ve millî özelliğini yitirmemiştir. Siyasi ve dini bazı etkenlerden dolayı tarihin belli dönemlerinde, Türkçe olmayan adlar bir kısım Türk topluluklarınca benimsenerek, kişi adı olarak kullanılmış ise de bu hal Türk kişi adlarındaki millî özelliği yok edememiştir. Zamanla bu yabancı adlar, yerini yine eski Türk adlarına veyahut Müslüman adlarına bırakmıştır. Türklerin İslamiyet'e geçmesiyle Eski Türkçe adlarla Müslüman adları birlikte kullanılmıştır. İslamiyet Gök Tanrı inancından sonra Türkleri etkileyen ikinci bir din olarak Türklerin büyük çoğunluğunun millî kimliğinin önemli bir kısmı olunca, birçok Arapça ve Farsça kişi adları, tıpkı diğer edebiyat ve sanattaki bazı kelimeler gibi Türkçeleştirilmiştir.

Günümüzde kişi adları Türkçe, Arapça, Farsça, Çince, Fransızca, İngilizce, Almanca, Rusça kökenli sözcüklerden oluşmaktadır. Çince adlar genellikle eski Çince unvan ve rütblere dayanmaktadır; Arapça olanlar İslamiyet'le ilgilidir. Farsça olanlar da Selçukluların İran

coğrafyasında devlet kurmalarından sonraki döneme rastlamaktadır. Fransızca olan kişi adları Tanzimat'tan sonra; İngilizce ve Almanca olanlar ise XX. yüzyıldan sonra Amerika ve Almanya ile olan yakınlaşmaların sonucunda bazı ailelerce çocuklarına verilmiştir. Rusça kişi adları daha çok Sovyetler Birliği boyunduruğu altında seksen yıl yaşamış olan Türk ülkelerinde hem kız, hem de erkek çocuklara verilmiştir (Gülensoy, 2011: 24).

Dil devriminden sonra yabancı kökenli adların dilimizi yavaş yavaş terk ettiği görülür. Ziya Gökalp başta olmak üzere pek çok toplum bilimci şahsiyet bu akımın öncüsü olmuştur. Tanzimat'tan sonra oluşan Batı hayranlığı hiçbir zaman son bulmamıştır ancak dil devrimi, dönemde Türkçe için bir sıçrama tahtası olmuştur diyebiliriz (Ölmez, 2000: 118).

Çocuklara verilen adlar, töreden töreye, bölgeden bölgeye değişmektedir. Şimdi ad verme geleneklerini maddeler halinde sıralayalım:

- 1- Hayvan isimleri
- 2- Şehir ve ülke isimleri
- 3- Nehir, göl ve deniz isimleri
- 4- Bitki ve çiçek isimleri
- 5- Değerli maden isimleri
- 6- Dini isimleri
- 7- Gök cisimlerinin ve gök olaylarının isimleri
- 8- Ünlü kişilerin isimleri
- 9- Renk isimleri
- 10- Kavim, boy, oymak isimleri
- 11- Sayı isimleri
- 12- Meslek isimleri
- 13- Müzik isimleri
- 14- Kumaş isimleri Çocuğun doğduğu zaman denk gelen bayram isimleri
- 15- Özdeyiş isimleri
- 16- Meyve isimleri
- 17- Halk ozanlarının isimleri
- 18- Eşya isimleri
- 19- Organ isimleri
- 20- Fiillerle yapılan isimleri (Geniş bilgi için, bk.Şenel,2013)

“İnsanın toplumsal ve bireysel kişiliğinin yanı sıra, büyüsel ve gizemsel gücünü de belirten simge”(Örnek,1973) olarak tanımlanan ad ile kişi arasındaki ilişkinin öneminden çokça söz edilmiştir. Kişilerin adlarına benzediği; belli adların da kişileri ve kişilikleri çağrıştırdığı söylenmiştir. ‘İsmiyle müsemma olmak’ deyimini bir dilek bildirmekle birlikte, bu anlamda da düşünülebilir. Kişi ile adı arasındaki ilişki dışında çocuklara verilen isimler o ailenin dünya görüşünün de bir aynası olabilmektedir (Kurt,1994:223).

Çalışmamızda, geçliğin adıyla olan ilgisini/bilgisini ölçmek için Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde (2016 yılı- gündüz/gece) eğitim gören öğrenciler(212 öğrenci) arasında anket uygulanmıştır. Anket sonuçları sorulan soruların

yazılıp verilen cevaplarının değerlendirilmesiyle oluşturulmuştur. Anket çalışmasındaki asıl amaç yukarıda saydığımız ad verme bilgileri ışığında öğrencilerimizin adları hakkında ne kadar ilgileri/bilgileri olduğunu ölçmektir. Adlarını kimden aldıkları, kendilerine kimin ad verdiğini, aile büyüklerinin adları kendi adlarında yaşıyor mu, kardeşlerine kim ad verdi vb. sorular, ad vermede kimlerin etkili olduğuna dair sonuçlar vermiştir. Bu çalışmanın bir diğer aşaması da “**Kadının Ad Vermedeki Rolü**” olarak hazırlanmaktadır.

Anket sorularımızı 2008 yılında oluşturmuş ve Kars ilinde bazı okullarda uygulayarak o dönem için bazı sonuçlara ulaştığımız fakat çalışmamızı değerlendirme aşamasına getirememiştik. Geçen sürede benzer çalışmaların yapıldığına da şahit olduk (Taş, 2005; Sarıtaş, 2009).

212 öğrenciyle yapılan anket çalışmasını birinci sorudan başlayıp, öğrencilerimizin cevaplarına göre inceleyelim:

1. Cinsiyet:

Ankete katılanların öğrencilerin cinsiyet oranına baktığımızda %68’ini Kadın, %32’sini Erkek öğrenciler oluşturmaktadır.

E	68 (%32)	K	144 (%68)
---	----------	---	-----------

2. Adınız:

E	Mehmet	5	K	Elif	6
	Mustafa	3		Kübra	5
	Bilal	2		Merve	5
	Emrah	2		Sümeyye	4
	Emre	2		Ayşe	3
	Faruk	2		Büşra	3
	Hüseyin	2		Ebru	3
	Murat	2		Edanur	3
	Ömer	2		Fatma	3
	Yusuf	2		Kader	3
	Toplam	68		Meryem	3
				Özge	3
				Toplam	144

Kadın ve Erkek adlarına bakıldığında, en fazla kullanılan Erkek adlarının **Mehmet, Mustafa, Bilal, Emrah, Emre**; Kadınlarda en fazla kullanılan adların ise **Elif, Kübra, Merve, Sümeyye, Ayşe, Ebru** olduğu görülmektedir. Adlardan da anlaşıldığı üzere anlam açısından bakıldığında dinî anlamlı adların toplum hayatında daha fazla yer tuttuğu görülmektedir.

E	Ar.	41 (%61)	K	Ar.	84 (%63)	Moğ.	2
	T.	17 (%25)		T.	27 (%20)	Ar.+Far.	2
	İbr.	6 (%9)		Far.	12 (%9)	Rum.	2
	Far.+T.	2		T.+Far.	5	Yun.	1
	Far.	1		Far.+T.	4	Ar.+Ar.	1
	Far.+Ar.	1		T.+Ar.	2	Ar.+T	1
	Toplam	68				Far.+Ar.	1
						Toplam	144

Ankette tespit edilen öğrenci adlarının kökenlerine baktığımızda hem Erkek hem de Kadın adlarında köken olarak en fazla Arapça (E. %61, K. %63) sonrasında Türkçe (E. %25, K. %20) kökenli adlar dikkat çekicidir. Yukarıda da dediğimiz gibi dinî adların çok kullanılması adlandırmada en büyük etken olmaktadır.

3. Doğum yeri ve tarihi

Kars	85 (%49)	Bingöl	2	Çorum	1
İğdır	14 (%14)	Denizli	2	Gümüşhane	1
Ardahan	12 (%7)	Elazığ	2	Hakkari	1
Erzurum	12 (%7)	Gaziantep	2	Hatay	1
Batman	8 (%5)	İstanbul	2	İzmir	1
Şanlıurfa	7 (%4)	Kahramanmaraş	2	Konya	1
Ankara	5 (%3)	Kayseri	2	Malatya	1
Mardin	5 (%3)	Muş	2	Niğde	1
Mersin	5 (%3)	Osmaniye	2	Rize	1
Van	5 (%3)	Siirt	2	Samsun	1
Ağrı	4 (%2)	Sivas	2	Tekirdağ	1
Diyarbakır	4 (%2)	Yozgat	2		
Adıyaman	3	Ardahan	1		
Şırnak	3	Artvin	1		
Adana	2	Bitlis	1		

Anketimizde öğrencilerin doğum yerleri de belirlenmiştir. Üniversitenin Kars'ta olması, öğrenci profilinde (%49 oranıyla) Kars'ı birinci sıraya taşımaktadır. Devamında ise %14 oranıyla İğdır, %7 oranıyla Ardahan ve Erzurum vd. yakın iller takip etmektedir. En az il dağılımına baktığımızda ise Tekirdağ, Samsun, Rize, Niğde, Malatya gibi iller görülmektedir. Ankete katılımda Kadın ve Erkek öğrencilerin doğum yılına baktığımızda 1995 yılında doğan öğrencileri (%10 oranıyla) daha sonra 1996, 1994, 1997 (%9 oranıyla) yıllarında doğan öğrenciler takip etmektedir. 1988 yılı doğumlarının ise en az olduğu görülmektedir.

1995	50 (%10)
1996	40 (%9)
1994	40 (%9)
1997	28 (%9)

1993	23
1992	14
1991	6
1998	5

1990	4
1987	1
1988	1

4. Annenizin adı ve mesleği

Ev hanımı	206 (%98)
Ayşe	6
Fatma	6
Emine	4
Birgül	4
Nurten	3

Serpil	3
Emekli	2 (%1)
Meryem	1
Ağca	1
İşçi	2(%1)
Zeynep	1

Gülten	1
Ölmüş	1
Kezban	1
Terzi	1
Ayten	1

Ankete katılan öğrencilerin anne adlarını ve mesleklerini incelediğimizde ise %98 oranıyla ev hanımı, %1 oranında da emekli ve işçidir. Annelerin adlarına bakıldığında ise Ayşe, Fatma, Emine, Birgül, Nurten en fazla kullanılan adlar; Meryem, Zeynep, Gülten vd. ise en az kullanılan adlar arasında görülmektedir.

5. Babanızın adı ve mesleği

Çiftçi	48 (%29)
Mehmet	3
Davet	2
Remzi	2
Serbest	43 (%26)
Mehmet	4
İbrahim	2
Mustafa	2
Zeki	2
Emekli	27 (%16)
Hayrettin	2
Memur	19 (%11)
Mehmet	2
Esnaf	14 (%8)
İbrahim	1

Mürsel	1
Şoför	9
İşçi	9
Öğretmen	3
İnşaatçı	3
Çalışmıyor	3
Operatör	2
Polis	2
Kaynakçı	2
İmam	2
Taksici	2
Otobüs şoförü	1
Güvenlik görevlisi	1
Kuaför	1
Tamirci	1
E.öğretmen	1
Teknisyen	1

Ölü	1
Usta	1
Sağlıkçı	1
Aşçı	1
Manav	1
Emlakçı	1
Telesiye operatörü	1
Tekniker	1
Terzi	1
Diş teknikeri	1
Ticaret	1
Tır şoförü	1
Mobilyacı	1
Tüccar	1
Molla	1
Müteahhit	1
Nakliyat	1

Yapılan ankete göre baba adlarına bakıldığında en fazla kullanılan adlar Mehmet, Davet, Remzi, en az kullanılan adlar ise Mürsel, İbrahim, Hayrettin, Zeki olarak tespit edilmiştir. Babaların mesleğini ele alacak olursak; %29 oranla çiftçi, %26 oranıyla serbest meslek, %16 oranıyla emekli ve %11 oranıyla memurlar gelmektedir. Meslekleri; otobüs şoförü, güvenlik görevlisi, kuaför, tamirci, teknisyen, usta olarak en aza göre sıralayabiliriz.

6. Adınızı kimin verdiğini biliyor musunuz? Biliyorsanız kim verdi?

E.Evet	67 (%32)	K.Evet	141 (%67)
E.Hayır	1 (%1)	K. Hayır	3 (%1)

Adın kimin tarafından verildiğine bakıldığında Erkeklerde %32 oranla, Kadınlarda %67 oranla evet cevabı verilmiştir. Aynı şekilde hayır cevabına bakıldığında ise bu durum Erkeklerde ve Kadınlarda %1 oranındadır.

Çocuğa ad vermede aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi babanın oranı %29 ile en yüksektir. Babadan sonra %18 oranla anne gelmektedir. Devamında %16 oranla dede takip eder. Sonuçlara baktığımızda ad vermede babanın ve annenin etkisi görülmektedir. Aynı zamanda aile büyüklerinin de aile içindeki ad vermedeki rolü büyüktür. Baba, anne ve dedenin Erkek ve Kadın adı verme oranlarına bakacak olursak:

Baba: Erkeklerde %8, Kadınlarda %21

Anne: Erkeklerde %5, Kadınlarda %13

Dede: Erkeklerde %16, Kadınlarda %7 olarak görülmektedir.

Tablodan hareketle genel olarak babanın ad vermede oranı daha yüksek olsa da dedenin Erkek çocuğuna ad verme oranı babadan daha yüksektir. Bu sonuca bakarak, aile büyüklerinin ad koymada özellikle Erkek çocuklarında üstün oldukları görülmektedir. Kadın adlarında ise tam tersi olarak en yüksek oran babaya daha sonra anneye aittir. Ailenin diğer kadın üyeleri(hala ve babaanne) kadın adı vermede dededen daha fazla etkilidir. Ad vermede diğer aile fertlerine bakacak olursak en düşük oran nine, dayı, enişte, aile dostu ve doktora aittir.

Baba	53 (%29)	Dede	28 (%16)	K	14 (%8)	E	2 (%1)
E	15 (%8)	E	16 (%9)	Amca	14 (%7)	K	4 (%2)
K	38 (%21)	K	12 (%7)	E	6 (%3)	Abla	5 (3)
Anne	33 (%18)	Hala	17 (10)	K	8 (%4)	E	1 (%1)
E	9 (%5)	E	5 (%3)	Teyze	8 (%5)	K	4 (%2)
K	24 (%13)	K	12 (%7)	E	1 (%1)	Abi	4
		Babaanne	16 (%9)	K	7 (%4)	E	1
		E	2 (%1)	Kuzen	6 (%3)	K	3
						Ebe	4

K	4	E	1	arkadaşı		E	1
Yenge	3	K	1	E	1	Enişte	1
K	3	Aile dostu	2	Hayır	1	E	1
Molla	3	K	2	K	1		
E	3	Doktor	1	Baba,dede	1		
Dayı	3	K	1	K	1		
E	1	Saygın bir aile üyesi	1	Büyük anne	1		
K	2	E	1	K	1		
Nine	2	Babasının	1	Anneanne	1		

7. Adınızı aile büyüklerinizin birinin adından mı aldınız? Aldıysanız kimden(kimin adı)?

E.Evet	14 (%7)
K.Evet	31 (%15)

E.Hayır	54 (%25)
K.Hayır	113 (%53)

Adın aile büyülerinden alınıp alınmadığı sorusuna Erkekler %7, Kadınlar %15 oranla evet demiştir. Erkekler bu soruya %25, Kadınlar ise %53 oranıyla hayır demişlerdir. Genel olarak bakıldığında aile büyüklerinin adlarını alma oranı düşüktür. Bunu Kadın ve Erkek olarak inceleyecek olursak Erkeklerin büyüklerinden ad alma oranı Kadınlarınkine göre daha düşüktür. Ad verme her ne kadar aile büyükleri, anne, baba tarafından yapılmış olsa da adın aile büyüğünün adından alınmadığı sonucu çıkmaktadır.

ERKEK		KADIN	
Dedemden	5 (%37)	Babaannemden	10 (%33)
Babamın dedesinden	1 (%7)	Halamdan	8 (%27)
Komşumun kızından	1 (%7)	Komşumdan	2 (%7)
Amcamdan	1 (%7)	Teyzemden	2 (%6)
Dedem ve kuzeninden	1 (%7)	Halamın kızından	2 (%6)
Amcamın asker arkadaşından	1	Dedemin kız kardeşinden	1
Dedemin babasından	1	Annemden	1
Aşiret büyüğümüzden	1	Babaannemin annesinden	1
Amca oğlundan	1	Kuzenimden	1
Babamın kuzeninden	1	Babamın kuzeninin kızından	1
		Anneannemden	1
		Dedemin annesinden	1

8. Kardeşleriniz var mı? Onların adını kim koydu?

E.Evet	65 (%31)
K.Evet	142 (%67)

E.Hayır	3 (%1)
K.Hayır	2 (%1)

Yapılan anket sonuçlarına göre Erkekler %31, Kadınlar %67 oranla bu soruya evet cevabını vermiştir. Kardeşlerinin olup olmadığına da Erkek ve Kadınlar %1 oranla hayır cevabını vermiştir.

Baba	121 (%36)	Dede	15 (%4)	Abi2	1
Baba1	43	Dede	5	Abla	3
Baba2	33	Dede1	5	Abla1	2
Baba3	19	Dede2	4	Abla	1
Baba	15	Dede6	1	Nine	2
Baba4	7	Amca	12 (%3)	Nine4	2
Baba5	3	Amca	4	Komşu2	1
Baba7	1	Amca2	3	Komşu2	1
Anne	107 (%31)	Amca1	3	Anneanne1	1
Anne1	41	Amca3	2	Anneanne1	1
Anne2	34	Hala	7 (%2)	Kuzen1	1
Anne3	13	Hala	6	Kuzen1	1
Anne	12	Hala1	1	Ailecek karar verilmiş	1
Anne4	6	Babaanne	5	Ailecek karar verilmiş	1
Anne7	1	Babaanne3	2	Dayı	1
Diğer	67 (%19)	Babaanne1	2	Dayı	1
Diğer	29	Babaanne	1	Enişte	1
Diğer1	16	Teyze	5	Enişte	1
Diğer3	9	Teyze	3	Yenge	1
Diğer4	8	Teyze1	2	Yenge	1
Diğer2	5	Abi	4		
		Abi1	3		

Yukarıdaki tabloda kardeşlere kimlerin ad verdiği ve kaç tanesine ad verdikleri listelenmiştir. Kardeşlere ad vermede en fazla oran %36(121) ile babaya aittir. Babanın ad vermesinde 43 öğrenci babasının 1 kardeşine ad verdiğini, 33 öğrenci babasının kardeşlerinden 2 tanesine, 19 öğrenci ise babasının 3 kardeşine ad verdiğini söylemiştir. Babasının 7 kardeşine ad verdiğini söyleyen kişi sayısı ise 1'dir. En fazla ad vermenin baba tarafından yapılması ataerkil aile yapısının sonucudur.

Annenin çocuğa ad vermedeki rolü ise, tabloda çıkan sayıya göre %31 (107)'dir. 41 öğrenci annesinin 1 kardeşine ad verdiğini söylemiştir. 34 öğrenci annesinin 2, 13 öğrenci ise annesinin 3 kardeşine ad verdiğini dile getirmiştir. Annenin ad vermede baba kadar olmasa da aile içindeki yeri ve önemi günden güne artmaktadır.

Tablodaki diğer sonuçlara bakılacak olursa anne ve baba dışında diğer kişilerin de ad verme oranları verilmiştir. Buna göre diğer 67, dede 15, amca 12'dir. Ad vermede diğer kişiler de etkili olmaktadır. Ad vermede en az oranlar; yenge, enişte, dayı, ailecek karar verilmiş, kuzen olarak tespit edilmiştir.

Çocuğa ad vermede her konuda babanın ve annenin rolü büyüktür. Çıkan değerler bunu göstermektedir. Aile büyüklerinin her ne kadar etkisi olsa da bu oran anne ve babanın aile içinde dengeleri aile büyüklerinden kendilerine doğru çevirdiklerini göstermektedir.

9. Adınızı seviyor musunuz?

E.Evet	105 (%29)
E.Hayır	9 (%2)

K.Evet	222 (%61)
K.Hayır	28 (%8)

Adınızı seviyor musunuz sorusuna Erkekler %29, Kadınlar %61 oranla evet, %2 oranıyla Erkekler, %8 oranıyla da Kadınlar hayır cevabını vermiştir. Çıkan sonuçlara göre Kadın ve Erkeklerde genel olarak adlarını seviyorken, az oranda da olsa sevmeme söz konusudur. Kadın ve Erkek çocuklarına isim vermede onlara yakışacak şekilde ad vermenin daha doğru olacağı bir kez daha düşünülmelidir. Hayatı boyunca sevebileceği, toplum içinde dile getirirken sorun yaşamayacağı adlar konulmalıdır.

Aile büyüklerinin adlarının çocuğa verilmesi, adların çok eskilerde kalması ve modasının geçmiş olması adların sevilmemesinde önemli bir etken olarak görülmektedir.

E.Hayır	9	K.Hayır	28			Halamdan	2
Ar.	5	Ar.	21			Zeytun	2
Kimden aldığı bilmiyor		Kimden aldığı bilmiyor	11			Halamın kızından	1
Seydullah	2	<i>Delal</i>	3			<i>Nuriye</i>	1
Hakim	2	<i>Meryem</i>	2			Far.	3
Emrah	1	<i>Zuhal</i>	2			Kimden aldığı bilmiyor	1
T.	4	<i>Melike</i>	2			<i>Gülşen</i>	1
Kimden aldığı bilmiyor		<i>Devran</i>	1			Kuzenimden	2
Emre	1	<i>Sakine</i>	1			<i>Perihan</i>	2
Dedemden	3	Babaannemden	5			T.	4
Mehmet	3	<i>Şerife</i>	3			Kimden aldığı bilmiyor	4
		<i>Bedriye</i>	2			<i>Eylem</i>	2
		Dedemin annesinden	2			<i>Hatun</i>	1
		<i>Havva</i>	2			<i>Hanım</i>	1

10. Adınızın anlamını biliyor musunuz?

E.Evet	100 (%27)
E.Hayır	15 (%4)

K.Evet	243 (%67)
K. Hayır	7 (%2)

Adının anlamını bilme konusunda Erkekler %27, Kadınlar %67 oranla evet; %4 oranıyla Erkekler, %2 oranıyla da Kadınlar hayır cevabını vermiştir. Genel olarak incelendiğinde öğrenciler kendi adlarının anlamlarını bilmektedir.

İlk derslerimizde bölüm öğrencilerimize “**adınızın kökeni ve anlamı nedir?**” diye ödev vermekteyim. Sanırım adlarının anlamlarının yüksek oranda bilinmesinin en önemli sebebi budur.

212 öğrencimize yaptığımız anket sonuçları yukarıda sorulan sorulara göre değerlendirilmiştir. Toplum yapısına göre ad verme geleneğinin baba, anne ve aile büyükleri arasında daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun nedeni aile yapısının ataerkil olması ve kadının toplum içerisinde henüz netleşmemiş yeridir. Türk toplumunun bu yapısı, ad verme konusunu da etkilemektedir. İnceleme sonucunda ad vermede erkeğin (baba ve dedenin) rolünün daha fazla olduğu görülse de kadının (anne, anneanne ve babaannenin) toplum hayatındaki yeri ve önemi arttıkça ad vermede de etkisi günden güne artacaktır.

Kaynakça

- AKSAN, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yay.
- AKSU, N. (2003). *Kazak Türklerinde Kişi Adları*. Ankara: TDK Yay.
- ERGİN, M. (1994). *Oğuz Kaan Destanı*. Ankara: TDK Yay.
- ERGİN, M. (2005). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yay.
- GÖMEÇ, S. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yay.
- GÜLENSOY, T. (1994). Türklerde Ad Verme Geleneği ve Hektor. *Millî Folklor*, K1Ş, C. 3, S. 22, s. 5-6.
- GÜLENSOY, T. (1999). Türk Kişi Adlarının Dil ve Tarih Açısından Önemi. *Türk Dili*, Ocak, S. 565, s.3 - 9.
- GÜLENSOY, T. (2011). Anlamları Kötü Kişi Adları. *Dil Araştırmaları*, S. 8., s. 23-29.
- GÜLLÜDAĞ, N. (2002). Sarıkamış Başköy’de Kişi Adları. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S.1., s. 82-85.
- KARAHAN, L. (2008). Türkçede Dinî Anlamlı Bazı Kişi Adlarını Ekle Değiştirme Geleneği. (2013, 10 Mayıs). Erişim adresi:http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/Leyla_Karahan_Kisi_Adlari.pdf
- KURT, Y. (1994). Adana Sancağında Kişi Adları. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, S. 223, s. 169-252.
- OĞUZ, E. S. (2011). Kültür Politikaları ve Kütüphaneler: Kuramsal Bir Yaklaşım. (2013, 23 Nisan). Erişim adresi: <http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/EsinSultanoguzmak.pdf>
- ÖLMEZ, M. (2000). Dil Devrimi Sonrası Ad ve Soyadlarımız. *TUBA*, 24/II. s.107-118.
- ÖRNEK, S. V. (1973). *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- SAKAOĞLU, S. (2001). *Türk Ad Bilimi I*. Ankara: TDK Yay.
- SARITAŞ, S. (2009). Balıkesir Üniversitesi Öğrencilerinin Günümüzdeki Adlar ve Ad Verme Hakkındaki Görüşleri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.12, S.21, Haziran 2009, s. 422-433.
- ŞENEL, M. (2013). *Adbilim Açısından Yanlış Yazılan Kişi Adları-Kars İli Örneği-*. Ankara: Hakim Yay.
- TAŞ, H. (2005). Uludağ Üniversitesindeki Öğrenci Adları Üzerine Yapılan Bir Araştırma. *Milli Folklor*, Y.17, S.65, s.106-118.
- VARİS, A.(2004). Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme. *Milli Folklor*, Y.16, S.61, s.124-133.

KUTADGU BİLİĞ'İN MİSİR NÜSHASININ DİZİNİ ÜZERİNE NOTLAR

Özge EKER¹ - Abdullah KÖK²

Özet

Bu çalışma yayımlanmamış olan Kutadgu Bilig Dizini adlı yüksek lisans tezinden (Ö. Eker., Kutadgu Bilig Dizini, Niğde Üniversitesi SBE, Niğde, 2015, Yayımlanmamış YL Tezi) hareketle yapılmıştır. Çalışma yapılırken 1993 yılı basımı Kültür Bakanlığı Kutadgu Bilig Mısır Nüshası baskısından ve sonradan 2015 yılı Türk Dil Kurumu Kutadgu Bilig Prestij baskısından yararlanılmıştır. Analitik dizin çalışmamızda Arat neşrine her zaman sadık ve bağlı kalınmıştır. İnceleme kısmında Arat'tan farklı fonetik okumalar yapılmıştır. Bu farklı okumalara yapılan dizin çalışmasında da yer verilmiştir. Mısır nüshası da diğer nüshalardan farklı bir zaman diliminde istinsah edildiği için birtakım fonetik farklılıklar göstermektedir. Tasarruflu yazımlarla özellikleri örneklerle verilmiştir. Arat'ın ölümünden sonra yayımlanan dizinde geçmeyen bazı sözcükler tesbit edilip yazılmıştır. Metin içerisinde C nüshası için dipnot bilgisi verilmeyen örnekler verilmiştir. Metinde geçen ikili ve hatta üçlü kullanımlara değinilmiştir. Metinde çokça görülen ses olaylarından bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig Dizini, Söz Varlığı, Fonetik Olaylar, Farklı Okuma Önerileri.

NOTES ON EGYPT MANUSCRIPT OF QUTADGU BILIG

Abstract

This study has been established through named Index of Qutadgu Bilig master thesis that hasn't published yet. (Ö. Eker, Index of Kutadgu Bilig, Niğde University, Social Sciences Institute, Niğde, 2015, Unpublished Master Thesis). While working, it has been benefited from 1993 year's printing of Culture Administration Publications of Qutadgu Bilig Cairo Manuscript and later 2015 year's of Turkish Language Association Prestige Printing Qutadgu Bilig. In this our study of analytical index, has been remained faithful and devoted to Arat publication every time. In investigation part, it has been made phonetic reading different from Arat. It has been given place to this different readings in constituted work of index. As Cairo Manuscript is transmitted different time from other manuscripts, it has demonstrate some phonetic distinction. Possession writings-orthography feature has been pointed out with examination. Some words, that not existed index which published from then died of Arat, is has been identified and written. It has been given example, that not given information footnote for C Manuscript. It has been referred to two or three usages which existing text. It has been mentioned phonetic events too much seen in text.

Key Words: Index Of Kutadgu Bilig, Vocabulary, Phonetic Events, Different Readings Suggestion.

Giriş

Bu çalışma Kutadgu Bilig Mısır Nüshası üzerine 2015 yılında savunulmuş yüksek lisans tezinin önsöz ve sonuç kısımlarını içerir. Çalışmaya zamanla başka bulgular da eklenmiştir.

¹ Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. ozgeker@gmail.com

² Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, abdullahkok@akdeniz.edu.tr, akok9@yahoo.com

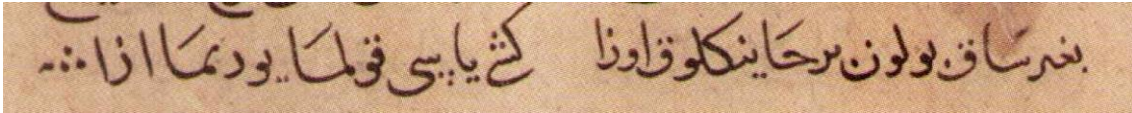
Çalışma Arat metnine sadık kalınarak Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasının ve gerekirse diğer nüshalarının da müstakil dizinleri olabilir mi? düşüncesi ile yapıldı. **1.** Mısır Nüshasında İmla Özellikleri; **2.** Mısır Nüshası İçin Okuma Önerileri; **3.** Dizinde Bulunmayan Sözcükler; **4.** Mısır Nüshasında İkili Kullanımlar; **5.** Mısır Nüshasında Ses Olayları; **6.** Mısır Nüshasında Anlam Olayları; **7.** Mısır Nüshasında Silinmiş Sözcükler, Satırlı Sözcükler; **8.** Sonuç olmak üzere makale sekiz başlıktan oluşmaktadır. Çalışmada **EDPT:** An Etymological Dictionary Pre Thirteenth Century Turkish, **P.E.D:** Persian English Dictionary- Steingass, **KBY:** Kültür Bakanlığı Yayınları Kutadgu Bilig Mısır Nüshası, **Çalışma:** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

1. Kutadgu Bilig Mısır Nüshasının İmla Özellikleri

Tasarruflu Yazımlar

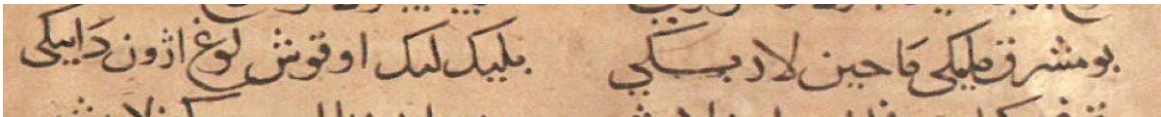
Metindeki beyitlerde ahenk sağlamak amacıyla veya vezini doğru kullanmak için tasarruflu yazımlar (yazım kusuru değil) kullanılmıştır. Kutadgu Bilig metninde bazı sözcüklerde elifli kullanım olsa da, üstün, esre, ötre kullanımları vardır. Bu gösterimler sözcük ortalarında ve dize sonlarında bazı nedenlerden dolayı kullanılmış olabilir. Metinde ahenk unsuru sağlama, seslerin uzun ya da kısa gösterilmesi yoluyla vezin uygunluğunu sağlama veya anlam ayırt etme nedenleriyle üstün harakası ve elif harfi kullanılmış olabilir. Ya da bu kullanımlar istinsah farklarından dolayı da olmuş olabilir. Kutadgu Bilig'de sistemli olmamakla birlikte bu türlü kullanımlar görülmektedir. Metin boyunca tasarruflu yazımlar bulunmaktadır. “yorıma” ve “kolma” kelimeleri elifli yazılmışken üstün de eklenmiştir. Bunları tasarruflu yazımlar adı altında topladık. İkinci örnekte “maçınlar” ve “ajunda”; Üçüncü örnekte “esbap” ve “üzä” sözcüklerinde fazladan üstün kullanımlarını görürüz.

Kutadgu Bilig'de sözcüklerde kullanılan ünlü uzunlukları için görüşler ortaya konmuştur. Aruz vezninin hatasız kullanılması için çeşitli yöntemlere başvurulduğunu, mısra sonu doldurma sesler, orta hece düşmesi veya negü tir, eşitgil, ay! kör (bak, gör) gibi kalıp sözcüklerin kullanımının olduğu Ata tarafından belirtilmiştir. (Ata, 1993: 301-302) Bir başka çalışmaya göre de Kutadgu Bilig'de sözcükler için kullanılan uzunlukların bir imale yapmanın yanında karakteristik bir özellik olduğu ifade edilir. Kutadgu Bilig'de ilk hecede değil de ikinci ve üçüncü hecedeki uzunlukların fazla olduğu görülür. (Kartallıoğlu, 2011:305)

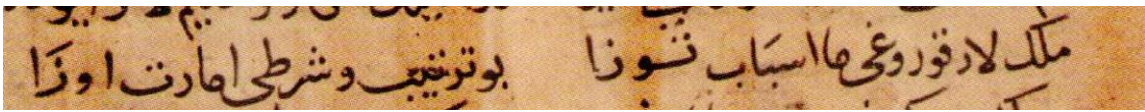
bağırsak bolun barça yanluğ üzä

kişi yaşı **kolma yorıma** aza [KBY: 313; TDK:167a]

bu maşırık meliki **maçınlar** begi

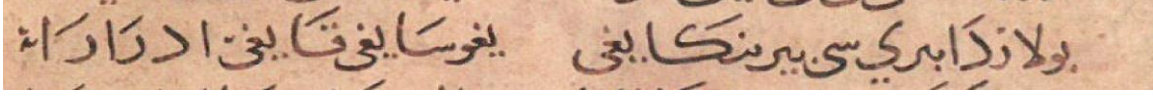
biliglig ukuşluğ **ajunda yegi** [KBY: 4; TDK: 3]

meliklar kıruğı ma **esbap** tüzä

bu tertip ve şartı emarät **üzä** [KBY: 5; TDK: 3a-2b]

Metinde üstün ve elif kullanımının olduğu beyitlerden biri de bu beyittir. ‘adra ara’ arasında tek bir elif vardır.

bularda birisi birinä yağı

yağusa yağığa yağı **adra ara** [KBY: 274; TDK: 138-143b]

Aynı durum systemsiz olmakla birlikte metnin genelinde de geçmektedir. [KBY:4, TDK:2-2b *bu maşrık ilinde*]; [KBY:4, TDK:2-2b *kişide adın*]; [KBY: 5, TDK:3a *itär, ma*]; [KBY:5, TDK:3a *ögin tildäki*]; [KBY:5, TDK:3a *kamuğka yarar*]; [KBY:6, TDK: 3b *hilä*]; [KBY:6, TDK:3b *kesgüke, birgüke*] [KBY: 7, TDK:4-4a *yağutmuş yana*]; [KBY:7, TDK:4-4a *ikbal tüzä*]; [KBY:15, TDK:7a *üzä /tüzä*]; [KBY: 15, TDK:7a *kişidä*]; [KBY:20, TDK:21b *ayğıl açä*], [KBY:22 *bağa*, TDK:13b]

Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasının genelinde gördüğümüz elif ve yanında üstün kullanımını Arat bir nüsha farkı olarak göstermemiştir. Bu türlü kullanımları uzunluk-kısalık kullanımı ile açıklayabiliriz. Kısa ünlüleri göstermek için harekelendirme sisteminden yararlanılmıştır. (Ercilasun, 2007:146-148) Bu kullanım Kutadgu Bilig'de kullanılan bir imla özelliğidir de diyebiliriz. Aynı şekilde Compendium of Turkic Dialects adlı eserde kısa ünlülerin sadece ünsüzlerin üstüne ya da altına koyulan küçük çentiklerle (haraka/ hareket) gösterildiği ifade edilir. (Teres, 2006:134) Üstün kullanımı genellikle ikinci hecede ve çekim ekleri üzerinde kullanılmıştır. Son hecelerin vezne uyması için bu harakanın kullanılmış olabileceği düşünülebilir. (Uygur imlasının bu duruma etkisi, bu kullanım metne ne katmıştır)

Metinde vezin uygunluğunu sağlamak için kullanılan birtakım seslik özellikler bulunmaktadır. Fazladan- l- harfleri hem sözcük ortasında hem de beyit sonlarında ahengi sağlamak için kullanılmıştır. Ayrıca metinde bazı sözcüklerde, üstün, esre ve ötre sesletimleri bulunmaktadır. Fazladan seslerin kullanımı ya da seslerin eksilmesi vezin uygunluğu için yapılmıştır.

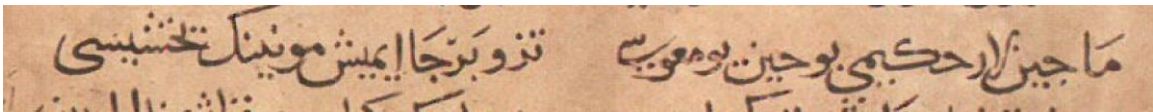
Metinde ‘yandru’ kelimesi ‘yandurur’ olarak veya bir –r- sessizi fazladan verilmiştir. Bunun nedeni vezin uygunluğu sağlamak için olabilir.

väfa kılsa **yandru** yanutı cefa

cefa kılsa ötrü kılor bu vefa [KBY:317; TDK:159-169a]

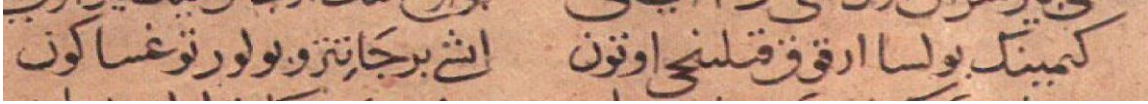
Özellikle metnin çoğunluğunda olmakla birlikte –*barça*- sözcüğünde elif ve hareketler birarada kullanılmıştır. Bu unsurların kullanılmadığı yerler de vardır. Bazı yerlerde de sadece –ça eki üzerinde kullanılmıştır. [KBY:4, TDK:2b], [KBY: 12, TDK:8b], [KBY: 16, TDK:7b], [KBY:20; TDK:21b], [KBY: 55, TDK:31a], [KBY: 76, TDK:41b], [KBY: 81, TDK:44a], [KBY: 87, TDK:47a], [KBY:359, TDK:186a] [KBY: 362, TDK:187b] burada 223 barça sözcüğünden sınırlı verdiğimiz sözcüklerde barça sözcüğünün her iki hecesi üzerinde fazladan üstün sesletimi yapılmıştır.

maçinlär hâkimi bu çin yumğusu

törü **barça** aymış munıñ yahşısı [KBY:4; TDK:2b]

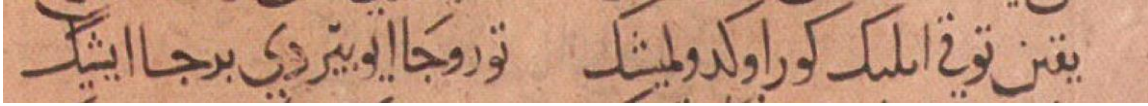
Sadece son hecede üstün olanlar ise; [KBY:3, TDK:3a], [KBY:27, TDK:16a], [KBY:29, TDK:16a], [KBY:29, TDK:16a], [KBY:45, TDK:26a], [KBY:56, TDK:31b], [KBY:59, TDK:33a], [KBY:62, TDK:34b], [KBY:62, TDK:34b], [KBY:78, TDK:42b], [KBY:81, TDK:44a], [KBY:83, TDK:45a], [KBY:84, TDK:45b], [KBY:86, TDK:46b], [KBY:86, TDK:46b], [KBY:87, TDK:47a bu beyitin ilk dizesinde her iki hece üstünlü ikinci dizesinde son hecede üstün kullanılmıştır.], [KBY:355, TDK:184a], [KBY:358, TDK:185b], [KBY:359, TDK:186a], [KBY:360, TDK:186b], [KBY:365, TDK:189a], [KBY:389, TDK:193a], çoğunlukla ek üzerinde bir üstün vardır.

kimiñ bolsa arkuğ kılınçı otun

işi **barça** tetrü bolur toğsa kün [KBY:80; TDK:41-43b]

Üstün bulunmayan barça sözcükleri ise; [KBY:7, TDK:4a], [KBY:20, TDK:21b], [KBY:23, TDK:14a], [KBY:31, TDK:17a], [KBY:32, TDK:17b], [KBY:34, TDK:18b], [KBY:36, TDK:19b], [KBY: 38, TDK:22b], [KBY: 39, TDK:23a], [KBY: 39, TDK:23a].

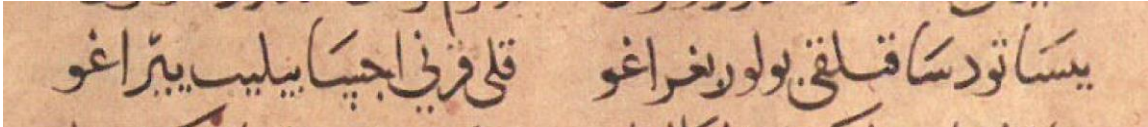

yaqın tuttı ilig kör ögdülmişig

törüçä ayu berdi **barça** işig [KBY:76; TDK:39-41b]

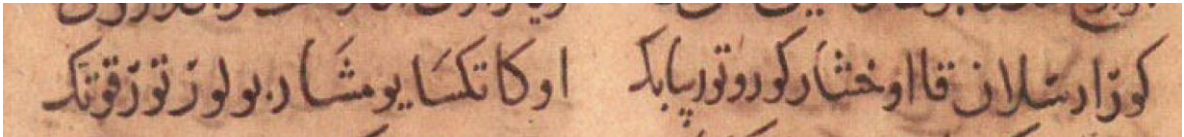
s/ş Yazımı:

Kutadgu Bilig'de s harfi için sınırlı miktarda farklı bir imla kullanıldığı görülmektedir.

yesä toğsa kılıkı bolur buğrağı

qalı qarnı **açsa** bilip yer ağı [KBY:48; TDK:27b]

kür arslanqa oğşar bu körü **tursa** beg

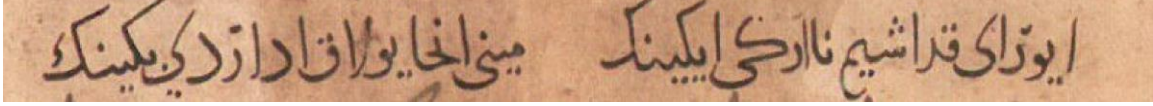
ögä tegsä yumşar bolur torqu teg [KBY:241, TDK:125a]

Arat Kutadgu Bilig'de yukarıda kullanılmış olan üç noktalı –s- harfini nüsha farkı olarak göstermez. Fakat diğer iki nüshada bu harfe rastlanmaması Mısır nüshasında sülüs veya talik yazı türünden dolayı ortaya çıkan bir yazım özelliği kabul etmemizi sağlayabilir.

-w- /-v- Yazımı:

Karahanlı Türkçesi dönemi karakteristik özelliği olan çift dudak –w- Mısır nüshasında

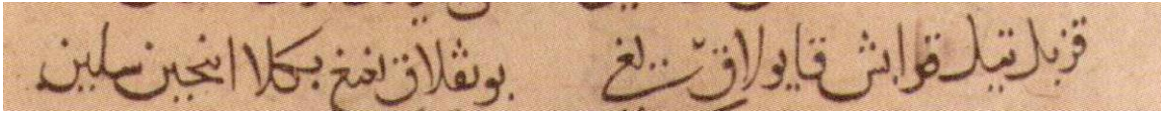
sınırlı da olsa –v- halinde yazılmıştır. kevaköp devlet, cevap, heva, vefa, da'vi, tevfiq, mürüvvet, vezir, vakt, sevap, dışındaki Türkçe sözcüklerde w yerine v yazımı kullanıldığını görürüz. *sevüglər* 7v=147/147, KBY, 15; 30v=868/868; KBY, s.61, *küvâzlünmägil*; 34r=965/965; KBY, s.68, *sevüglər*; 148v=4428/4428; KBY, s.297; sevap, 195r=5888/5888, KBY,s.390; *yavuzraq*, 152v=4539/4539, KBY,s.305, *yavlaq*, KBY,233.

ayur ay қадаşım ne erki igiñ

meni ança **yavlaq** edärdi begiñ [KBY:233, TDK:121a, Arat:400-3970]

(Sonra: -Ey kardeşim, senin ne eksiğın var ki, beyin beni bu kadar ısrarla takip ediyor-dedi.) (Arat, 1988:288)

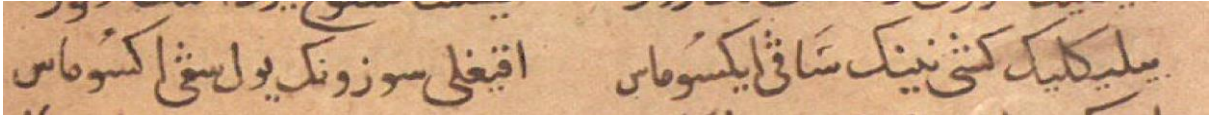
қızıl til қарабаşқа **yavlaq** yağı

bu **yavlaq** yağığ beklä ençin salın [KBY:150, TDK:78b, Arat:282-2692]

(Kırmızı dil kara başın amansız düşmanıdır; bu kötü düşmanı sıkı tut ve huzur içinde yaşa.) (Arat, 1988:199)

Beyitte çift dudak v'si ilk dizede kullanılmamışken ikinci dizede kullanılmıştır.

Bunların yanında –w- harfinin kendinden sonraki harfle bitştirildiği görülür. Bazı yerlerde ise bu bitişmelerin olmadığı görülür.

biliglig kişiniñ **sawı** eksümäs

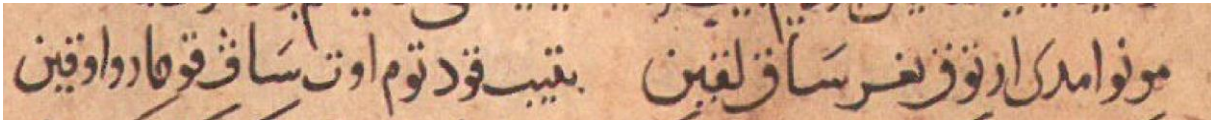
ağığlı sözüñ yul **suwı** eksümäs [KBY:38, TDK:22b]

üyük hem usuğluğ bolur bilgälär

çıkār **saw** қayuda адақ ursa er [KBY:38, TDK:22b]

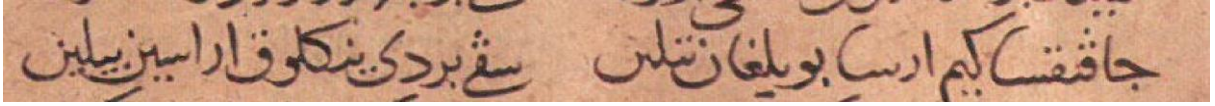
[KBY:53, TDK:30a], [KBY:62, 31r], [KBY:63, 31v], [KBY:69, 34v] [KBY:97, 48v] [KBY:145, 72v]

munu emdi artuқ bağırsaqlıқın

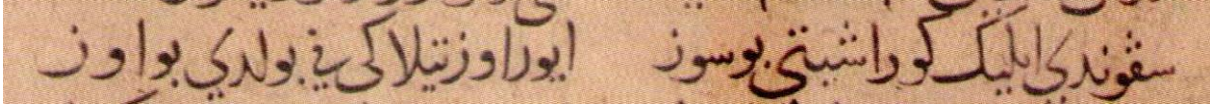
bitip қođtum öt **saw** қumaru oқın [KBY:63, 35a]

Buradaki çift dudak w'sinin kendinden önceki sesle birleşmediği görülür. Ayrıca /-w-/ harfinin kendinden önce ve sonraki sesle bitiştiği görülür.

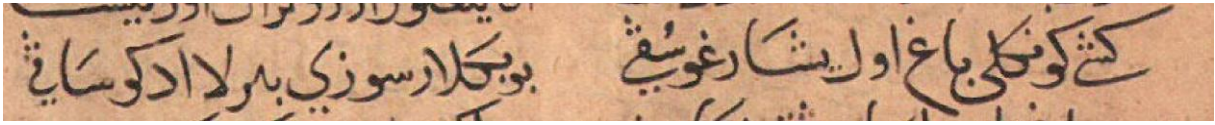
çawıksa kim ersä yalğan tilin

sawı bardı yañluğ arasın bilin [KBY:80, TDK:43b]

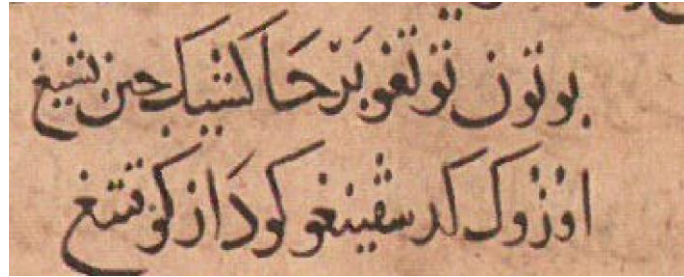
sewüندی ilig kör eşitti bu söz

ayur öz tiläkini buldı bu öz [KBY:81, TDK:44a]

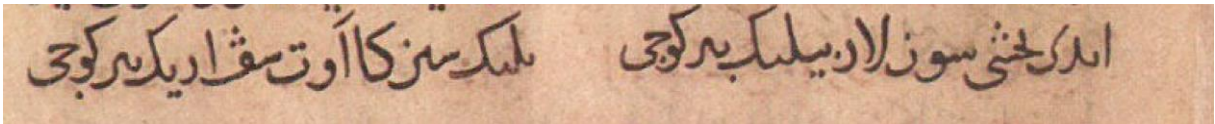
kişi köñli bağ ol yaşarğu suwı

bu beğlär sözi birlä edgü sawı [KBY:89, TDK:48a]

bütün tutğu barça kişig çın bışığı

özüg keç sawıñgu küdäzgu katıg [KBY:161, TDK:84a]

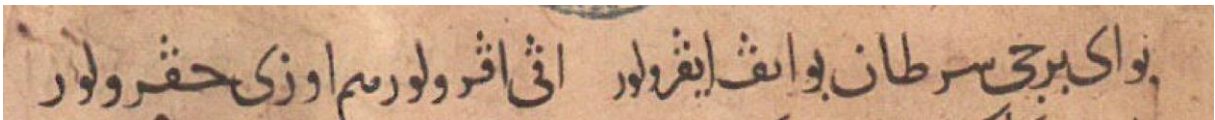

içi yaħşı sözlär bilig bergüçi

biligsizkä öt saw erig bergüçi [KBY:215, TDK:112a]

/ç-/ Yazımı:

Metin boyunca –ç- kullanımının Arap harfli metinde gösterimi noktasız olarak verilmiştir.

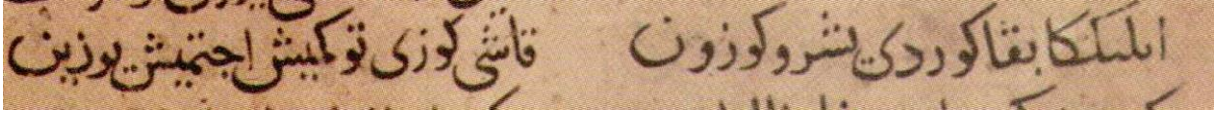
bu ay burcı serñan bu ew ewrülür

ewi ewrülür hem özi çewrülür [KBY:31; TDK:16-17a]

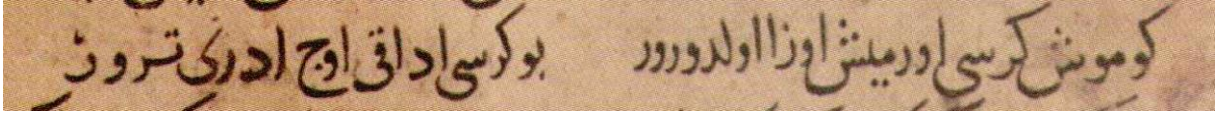
qayu ewkâ kirsâ bu ay terk **çıkar**

çıkarı için terk yatar hem yıkar [KBY:31; TDK:16-17a]

iligkâ baqa kördi yaşru közün

kaşı közi tügmiş **açıtmiş** yüzün [KBY:32; TDK:17-17b]

kümüş kürsi urmuş üzâ oldurur

bu kürsi adağı **üç** adrı turur [KBY:32; TDK:17-17b]

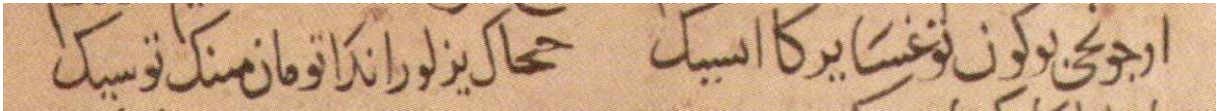
bedük bir **biçäkig** eligdâ tutar

solımdın urağun oğındın şeker [KBY:32; TDK:17-17b]

anı kördi ersâ bu ay toldı **çin**

katıg kırktı özkâ kodı aldı tın [KBY:33; TDK:17-18a]

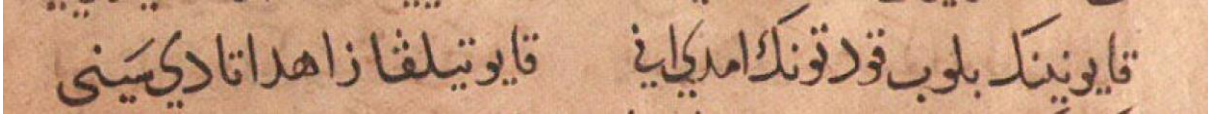
üçünçi bu kün toğsa yerkä esig

çeçäk yazlur anda tümän miñ tüsüg [KBY:36; TDK:19-19b]

Üstün Harekesi ve /i/ Harfinin Yazımı:

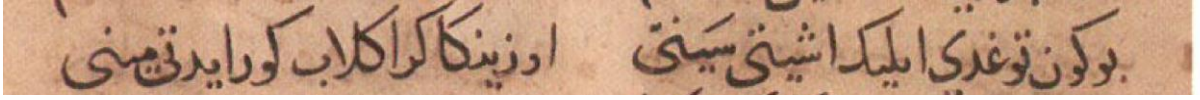
Burada /e/ yerine /i/ ile bir imla kullanımı görülür. Kapalı e konusu bu dönem eserlerinde tartışmalı bir konu olduğu için düzensizlik Arat'ın da ifade ettiği gibi müelliften değil müstensihinden kaynaklanan bir durumdur. (Arat, 1987:313)

Kutadgu Bilig'de /i/ sesi için ê ile gösterildiği yerler olmakla birlikte è harfinin kullanılmadığı yerler de olmuştur. Burada uzunluk-kısalık konusundan yola çıkarak üstün harekesinin –i- sesi uzun okutma amacıyla da konulmuş olabilir. Üstün ve è harfinin birarada kullanımı /ê/ sesine işaret etmeyebilir. Çünkü /ê/ kullanımını en düzenli şekilde takip edebilmemiz için /è/ kullanımının sıklık sayısına bakmamız gerekir.

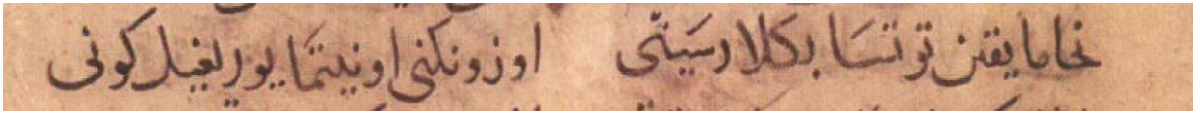
qayunıñ bolup qodtuñ emdi anı

qayu tilwä zāhid atadı **seni/sini** [KBY:200; TDK:101-148b]

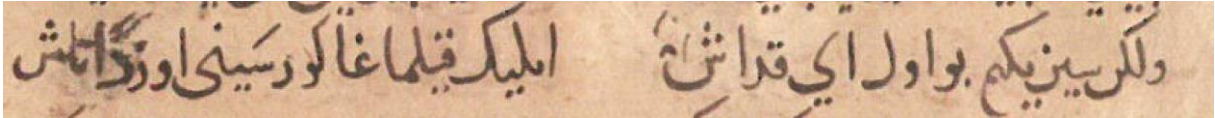
bu kün toğdı ilig eşitti **seni/sini**

öziñä kārāklāp kör ıdıtı meni [KBY:201;TDK:101-149a]

neçä ma yaqın tutsa beglär **seni**

özünıni unıtma yorıgıl köni [KBY:241; TDK:121-125a]

velikin sizikim bu ol ay qağaş

ilig kılmağa kör **seni** özđän taş [KBY:224; TDK:113-106b]

ağırla **seni** ol ağırlasa çın

uçuzla uçuzlasa barma yaqın [KBY: 254; TDK:128-131b]

/y/ ve /n/ sessiz harflerinin yazımı:

çığay/ çığan:

Arat neşrinde çığay sözcüğünün /y/ varyantı verilmiştir. Mısır nüshasında ise aynı sözcük tek bir /n/ varyantıyla kullanılmıştır. /y/ varyantları ise daha fazladır. Çalışmada bu sözcükler ayrı madde başı olarak da verilmiştir. (Eker, 2015:338)

çığan 1.opposite bay. 2.poor men. bk.çığay/y/ = /n/ ses denkliği. [Clauson,1972:409]

meniñ birlä turğıl maña kıl basut

çığanığ yölägil nāñin edğü tut [KBY:189, TDK:98a]

çığay: fakir. bk. çığan [Clauson,1972:412]

ol.ç.[KBY: 144, TDK: 76a], **ç. bar** [KBY:97,TDK:52a], **ç. bolğu ber** [KBY:317, TDK:169a]

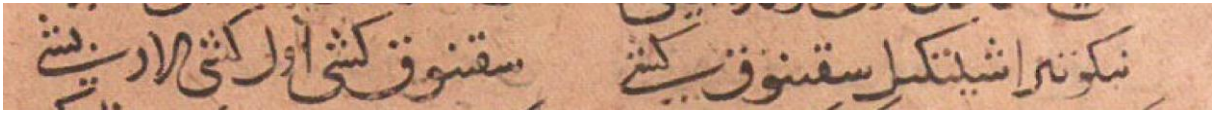

çıǵayqa üläsä kümüş neñ tawar

bayat ǵolsa andın belanı yıǵar [KBY:259, TDK:134a]

saǵıyuk/saǵınuq: thoughtful men.[Clauson,1972:814]

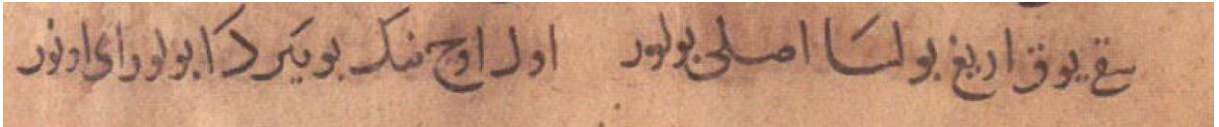
Arat neşrinde sadece **saǵınuq** sözcüğünün /n/ varyantı verilmiştir. Mısır nüshasında ise aynı sözcük /n/ ve /y/ varyantıyla birlikte neredeyse eşit sayıda kullanılmıştır. /y/ varyantı ise sadece bir fazladır. Tez çalışmasında da bu sözcükler ayrı madde başı olarak da verilmiştir. (Eker, 2015: 840)

negü ter eşitgil **saǵınuq** kişi

saǵınuq kişi ol kişilär başı [KBY:44, TDK:25b]

saǵıyuk: Mısır nüshası dizininde (çalışmada) ayrı madde başı olarak verilmiştir. (Eker,2015:842)

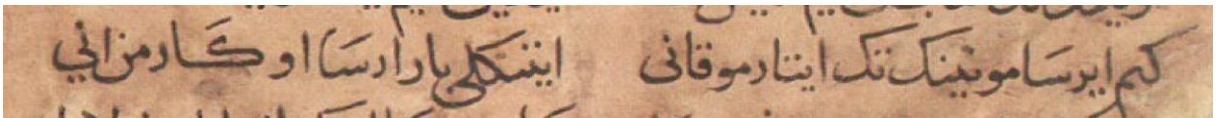
saǵıyuk arıǵ bolsa aşlı bolur

ol üç näñ bu yerdä bolur ay ünür [KBY:267, TDK:140a]

Şahıs Zamirlerinin Yazımı:

Tenvinli olarak ve Sözcük şeklinde geçtiği yerler vardır.

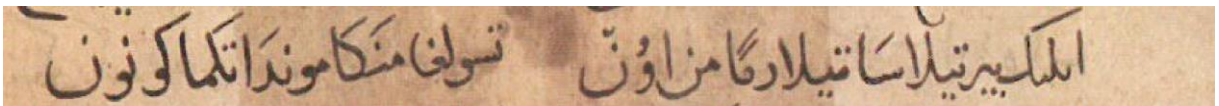
Sözcük olarak yazılan yerler:

kim ersä munıñ teg itär mü ǵalı

itiñli bar ersä **ögär men** anı [KBY:4, TDK:2b]

Tenvinle yazılan yerler:

ilig bir tiläsä **tilär men** min ün

tusulǵa maña munda tegmä künün [KBY:228, TDK:108b]

nelik **arsıkar sen** aya öldäçi

özün iki künlük konuk boldaçı [KBY:206, TDK:151b]

2. Kutadgu Bilig (Mısır Nüshası) Okuma Önerileri:

ö(n)gin/ögin: KB dizininde başka, başkası anlamına gelen öñi (Sertkaya, Eraslan, Yüce,1979:362) sözcüğü –ögin- olarak okundu. Sözcük –vav, kef, ye ve nun” harflerini içermektedir. Metinde bulunan 18 ö(n)gin sözcüğünde nun-kef belirlidir. Fakat bu sözcüğün imlasında sadece kef belirlidir. (Eker, 2015: 9)

EDPCT: ö:g:Xac.xıı. ö:g: intelligence, mind. KB. ög is common either by itself.etc.(Clauson, 1972: 99) Ana dil, yaygın dil olarak kullanabiliriz.

ne türlüğ bu sözlär **ögin** tildäki

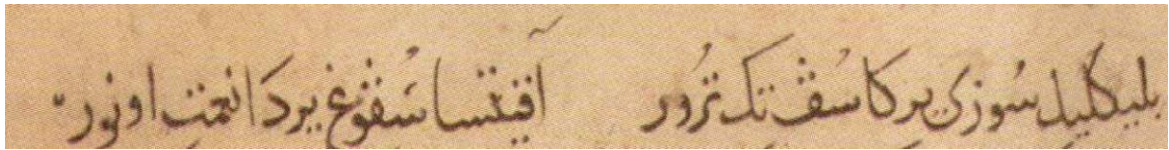
kigürmiş muñar kör kamuğ ildäki [KBY:5; TDK:3-3a]

(Bak muhtelif memleketlerin -kendi dillerinde-/ ana dillerinde-/ bunun için ne türlü adlar kullanılmıştır.)

(Bak muhtelif memleketlerin çeşitli dillerinde bunun için ne türlü adlar kullanılmıştır.) (Arat,1988:4)

önür/ünür: EDPT: ünür: ün-: Tarihi Türk dili alanında yetişmek, ayağa kalkmak, yükselmek, (yani ağ-), bir bitkinin yetişip yayılması, gün yüzüne, ortaya çıkmak anlamlarına geldiği ifade edilir. Ön sesin ön- olarak Kırgızcada veya Kazakçada değişebileceği de ifade edilmektedir. Ayrıca Karahanlı ve Çağatay dönemi örneklerinde sözcük ün- haliye geçmektedir. (Clauson, 1972:169) Compendium of Turkic Dialect'te ise sözcüğün ün- ve ön- şekilleri de bir arada geçmektedir. (Dankoff- Kelly, 1985: 60-47)

Arat neşrinde geçen yetişmek, büyümek anlamına gelen ön-/ön-ür gibi sözcükler dar-düz ünür olarak okundu. Tez çalışmasında da ün-/ün-ür madde başı altında aynı şekilde yetişmek, bitmek anlamlarıyla verilmiştir. (Eker, 2015:1123)

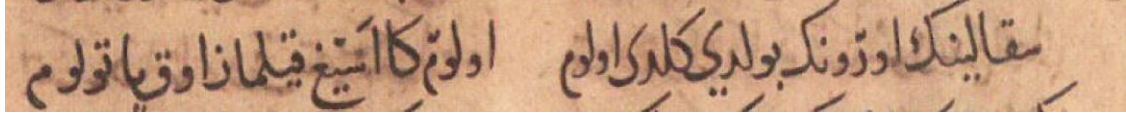
biliglig sözi yirke suw teg turur

ağıtsa suwuğ yirde ni' met önür (KBY:38, TDK:22b Arat:114,972)

(Bilginin sözü toprak için su gibidir; su verilince, yerden ni'met çıkar.) (Arat, 1988:81)

tolum/tulum: Arat neşrinde Tatar veya Özbek lehçesi etkisiyle yuvarlak olarak okunan silah anlamına gelen tolum sözcüğü çalışmada yine sözlüklerden de hareketle dar ünlüyle –tulum- olarak okundu. (Eker, 2015:1014) Çünkü Mısır nüshasına bakıldığında bütün şekillerin yuvarlak ünlü haliyle kullanılmadığı görülür. Dar- düz geniş ünlüler çok olmakla birlikte ikili kullanımlarda da yuvarlak ünlü kullanımının az olduğu görülür. Bu türlü kullanımları tesbit etmek de güçtür. EDPT sözlüğünden de hareketle sözcük dar-yuvarlak şekliyle okunmuştur. Arat neşrinde ise ağız özelliklerine bağlı olarak ise yuvarlak-geniş ünlü kullanımı çoktur.

EDPCT: tulum: a generic term for weapons or military equipment (Clauson, 1972: 500)

sağalın ürün boldı keldi ölüm

ölümkä asıg kılmaz oq ya **tulum** [KBY:212; TDK:107-154b 3623]

(Sakalın beyazlaşınca, ölüm geldi demektir; ok-yay, silah ölüme karşı fayda etmez.) (Arat, 1988:264)

ödür-/üdü-: Arat neşrinde Özbek- Tatar lehçesi etkisiyle yuvarlak olarak okunan seç-, ayır- anlamına gelen **ödür-** sözcüğü çalışmada sözlüklerden de hareketle dar ünlüyle – **üdü-** olarak okundu. (Eker, 2015:1117)

EDPCT: üdrüm; üdü-; a single choice; one specially chosen. Xak. xı. üdrüm ;the choicest of things. (Clauson, 1972:66)

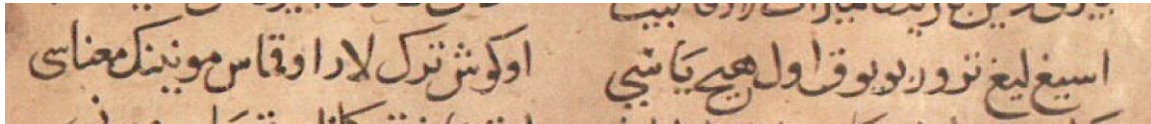
kanı ol kişidä **üdü**miş talu

koğuz kaldı dünya erildi tolu [KBY:237; TDK:140-146a; Arat:472,4718]

(İnsanlar arasında seçilmiş olan o iyi zât nerede; dünya onsuz boş kaldı, bir atarfı eksildi.) (Arat, 1988:341)

öküş/ ükü: Arat neşrinde yine Tatar ve Özbek lehçesi etkisiyle yuvarlak olarak okunan “çok” anlamına gelen **öküş** sözcüğü çalışmada dar ünlüyle –**ükü-** olarak okundu. (Eker, 2015:1119)

EDPCT: ükü: many. Kaş. I. (prov.); nine o. o. of ükü, one of ükü:ş; KB(If a man has understanding) asğı üküş “he has many advantages”. KBVP; üküş ‘ibrat alğıl ‘accept many warnings’. öküş olarak madde başı geçmemektedir.(Clauson, 1972:118)

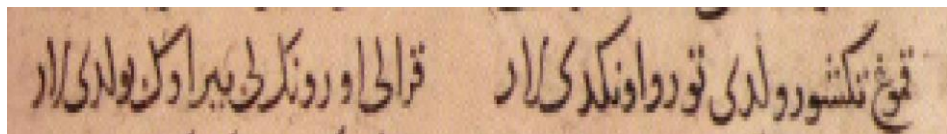
asığlıg turur bu yoq ol hiç yaşı

üküş türkler uqmas munıñ ma‘nası [KBY:4; TDK:3-2b]

(Bu faydalı bir kitaptır ve hiçbir zararı yoktur; fakat birçok türkler bunun mânasını anlamazlar.) (Arat, 1988:4)

örün/ürün: Arat neşrinde Tatar ve Özbek lehçesi etkisiyle yuvarlak olarak okunan beyaz, ak anlamına gelen **örün** sözcüğü çalışmada yine sözlüklerden de hareketle dar ünlüyle **ürün** olarak okundu. (Eker, 2015:1125)

EDPCT: ürün: white of anything. (Clauson, 1972:233)

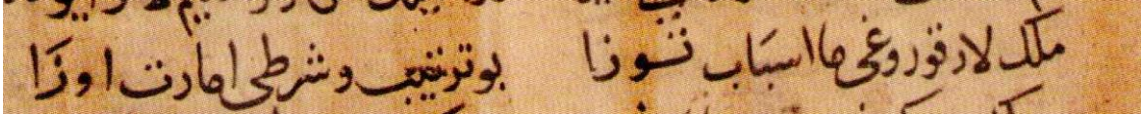
ķamuę tegşürüldi törü öñdilär

ķaralı **ürüñli** bir ök boldılar [KBY:384; TDK:193-194b; Arat:640, 6492.]

(Nizâm ve kanunların hepsi değişti; ak ve kara birbirinden farksız oldu.) (Arat, 1988:465)

öze/ üzä: Arat neşrinde ve dizinde “öze” olarak geçen sözcük çalışmada “üze” olarak okundu. (Eker, 2015:1128)

EDPCT:ü:z: Xak. x1. ü:z; (with front vowel). Xak.x1.(between 1. ü:z and 1 ö:z) ü:z al-aşamm ‘deaf’; one of says ü:z kişi: Kaş. I. 45.(Clauson, 1972:280)

meliklär ķuruęı ma esbap tüzä

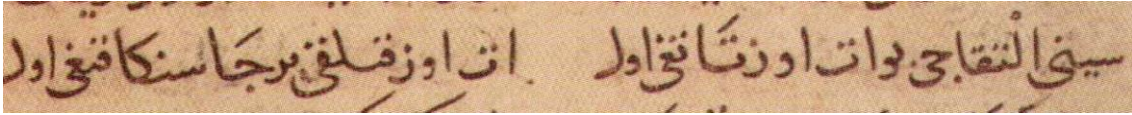
bu tertip ve şartı emarät **üzä** [KBY:5; TDK:3a-2b]

(Hükümdarların korunmaları ve bunun için gereken şeyler ile hakimiyetin icap ve şartlarını;) (Arat, 1988:5)

3. KB (Sertkaya- Eraslan-Yüce) Dizinde Bulunmayan Sözcükler:

altķaçı: Sözcük KB dizininde alk- olarak geçmektedir. (Sertkaya, Eraslan, Yüce, 1979:18) (Sertkaya, Eraslan, Yüce, 1979:Metin neşi kısmında ise 5404. Beyitte alt- kökünde geçer. Sözcüğün alk- veya alt- şekliyle de dipnot olarak geçebileceğini Arat belirtir. (Arat, 1979:537) Mısır Nüshasında ise alt- kökünde geçer. Dizindeki alk- eylemi yanında alt-, altķaçı madde başları da olabildi. (Eker, 2015:78) KBY Mısır Nüshası sayfa 304 ve 53'te bulunan sözcükler ise alk- kökünde geçmektedir.

EDPT: beneathfrom , altından,altķak [Clauson,1972:130] Alķak, alķal-.

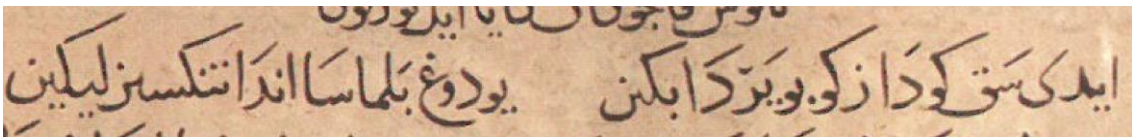

seni **altķaçı** bu et öz ķatęı ol

et öz ķılķı barķa saņa ķatęı ol [KBY:322, TDK:171b, Arat:537,5404]

(Seni bitiren bu nefşâni zevklerdir. Senin için vaz geçilmesi zor olan işte bu nefşani arzulardır.) (Arat, 1988:s.388)

bal-: Sözcük Arat neşrinin 2582. beyitin dipnotunda “**balmasa**” sözcüğü nüsha farkı olarak verilmiştir. (Arat,1979:271) Fakat dizinde bal- madde başı olarak geçmemektedir. Yayımlanmamış tez çalışmasında (Eker,2015:144) ayrı bir madde başı olarak bal- sözcüğü verildi. **EDPT:** (ba:l) ba-: fastened,tightened. Uyg.; Bud. (our thoughts, love and longing for you) kün küniğe üstelür balur (increase and are intensified from day to day) Xak. ban- the language suggests that Kaş. did not think that bal- still existed (Clauson,1992:330) Bağlanmak, bağlamak, başına gelmek.

içi saķ küdäzğü bu yerdä begin

yoğuğ **balmasa** anda teņsizlikin [KBY:142, TDK:74b, Arat:271]

(Beyini çok dikkatle gözetmeli; başına kötü bir hadise, bir felaket gelmesini önlemelidir.) (Arat,1988:192)

Arat bu sözcüğü nüsha farkı olarak vermiştir. Hem bul- eylemini hem de bal- eylemini aynı şekilde anlamlandırabiliriz. Bu nedenle Arat çevirisine sadık kalmayı en başından beri uygun bulduk. Burada ifade etmeye çalıştığımız. bul- eylemi dışında Arat'ın da ifade ettiği bal- eyleminin (Arat, 1979:271) yapılan tez çalışmasında ayrı bir madde başı olarak alındığını belirtmektir.

behrä ber-/behrä: Arat neşrinde sözcük için C14-15 dipnot bilgisi verilmiştir. (Arat, 1979: 92) Fakat her ne kadar giriş kısmı olsa da sözcük dizinde geçmemektedir. Çalışmada ise madde başı olarak verilmiştir. (Eker, 2015:186) **P.E.D.:** Apart, portion share, profit,gain. behrä-i wasiyyät. (Steingass,1998:211) Bu sözcük için Arat neşrinde dipnot bilgisi vardır. (Arat,1979:92)

yazukluğ cefacı bu 'aşi kuluğ

ka muğ **behrä berdiñ** kuruğ koçmadıñ [KBY:31, TDK:17a; Arat:92]

bellü: belli, aşık (Tar. Söz, 1995:496) Sözcük için Arat neşrinde sayfa dipnotunda bilgi verilmiştir. (Arat,1979:478) (4780.beyit) KB dizininde bu sözcük madde başı olarak verilmemiştir. Yayınlanmamış tez çalışmasında bellü sözcüğü madde başı olarak verilmiştir. (Eker, 2015:191)

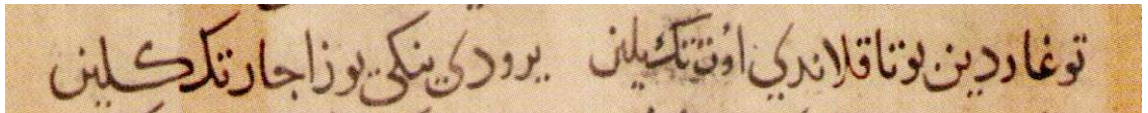

barıña muķır men tilär men usuz

ķayuda tiläğü özüm **bellüsüz** [KBY:283, TDK:116a, Arat:478]

(Varlığını ikrar ediyor ve gece gündüz uyumadan onu istiyorum; fakat onu nerede arayacağımı kendim de bilmiyorum.) (Arat,1988:345)

butaklan-: Sözcük için Arat neşrinde dipnot bilgisi verilmiştir. (Arat, 1979: 386) (3839.beyit) Fakat dizinde butıklan- madde başı altında verilmiştir. (Sertkaya, Eraslan, Yüce, 1979: 318) Burada sadece bir ses değişimi olmuş olabilir fakat ayrı bir madde başı açılıp bkz. butıklan- ifadesi konulabilir. Yayınlanmamış yüksek lisans çalışmasında ise butaklan- sözcüğü için ayrı bir madde başı açılmıştır. (Eker, 2015:319) **EDPT:** Bir ağacın dallanması. Fergana MS other butaklandı. 2. Güneşten gelen ışınlar ve onların yayılması. (Clauson, 1972: 302) Tıpkı alktaçı maddesinde olduğu gibi. Çalışmada sözcük ayrı bir madde başı olarak verilmiştir.

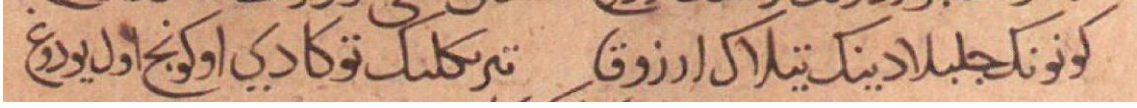
toğardın **butaklandı** ot teg yalın

yarudı yañı yüz açar teg kelin [KBY:225, TDK:107a, Arat:386]

(Doğudan ateş gibi alev dallandı ve gelin yüzünü yeni açmış gibi, dünya aydınlandı.) (Arat, 1988: 278) (3839.beyit)

çalapla-:çalpaş, çalpaş-; viscousexcreation. iki kişinin kaba şekilde birbirini tehdit etmesi. Eşyaların kirlenmesi gibi olumsuz anlamlar için kullanılmıştır. (Clauson,1972:418) Sözcük için

Arat neşrinde dipnot bilgisi verilmiştir. (Arat, 1979:157) (1400.beyit) KB (Eraslan-Sertkaya-Yüce) dizininde sözcük geçmemektedir. Tez çalışmasında ayrı bir madde başı olarak verildi.(Eker, 2015:334)

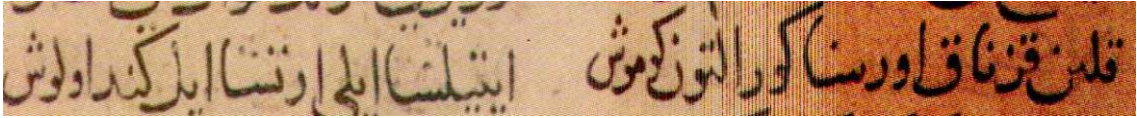

künün **çalapladın** tiläk arzuğa

tiriglig tükädi ökünç ol yodug [KBY:66, TDK:36b, Arat:157]

(Heves ve arzuların için ömrünü harcadın, hayat tükendi; elde ettiğin sadece pişmanlıktır.) (Arat, 1988:110)

gür: Sözcük için Arat neşrinde dipnot bilgisi yoktur. (Arat, 1979:233) (2178.beyit) KB dizininde ise ilgili anlamda madde başı gür sözcüğü verilmemiştir. Sözcük için ayrı bir madde başı açılabilir. **P.E.D.gür:** neşe, sevinç, mutluluk gibi olumlu bir anlam alanına sahip. (Steingass, 1988, s.1101) gür: Bol, mebzul, açık, yüksek, kuvvetli, kalabalık, güruh. (Parlatır, s.536) Aslında burada “gür” sözcüğü bolluk, çokluk, zenginlik anlamında niteleyici olarak kullanılmıştır.

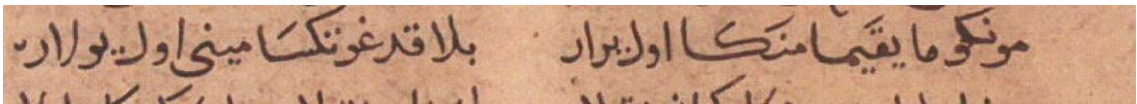
kalın kaznağ ursa **gür altun kümüş**

itilsä ili artsa il kenç ülüş [KBY:114, TDK: 60b, Arat:233-2178]

(Altın ve gümüşten **zengin** bir hazine toplansın; memleket düzene konsun, şehir ve eyaletler çoğalsın.) (Arat, 1988:163) (2178.beyit)

Burada gür sözcüğünü –kür- şeklinde doldurma bir sözcük olarak görmekten ziyade Arat'ın çevirisinde anlamın da kendiliğinden evrildiği zenginlik, bolluk gibi olumlu bir anlam alanında görmeye çalıştık. P.E.D ve Osmanlı Türkçesi sözlüğünden de hareketle sözcüğün anlamını bol, bolluk, zenginlik olarak temellendirmeye çalıştık. Bu sözcük yapılan tez çalışmasında geçmemektedir. Daha sonraki incelemelerimiz sırasında dikkatimizi çekmiş bir sözcüktür.

yakı: yakı: Bu sözcük için Arat çevirisinde dipnot bilgisi geçmektedir. (Arat, 1979: 479) KB dizininde sözcük madde başı olarak verilmemiştir. Sözcük; mütevazi, alçak gönüllü anlamındandır. 1. Xak.x1: ‘a humble, obsequious person’ is called yakı. (Clouston,1972:898) Çalışmada ise ayrı bir yakı sözcüğü madde başı olarak verilmiştir. (Eker, 2015:1145) Ayrıca bu sözcükteki hareketlendirme ve morfolojisi de çok farklıdır. Esre bulunması gerekirken üstün bulunmaktadır.

muñu ma **yakı** ma maña ol yarar

bela kaçdu tegsä meni ol yular [KBY:283, TDK:116a, Arat:479]

(Muhtac olduğum zaman, başım sıkıldığı zaman, bana o yardım eder; bela ve kaygı gelirse, beni o kurtarır.) (Arat,1988:346)

yupat-: yubat-: yuba-: Xak.x1.: ol ı:şığ yubattı: he had the affair neglected and urged others to neglect it ; it's origin is deceit.(Clouston, 1972:872) Sözcüğün boş verme, boş bulunma,

ihmalkarlık, aldatma gibi anlamları vardır.

Sözcük için Arat neşrinde dipnot bilgisi geçmektedir. (Arat, 1979:389) (3866.beyit) Bu sözcük yopat-, yubat- veya yupat- şekilleri ile KB dizininde bulunmamaktadır. Mısır nüshası KB Yay. 227. sayfada “kendini düşürme, kendini kötüleme” anlamlarına gelir. Çalışmada ise “yupat-“ madde başı yazıldı. (Eker, 2015:1237)

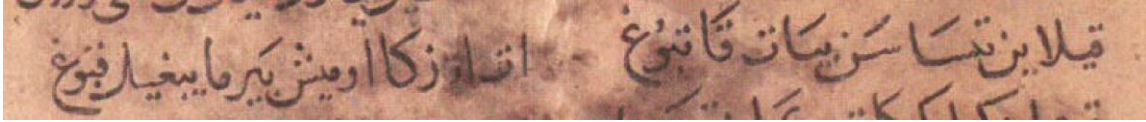

ilig aydı uktum eşittim sözüñ

bu söz işkä kirmâz **yupatma** özünj [KBY:227, TDK:108a, Arat:389]

(Tekrar gitmem icap ederse, ben giderim; ne söylemek lazımsa ona söylerim.) (Arat, 1988:282)

omiş: o:m: Xak.x1.: indigestion; hence one says er o:m bo:ldı: the man had indigestion and a stomach-ache from eating meat' [Clauson, 1972:155] Temelde sözcüğün, düzensizlik, kavranamama gibi anlamları vardır. Söz konusu –omiş sözcüğü- beyitte bizce düşünmeme, göz ardı etmek gerektiği anlamlarına gelir. indigestion ise kökeninde düşünmemek anlamını da içermektedir. Arat çevirisinde –ömiş- olarak geçer. (Arat, 1979:458) (4560.beyit) B dizini içerisinde geçmemektedir. Metin içerisinde ömiş olarak geçen sözcük yayımlanmamış yüksek lisans çalışmasında –omiş- olarak yazıldı. (Eker, 2015:779)

kılayın tesâ sen bayatka tapuğ

et özkâ **omiş bermä** yapğıl қапуğ [KBY:271, TDK:135a, Arat:458]

(Tanrı'ya kulluk etmek istersen, vücuda arzuladığı şeyleri verme ve bunun kapısını kapat.) (Arat, 1988:330)

Arat çevirisinde –ömiş- olarak geçen sözcüğü kalın sıradan okuduk.(EDPT, 1972:458) (Dankoff-Kelly,1985: 41) Burada sözcüğün temel olarak hazımsızlık anlamı vardır. Hazımsızlık insanı rahatsızlık verici bir olaydır. Burada da vücuda rahatsızlık verici şeyler anlamında kullanılabilir. Vücudu rahatsız eden, ona işkence veren maddeler nihayetinde dünyevi işlerdir. Burada et öz; töz yani ruh, varlık, cevher anlamlarına gelmektedir. Ruha, bedene rahatsızlık verici şeyler verilmemesi gerektiği anlatılmaktadır.

hâva: E.D.P.T. desire, love, inclination, will, wish (bad or good) etc. [Steingass, 1998: 1519]

Sözcük Arat neşri ve KB dizininde geçmektedir. (Arat, 1979:619) (6161.beyit) Okunuş olarak –hava- yerine –hâva- olarak okunması gerektiğini düşünüyoruz.

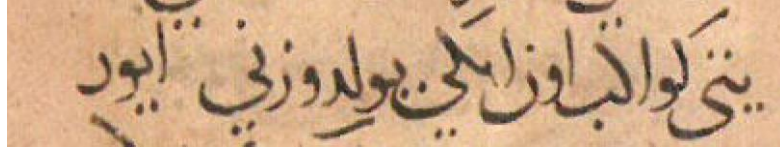
hâva bas ukuş birlä nefis boynısı

bu ol er nişanı ukuş belgüsi [KBY:369, TDK:191a, Arat:610]

(Heva ve arzularına hâkim ol, akıl ile nefsinin boynunu kır; insanlık nişanı ve akıllılık alâmeti budur.) (Arat, 1988:440)

Heva sözcüğü anlamsal olarak da istek, arzu, heves anlam alanlarına girmektedir. £ harfi ile yazılmış olması nedeniyle ilk heceyi ince sıradan okuduk.

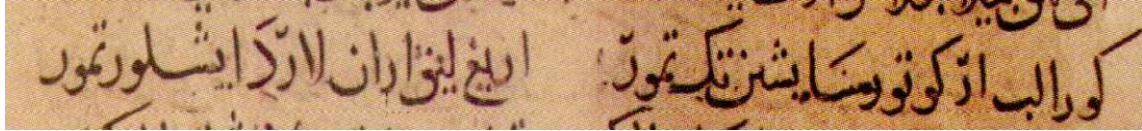
kāvakāp: yıldız. Sözcük için Arat neşrinde 5.bab dipnotunda bilgi düşülmüştür. (Arat, 1979:11) Dizinde ise kevakāp için madde başı olarak geçmemektedir. Yayımlanmamış yüksek lisans tezinde ise **kāvakāp** sözcüğü madde başı olarak verilmiştir. (Eker, 2015: 558)

yeti **kevakāp** on iki yulduzını ayur [KBY:8, TDK:4b, Arat:11]

azıgılık: matureman, having tusks (Clauson, 1972: 284)

Arat neşrinde azıgılık olarak altı yerde geçen sözcük³ Mısır Nüshasında azıgılık olarak iki yerde geçmektedir. Bu geçtiği yerler ise KBY: 121, TDK:64a; 60v=1760/1760; KBY: 174, 87r=2585/2585 numaralı beyitlerdir. Sözcük bu şekliyle (azıgılık) KB dizininde madde başı olarak geçmemektedir. KB dizininde madde başı olarak verilen azıgılık sözcüğü de Mısır nüshasında geçmemektedir. Çalışmada ise azıgılık madde başı olarak geçmiştir. (Eker, 2015:135)

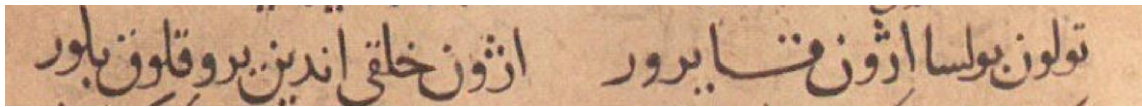
kür alp er kötürsä yaşın teg temür

azıgılık erānlārdā teşlür tamur (KBY: 174; TDK: 90b; Arat:313, 3041)

(Cesur, kahraman adam yıldırım gibi kılıç sallarsa, azılı muhriplerin damarı patlar.) (Arat, 1988:224)

yarukluk: brightness. [Clauson,1972:904]

yarukluk sözcüğü Mısır nüshasında [KBY:30, TDK:20b], [KBY:308, TDK:162b], [KBY:36, TDK:19b], [KBY:196, TDK:101b] [KBY:14, TDK:6b], [KBY:36, TDK: 19b] olmak üzere yedi yerde geçmektedir. yaruqluk şekli dizinde madde başı altında da geçmemektedir. Bu sözcüğün sadece **yarugluk** şekli Arat neşrinde ise on bir yerde geçer.⁴ Çalışmada ise yaruqluk ve yaruqlik olarak geçmektedir. (Eker, 2015:1173)

tolun bolsa için ajunka yarur

ajun halkı andın **yarukluk** bulur [KBY:30, TDK:20b]

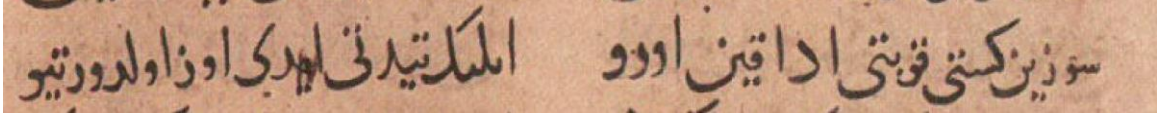
(Büyüyüp, dolunay haline gelince, dünyaya ışık saçar ve dünya halkı onun aydınlığından faydalanır.) (Arat, 1988:64)

öz/az: İkinci dizedeki 'öz' kelimesi ARAT neşrinde 'az' olarak görülmektedir⁵. Çalışmada metinden hareketle 'öz' olarak okundu. (Eker, 2015:41)

³ Arat., age., azıgılık; s.43, 283.beyit; 3041.beyit, s.313; 4523.beyit, s.454; 2054.beyit, s.222; 2287.beyit, s.243.

⁴ Arat., age., 1979,s. 35.beyit, s. 288. beyit, s. 386.beyit, s. 732.beyit, s., 734.beyit, s. 825.beyit, s. 831.beyit, s. 3717.beyit, s. 5166.beyit, s. 6127.beyit.

⁵ Arat,R. R., age., 1979, s.540. 5439.beyit

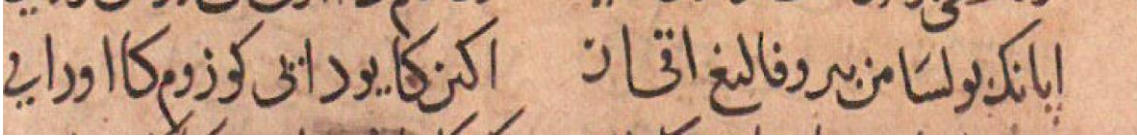
sözin kesti kıptı adağın örü

ilig tıdıtı aydı **öz** oldur teyü [KBY: 324, TDK:172b]

cefalığ/vefalığ: KB Mısır Nüshasında 389. varakta kendisine gelen denk gelen 5951/5951.beyitte ise “vefalığ” ve “yüdetti” olarak geçmektedir. vefa sözcüğü dizinde geçmektedir. v.+lığ beyiti de geçer. Fakat bu başka bir beyitte geçtiği ifade edilir. Madde açıklamasında 6569. Beyit bulunmaz. Hatta aynı durum cefa sözcüğü için de geçerlidir. Cefa sözcüğü maddesinde yine 6569.beyit örnek gösterilmemektedir. Tez çalışmasında bu sözcükleri vefalığ ve yüdet- olarak okuduk. Ayrı madde başı olarak da verdik. Arat, ‘cefalığ’ yazımını tercih ederken, biz; ‘vefalığ’ yazımını tercih ettik. (Eker, 2015:1130 vefalığ maddesinde 194v=5951) ARAT; ‘yüdeyi’ yazımını tercih ederken biz; ‘yüdütti’ yazımını tercih ettik. (Eker, 2015:1240)

apañ bulsa men bir **cefalığ** ağı er

eginkä **yüdeyi** közümkä urayı (Arat,1979:648,6569.beyit)

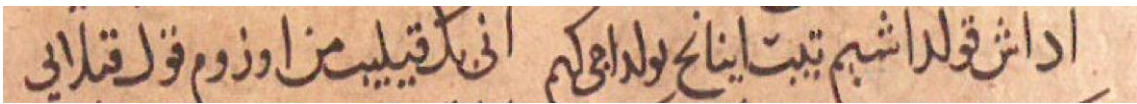
apañ bulsa men bir **vefalığ** ağı er

eginkä **yüdütti** közümkä urayı [KBY:389, TDK:193a]

bolayı/kılayı: KB Mısır Nüshasında 390. varakta 5964. beyitte “kılayı” olarak geçmiştir. Bu sözcük için C nüshasında dipnot bilgisi düşülmemiştir. Dizinde ise k.-ayı alt maddesi için bu beyitin numarası verilmemiştir. Çalışmada ise -kül kılayı- şeklinde okunmuştur. (Eker, 2015: 42)

adaş koldaşım tep inanç boldağı kim

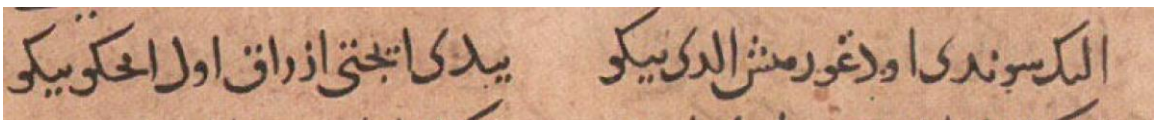
anı beg kılıp men özüm kül **bolayı** (Arat, 1979:649)

adaş koldaşım tep inanç boldağı kim

anı beg kılıp men özüm **kül kılayı** [KBY:390, TDK:193b]

yegü/teğü: İkinci dizedeki ‘yegü’ kelimesi ARAT neşrinde teğü olarak geçmektedir. (Arat, 1979:541, 5441.beyit)Metinden hareketle yegü olarak okunmaya çalışıldı. (Eker, 2015:40)

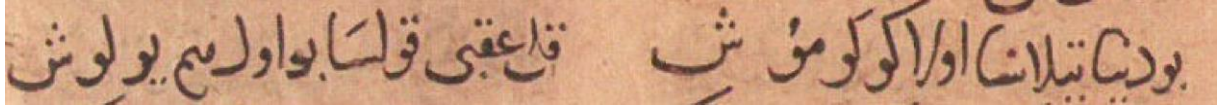
elig sundı odğurmuş aldı yegü

yedi içti azrak ol içgü **yegü** [KBY:324, TDK:172b]

(Odgurmuş elini uzatıp, bir lokma aldı; biraz yedi ve içti.) (Arat, 1979:541)

yülüş: ülüş, pay.

Sözcük Mısır nüshasında yülüş okumasıyla geçer. (Eker, 2015:1244) Bu bir ünsüz türemesi olayıdır. KB Dizininde ise bu şekilde dizinde geçmemiştir. Madde başı altında bir açıklamada da geçmemiştir.

bu dünya tiläsä ülägü kümüş

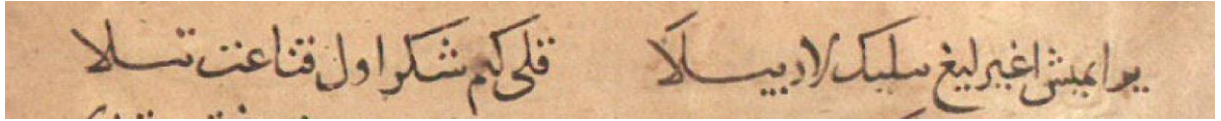
kalı 'uqbı kılsa bu ol hem **yülüş** [KBY:173, TDK:90a]

4. Kutadgu Bilig Mısır Nüshasında İkili kullanımlar:

ağırlıq; ağırlıq: saygı duyulmak. [Clauson,1972:93]

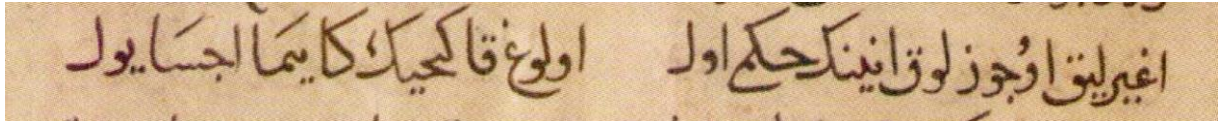
ağırlıq sözcüğü dizinde madde alt başı olarak iki yerde geçtiği verilmiştir. [Yüce, Sertkaya, Eraslan, 1979:9] Fakat C nüshası için bir not düşülmemiştir. Mısır nüshasında ise [KBY:2, TDK:];[KBY:3, TDK:]; [KBY:4, TDK:]; [KBY:219, TDK:]; [KBY:220, TDK:]; [KBY:252, TDK:]; [KBY:261, TDK:]; [KBY:296, TDK:] olmak üzere toplam sekiz yerde ağırlıq şeklinde geçer ve bu dizin çalışmasında madde başı olarak verilmiştir. (Eker, 2015:62)

ağırlıq sözcüğü ise KB Dizini (Eraslan, Sertkaya, Yüce) madde başı olarak verilmiştir. Mısır nüshasında ise yirmi iki yerde geçmektedir. Bu sözcük de yine ayrı bir madde başı olarak dizinde yer verilmiştir. (Eker, 2015:62) [KBY:15, TDK:]; [KBY:34, TDK:]; [KBY:56, TDK:]; [KBY:83, TDK:]; [KBY:83, TDK:]; [KBY:85, TDK:]; [KBY:229, TDK:]; [KBY:240, TDK:]; [KBY:242, TDK:]; [KBY:243, TDK:]; [KBY:244, TDK:]; [KBY:287, TDK:]; [KBY:288,TDK:];[KBY:353, TDK:]; [KBY:362, TDK:]

yaratanmış **ağırlıq** biliglär bilä

kalı kim şükür ol kıana' at tilä [KBY:4, TDK:2b]

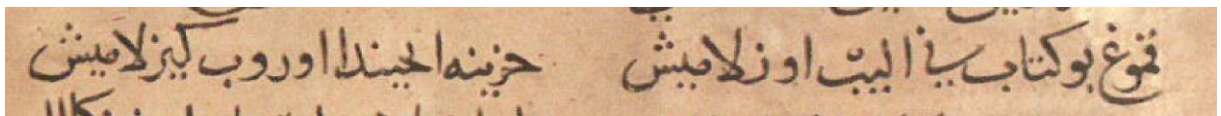

ağırlıq uçuzluk anıñ hukmi ol

uluğka kiçigkä yemä açsa yol [KBY:229, TDK:109a]

hazinä/ hazinä: A treasury, tribute. [Steingass,1998:459] Mısır nüshasında /h/ ve /h/ ikili kullanımları vardır. Arat neşrinde ise sadece her iki kullanım bulunmaktadır. /h/ [KBY:6, TDK:3b], [KBY: 173, TDK:90a], [KBY:175, TDK:91a]; /h/ [KBY:52, TDK:] [KBY:174, TDK:]; [KBY:326, TDK:]; [KBY:333, TDK:] KB Dizininde ise tek madde başı /h/ için verilmiştir. (Arat, 1988: 177) Her iki kullanımda çalışma içerisinde ayrı madde başı olarak verilmiştir. (Eker, 2015:458)

hazinä:

ķamug bu kitapnı alıp özlämiş

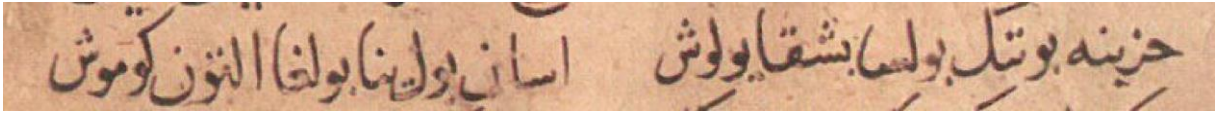
ħazinä içindä urup kızlmiş [KBY:4, TDK:2b]

ħazinäm üküş tep küwanmä näjin

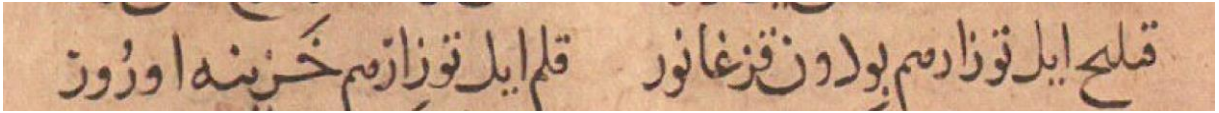
ħaşäm sü telim tep kötürmä egin [KBY:311, TDK:122a]

ħazinä:

ħazinä bu neş bolsa başķa yuluş

esän bol yana bolķa altun kümüş [KBY:52, TDK:29b]

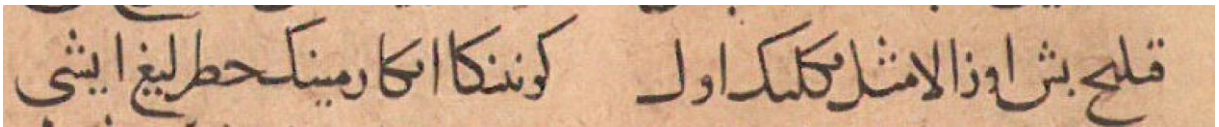
ķılıķ il tüzär hem boğun ķazģanur

ķaläm il tüzär hem **ħazinä urur** [KBY: 151, TDK:79a]

ħařar/ħařar: danger, peril, imminent rain, risk, power. [Steingass,1998:467]

Mısır nüshasında arķa arkaya olan varaklarda sözcüğün ikili şekli kullanılmıştır. Arat neşrinde ise sadece ħařar olarak geçer. Mısır nüshasında ħařarlıķ olarak geçen sözcük ise yine R.R.A.Ç.'de madde başı altında ħ.+lıķ şeklinde verilmiştir. Sözcük alışma içinde her iki kullanımıyla verilmiştir. (Eker, 2015:455) [KBY:60, TDK:], [KBY:112, TDK:], [KBY:160, TDK:], [KBY:284, TDK:].

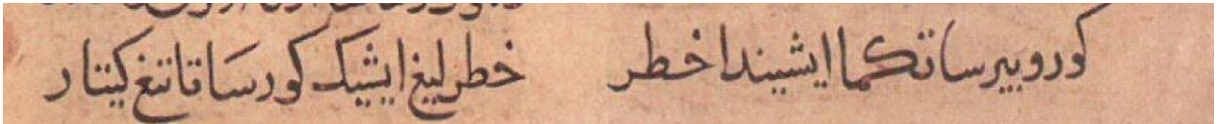
ħařar:

ķılıķ baş üzälä meşel beglik ol

küniňä aňar miň **ħařarlıķ** işi [KBY:113, TDK:60a]

ħařar:

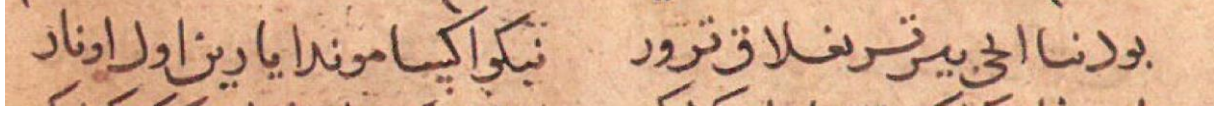

ķörü bersä tegmä işindä **ħařar**

ħařarlıķ işiģ körsä tatıģ ķitar [KBY:113, TDK:59b]

tarıģlaķ/tarıģlaģ: cultivatedfield [Clauson,1972:541] Mısır nüshasında tarıģlaķ

sözcüğünün bir defa kullanımı vardır. [KBY:180, TDK:146b]; tarıglağ sözcüğünün ise [KBY:65, TDK:36a], [KBY:180, TDK:146b] iki kullanımı vardır. Dizinde her ikisi ayrı madde başı olarak verilmiştir. (Eker, 2015: 936) Arat neşrinde ise üç yerde tek şekil tarıglağ olarak geçer ve tek madde başında verilmiştir.

bu dünya içi bir **tarıglağ** turur

negü eksä munda yarın ol ünär [KBY:180, TDK:146b]

tarıglağ turur bu ajun ay ilig

negü eksä anda alır bu elig [KBY:313, TDK:167a]

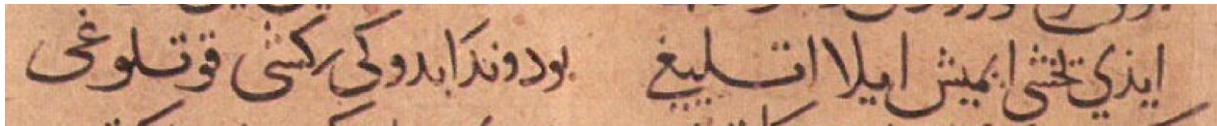
yaqşı/yaqşu/yaqşu: EDPCT: *yaxşı*: a fine thing, good looking fine. [Clouston, 1972:908]

Metin boyunca yaqşu, yaqşu ve yaqşı olmak üzere bu kelimenin üç imla şekliyle yazıldığını gördük. (Eker, 2015:1143- 1147) Üçü de aynı anlamdalar. Arat neşrinde ise sadece **yaqşı** olarak geçmektedir.

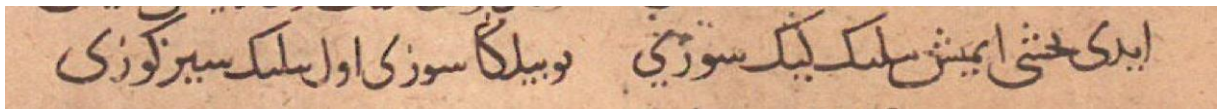
idi **yaqşı** sözlär tili köñli tüz

körübersä yetrü köni ol bu söz [KBY:20, TDK:21b]

idi **yaqşu** aymış ıla atlıgı

buğunda beğüki kişi qutluğı [KBY:77, TDK:42a]

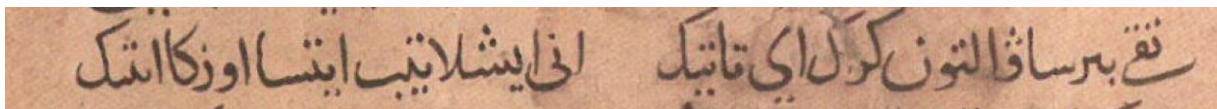
idi **yaqşu** aymış biliglig sözi

bu bilgä sözi ol biligsiz közi [KBY:43, TDK:25a]

5. Kutadgu Bilig Mısır Nüshasında Ses Olayları:

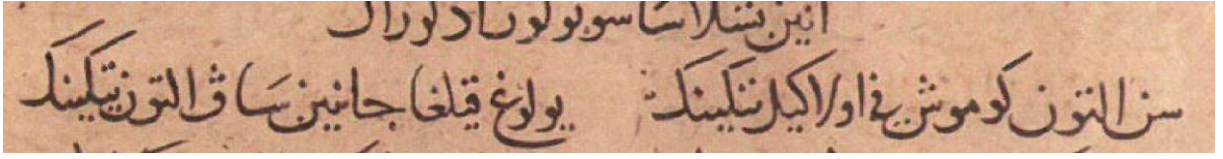
/-w-/ = /-f-/ ve /-w-/ = /f-/ değışimleri:

Bugün günümüz Türkçesinde saw, öwke ve yuwka sözcüklerini saf, öfke ve yufka olarak kullanmaktayız.

tağı bir **saw** altun käräk ay tätig

anı işlätip itsä özkä itig [KBY:18, TDK:12b]

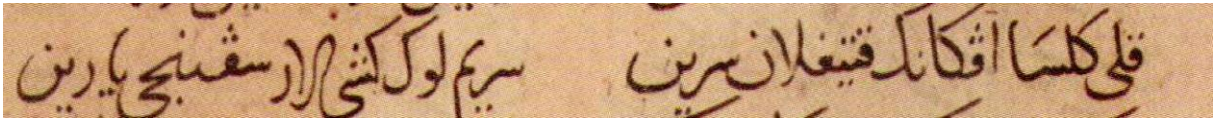
sen altun kümüşni ülägil neñiñ

yuluğ kılğa canın saw altun tegiñ [KBY:130, TDK:68b]

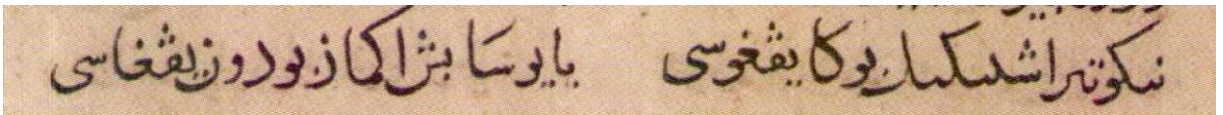
saw altun yazar ol tügülmüş kişig

saw altun itär ol buzulmuş işig [KBY: 174, TDK:90b]

çalı kelsä öwkän çatıflan serin

serimlüg kişiler sewinçi yarıñ [KBY:60, TDK:33b]

negü ter eşitgil bökä yawğusı

bayusa baş egmäz buğun yuwğası [KBY:329, TDK:175a]

-ç/-ş- değışimi:

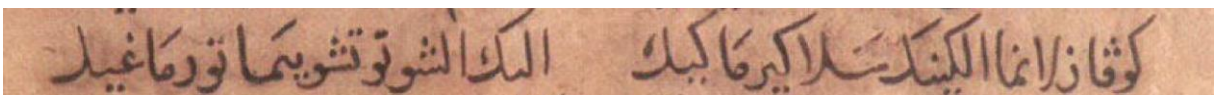
tözü tört işiñe tümen miñ selam

teğürgil kesüksüz **tuttaşı** ulam [KBY:14: TDK:8-6b; Arat:20-31]

uluğ künde körkit olarnıñ yüzin

elig **tuttaçı** kılğıl edğü sözin [KBY:14: TDK:8-6b; Arat:20-31]

küwäzlänmä elgiñ sala kirmägil

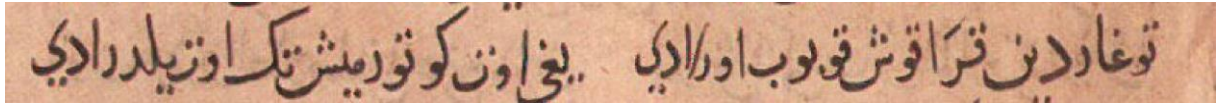
elig alşu **tutşu** yemä turmağıl [KBY:242: TDK:122-125b; Arat:47-324]

Burada da Arat neşrine sadık kalınmıştır. Makale de inceleme metni özelliğinde olduğundan

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD) CİLT 1, SAYI 1, 2017, TÜRKİYE

kendi başına Mısır nüshasının içerdiği seslik özellikleri az da olsa verilmeye çalışıldı.

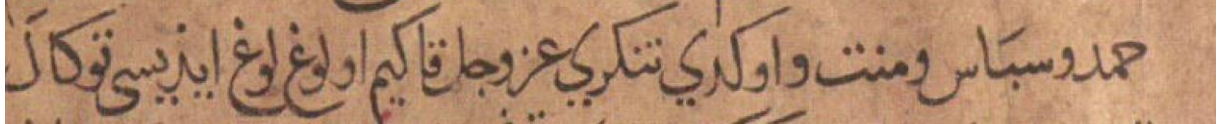
-p- <-b- : değişimi:

toğardın qara kuş **qopup** örlädi

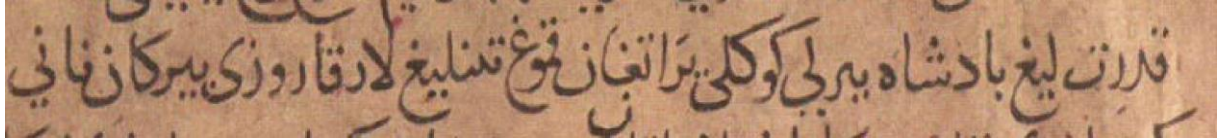
yağı ot kötürmiş teg ot yıldradı [KBY:373, TDK:195a, Arat:616-6219]

/ä/ yazımı: Çalışmada /e/ sesi /ä/ olarak gösterilmiştir. (Eker, 2015: 32-33)

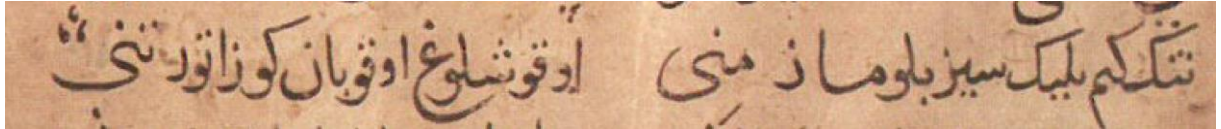
hamd u sipas ü **minnät** ü ögdi tenri 'azzä ve **celläqa** kim uluğluğ idisi **tükäl** [KBY:2, TDK:1b, Arat,1979:1]

e yazımı: Çalışmada kapalı /e/ veya /i/ sesleri /e/ olarak verildi.

kudrätliğ padişah **yerli** kökli yaratğan kamuğ tınığlarğa ruzi **bergänni** [KBY:2, TDK:1b, Arat, 1979:1]

-uban/-üben,-upan/-üpen:

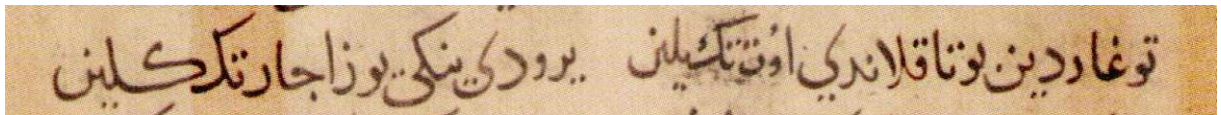

netäg kim biligsiz bilümaz meni

uquşluğ **uqupan** közätür munı [KBY:4, TDK:2b, Arat, 1979:6]

butıqlan-/ butaqlan-:1. Bir ağacın dallanması. 2. Bir topluluğun ayaklanması. 3. Güneşten gelen ışınlar, ateş. [Clauson,1972:302]

Arat neşrinde butıqlan- olarak geçen sözcük dizin çalışmasında butaqlan- olarak iki yerde geçmiştir. (Eker, 2015:319)

togardın **butaqlandı** ot teg yalın

yarudı yağı yüz açar teg kelin [KBY:225, TDK:107a]

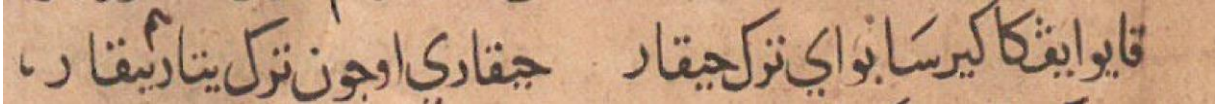
içün/üçün: forthesake of (uğruna, uğrunda) , because (nedeniyle) [Clauson,1972:29] Mısır nüshasında bu sözcüğün ikili kullanımı oldukça fazladır. (Eker, 2015: 474; içün) (Eker, 2015:1115; üçün)

Arat neşrinde ise sadece üçün kullanımı vardır.

kamuğ qadrgusı erdi emanät için

qutulmaq tilär erdi emanät için [KBY:14, TDK:6b]

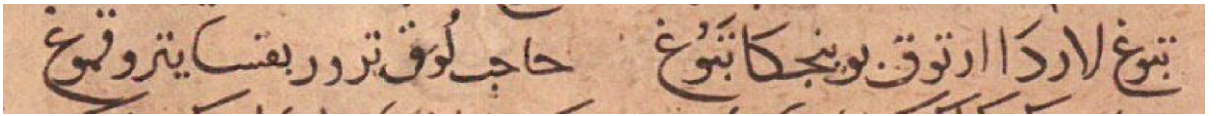

qayu ewkä kirsä bu ay terk çıkar

çıkarı için terk itär hem yıkar [KBY:31, TDK:17a]

hacipluq: veil, baş mabeynci. [Steingass,1998:412]

Arat neşrinde geçen hacipluq sözcüğü Mısır nüshasında (çalışmada) yuvarlak ünlü haliyle hacipluq olarak geçer. Madde başında da böyle yer almaktadır. (Eker, 2015: 446)

tapuğlarda artuq bu yençkä tapuğ

hacipluq turur baqsa yetrü kamuğ [KBY:135, TDK:71a]

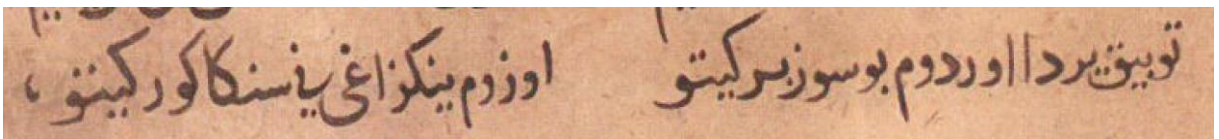
berküt-/berkit-:sağlamlaştırmak, kontrol altına almak. [Clauson,1972:363]

Mısır nüshasında her iki kullanım da geçmektedir. Arat neşrinde ise sadece tek kullanım bekit- olarak yer almaktadır. (Eker, 2015: 211)

bu tañ tañsuq işlar maña körkütüp

buşurduñ meni sen işiñ berkütüp [KBY:34, TDK: 18b]

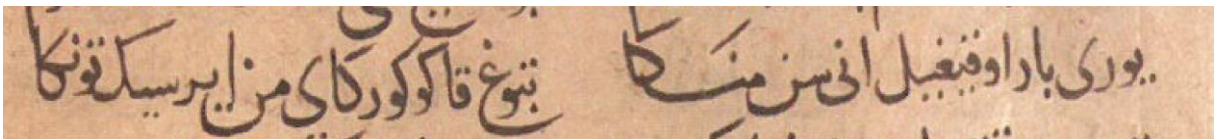

topıq yerdä urdum bu söz berkitü

özüm yanzağını saña körkütü [KBY:25, TDK:15a]

kigür-/ kügür-: to bring, introduce (Clauson,1972:712)

Mısır nüshasında kigür- ve kügür- (Eker, 2015: 610-691) olarak geçen sözcük Arat neşrinde kigür- olarak geçmiştir.

yori bar oqıgıl anı sen maña

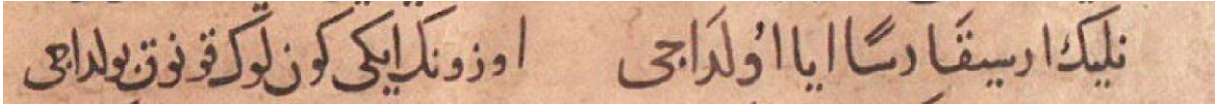
tapuğka kügürgäy men ersig tünjä [KBY:24, TDK:14b]

elig aldı ewkä **kigürdi** bata

orun berdi oldurdu elgin tuta [KBY:191, TDK:99a]

nelik/nelük: is fairly common -why- in KB. (Clauson,1972:777) Mısır Nüshasında nelik tek şekliyle de sözcük geçer. Mısır nüshasında yirmi yerde de nelük sözcüğü geçmektedir. Dizinde ise nelük sözcüğü madde başı olarak verilmiştir. (Eker, 2015: 751)

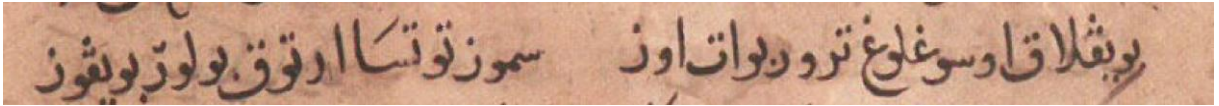

nelik arsiqar sen aya öldäçi

özün iki künlük konuq boldäçi [KBY:206, TDK:151b]

semüz: fat,evil (Clauson,1972:830)

Arat neşrinde ve KB dizininde semiz olarak geçen sözcük dizin çalışmasında ise iki yerde semüz imlasiyla geçmektedir. (Eker, 2015: 857)

bu yawlaq osuğluğ turur bu et öz

semüz tutsa artuq bolur bu yawuz [KBY:210, TDK:153b]

yawga/yawğu: kağan. [Clauson,1972:873]

Arat neşri ve KB dizininde görülen yawğu sözcüğü Mısır nüshasında ikili imlayla yawga ve yawğu olarak kullanılmıştır. (Eker, 2015:1182-1183)

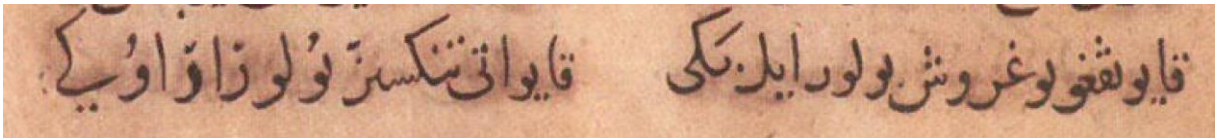
yawga:

bayusa bolur ol buğun **yawgası**

çığaylık bilä ol köñül qotqısı [KBY:206, TDK:151b]

yawğu:

qayu **yawğu** yuğruş bolur il begi

qayu atı tengsiz bolur er ögi [KBY:239, TDK:124a]

6. Kutadgu Bilig Mısır Nüshasında Anlam Olayları:

Burada Kutadgu Bilig'de aynı imlaya sahip fakat farklı anlamlara sahip sözcükler verilmiştir.

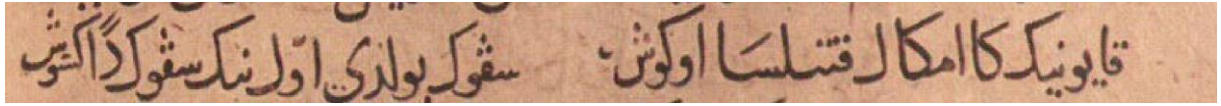
küşüş/küşüş: **küşüş;** 'wish, desire'. Xak. xı. KB. küşüş is common; sometimes meaning 'wish, desire', but in most cases it seems rather to mean 'desirable, precious, rare,' and the like... küşüş diye bir yazım geçmemektedir. [Clauson, 1972:752]

Mısır nüshasında ise hem küşüş [KBY:188, TDK:97b] hem de küşüş okunuşunu karşılayacak şekilde yazılmıştır. Sözcük Arat çevirisinde "küşüş" (44.beyit); 44. dipnotta küşüş (Arat, 1979:21) ; KB dizininde ise küşüş olarak geçmektedir. EDPCT'de ise "küşüş" haliyle geçmektedir. Çalışmada küşüş olarak yer verdik. (Eker, 2015: 700) Çünkü Mısır nüshasındaki imla hem küşüş, küşüş ve peltek s'li okumalara meydan vermektedir. küşüş: [KBY:214, TDK:111b] [KBY:273, TDK:143a] [KBY:295, TDK:156a]; küşüş: [KBY:242, TDK:125b] [KBY:307, TDK:162a] [KBY:340, TDK:178b] [KBY:344, TDK:180b] [KBY:358, TDK:185b]

tapuğ ta'atim tep küwänmä üküş

tapuğ kıl bayatka tapuğluk **küşüş** [KBY:188, TDK:97b]

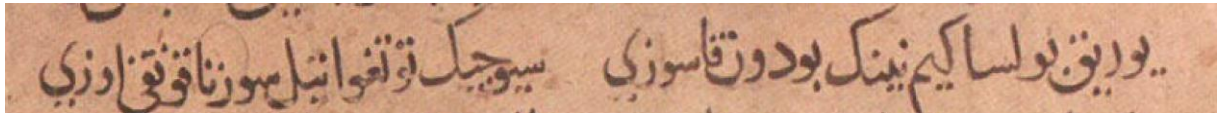

ķayu neńķä emgäk ķatılsa üküş

sewüg boldı ol neń sewügdän **küşüş** [KBY:160, TDK:83b]

siyüçig/süçig:

EDPCT: sü:çig; Xak.xı. sü:çig; sweet. KB; süçig tutğu til söz; 'he must keep his tongue and word sweet.' [Clauson, 1972:796]

yorıķ bolsa kimiñ buđunķa sözi

süçig tutğu til söz me ķođķı özi [KBY:22, TDK:13b]

Fakat aynı imlayı KBY s. 141'de görmüyoruz. Mısır nüshasındaki 36 süçig sözcüğünden sadece bu beyitte siyüçig yazımı görülür. 'süçig' ve 'siyüçig' yazımları her iki sözcüğü de telaffuz ettirmektedir. Kültür Bakanlığı Mısır Nüshası s.22 ve TDK Mısır Nüshası s. 12'de bulunan sözcüğün yazımı سيوجيك şeklindedir. Kuvvetle ihtimal bir yazım kusurudur. (Eker, 2015:13)

töz/tüz:

EDPCT: tüz: Xac.xıı: beg elin tüzdi; 'th beg put his province in order.' KB. ('Atiq was the first, believing in God and) köñül til tüze; ordering his mind and tongue.(Clauson, 1972:571)

Burada Arat neşrinden veya KB dizininden farklı bir okuma yapmadan ziyade aslında aynı yazılışa sahip farklı anlamlar içeren imlaların da olduğunu belirtmektir. Bu ifadelerde müstakil bir Mısır nüshasının imla özellikleri arasında yer alabilir. (Eker, 2015: 23)

içi yaqşı sözlär tili köñli **tüz**

körübersä yetrü köni ol bu söz [KBY:20, TDK:21b]

(İçi-dışı bir olan insan çok yerinde söylemiş; iyice dikkat edilirse, bu söz pek doğrudur.) (Arat, 1988:47)

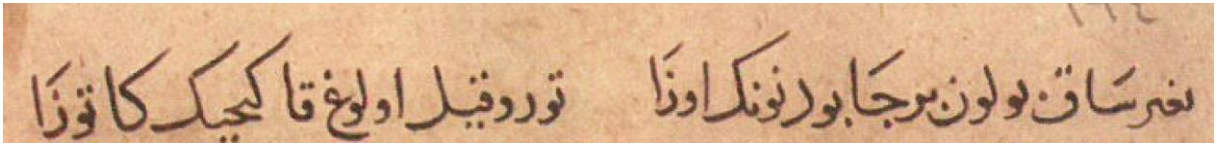
neçä körklüg ersä kağun taş yüzi

yıdı ya bedizi ya meñzi **tözi** [KBY:304, TDK:160b, Arat:510, 5110]

(Kavunun dışı, kokusu, şekli veya rengi ne kadar güzel olursa olsun,) (Arat, 1988:369)

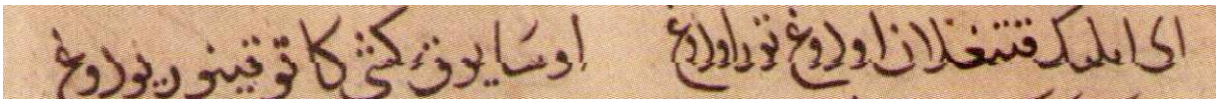
tur/tör: (Eker, 2015: 23)

EDPCT: tör: the place of honour in a house. [Clauson, 1972:528] **tur:** stood up and like. [Clauson, 1972:529]

bağırsaq bolun barça buğnuj üzä

törü kıl uluğka kiçigkä tüzä [KBY:310, TDK:163b]

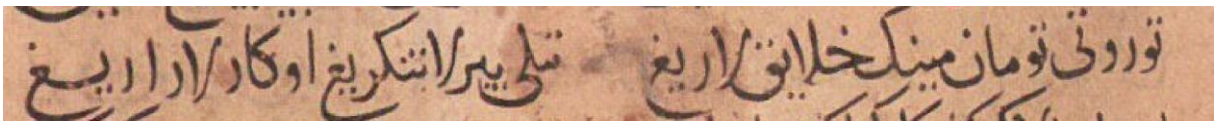

ay ilig qatıqlan oğuğ **tur** oğuğ

usayuq kişikä toqınur yoğuğ [KBY:313, TDK:167a]

tuman/tümän: (Eker, 2015: 24)

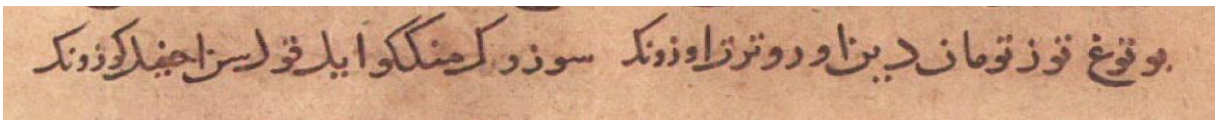
EDPCT: tümen: much many of anything. [Clauson, 1972:507]

törütti **tümän** miñ ħalayıqlarığ

tili birlä tañrığ ögärlär arığ [KBY:41, TDK:24a]

EDPCT: tuman: mist,fog. [Clauson, 1972:507]

bu toğ toz **tumandın** örü tart özün

süzük meñgü il qol seni açıl közün [KBY:323, TDK:172a]

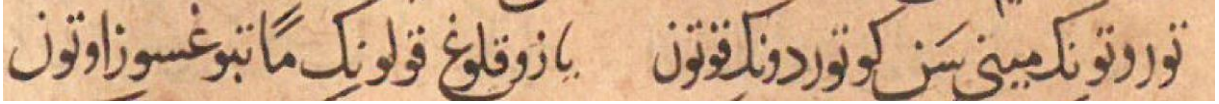
ḳul/ḳol-: (Eker, 2015: 25)

EDPCT: ḳol-:to ask for. [Clauson, 1972:616] **ḳul:** miserable slave, sinful slave. [Clauson, 1972:615]

töşäk **ḳoldı** yattı usı kelmädi

sacıñç ḳadğu birlä közin yummadı [KBY:373, TDK:195a]

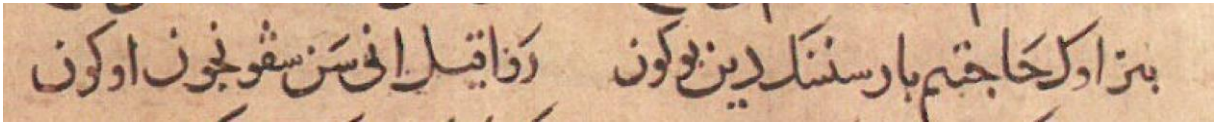

törüttün meni sen kötürdün ḳutun

yazuḳluğ **ḳuluñ** men tapuğsuz otun [KBY:57, TDK:32a]

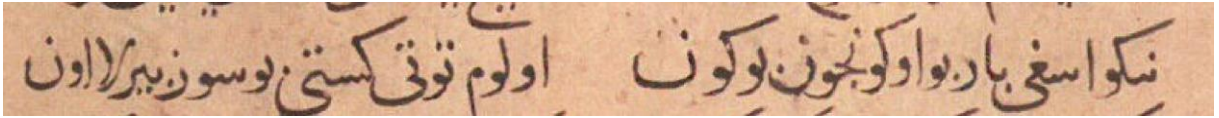
ökün-/ögün-: (Eker, 2015: 26)

EDPCT: ögün-: pleased with. [Clauson, 1972:110] **EDPTC: ökün-:** repentance (for sth that one has done), regret, (for sth that has happened) Xak.xı; grief regret. [Clauson, 1972:111]

birök ḥacätim bar seniñdin bu kün

reva ḳıl anı sen sewünçün **ögün** [KBY:350, TDK:183b]

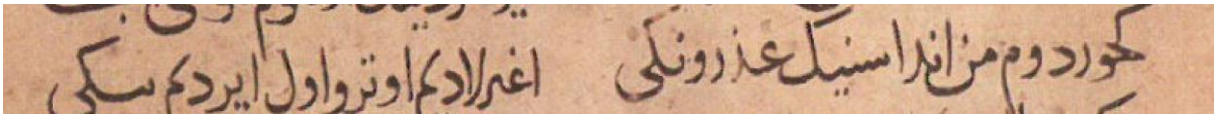

negü asğı bar bu **ökünçün** bu kün

ölüm tuttı kesti bu söz birlä ün [KBY:48, TDK:27b]

ötrü/utru: (Eker, 2015: 30)

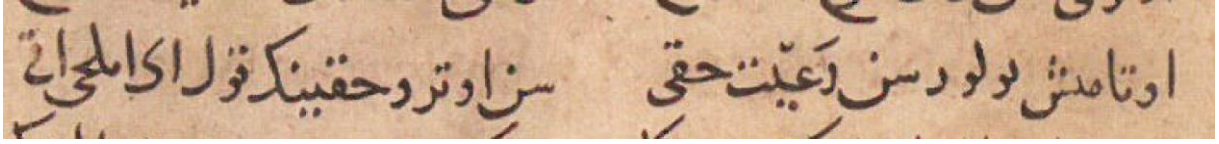
EDPCT:utru:Xak.xı.: ‘opposite, or facing anything ol maña utru keldi: ‘he came to meet me’(Clauson,1972:64)

keçürdüm men anda senig ‘özriñli

ağırladım **utru** ol erdim begi [KBY:34, TDK:18b]

EDPCT: ötrü: Xak.xıı(?); neñdin ötrü ‘for the sake of material things’ (Clauson,1972:64)

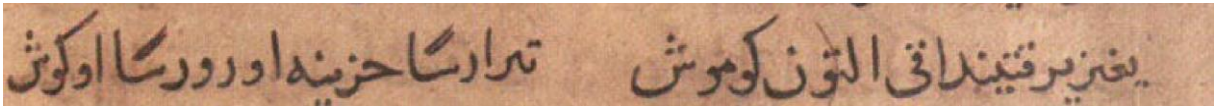

ötâmiş bolur sen ra 'iyyât haķı

sen ötrü haķıñ ħol ay ilçi aķı [KBY:333, TDK:165a]

ķut/ķat-: Sözcük Mısır Nüshasında قٲ haliyle geçer bu imlayı kat-, kut,şeklinde okuyabilmek söz dizimlerindeki anlamlarına bağlıdır. (Eker, 2015: 14)

EDPCT: ķat: ore,layer. [Clauson, 1972:593] **ķat-:** added. [Clauson, 1972:595] **ķut:** the fickleness of fortune and the untrustworthiness of luck,good fortune. (Clauson, 1972: 594)

yağız yer ķatındaķı altun kümüş

tirâr sen ħazinâ urur sen üküş [KBY:320, TDK:170b]

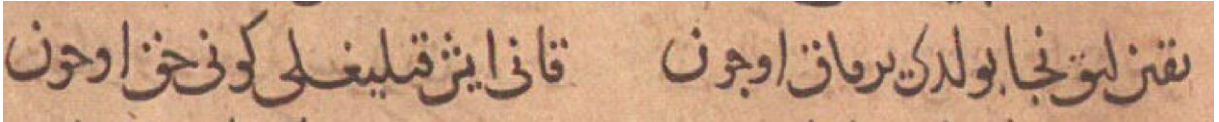
ħaķ/çaķ: (Eker, 2015:16)

EDPCT: ça:ğ/çaķ:1. onomatopoeics, cf. çap,çat,çır:k etc.Xac.xii: ça:ğ ço:ğ koptı 'a hubbub (Hend.) arose. Kaşğ.; the sound of breaking something. For example; breaking fire-woods, nuts etc. **2. Xac.xii. an indeclinable referring to one particular thing and no other, one says particular target or particular.**(Clauson, 1972:404)

KBD: çaķ: Sözcük geçmemektedir. ħaķ sözcüğü İslami döneme aittir. çaķ sözcüğü ise Budist metinlere aittir.

P.E.D: ħaķ:correct, reality, law,due etc. (Steingass,1998:424)

KBD: ħaķ: doğru, gerçek.(KBD,1979:172)

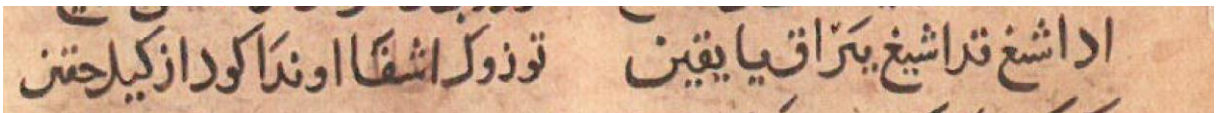
yaķınlık neċâ boldı yarmak üçün

ķanı iş ħılıėlı köni ħaķ üçün [KBY:382, TDK: 194a]

aķı tep ayurlar ħayu ol aķı

aķı can yuluğlar ötâr et ħaķı [KBY:366, TDK:189b]

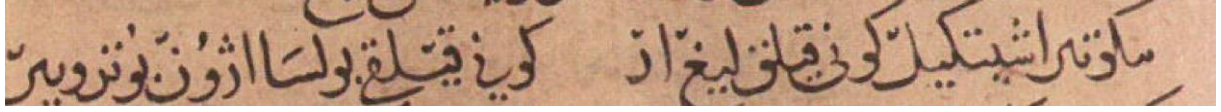

ağasığ ħađasıė yırak ya yaķın

tüzüg ışķa ündâ küdâzgil ħaķ [KBY:275, TDK:144a]

ķılıķ/ķalıķ: Kılıķ ve ķalıķ kelimelerinin imlaları aynıdır. Bu yazım karışıklığını ayırt

etmek için sözlüklerden yararlandık ve beyitlerin anlamsal yapılarına baktık. (Eker, 2015:17) **kılık:kıl-:** conduct, behaviour, character, and the like.(Clauson, 1972:620) **kalık:** Xak.x1.: the air, atmosphere. [Clauson, 1972:620]

negü ter eşitgil köni kılıklığ er

köni **kılık** bolsa ajun bütrü yer [KBY:162, TDK:84b]

kalık bütrü tuttı qara kuş öñi

ajun barça boldı qara kuş muñı [KBY:232, TDK:104b]

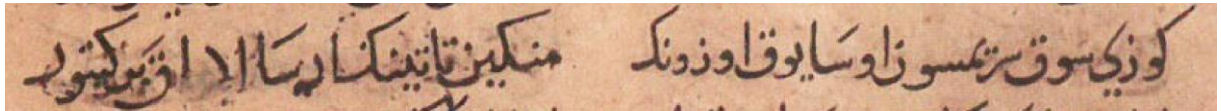
saq/suq: sak: (Eker, 2015:19)

E.D.P.T: awake,alert. Xak.x1.: sak an exclamation used by a sentry in the army when he tells people to keep awake to protect castles, forts or horses from the enemy. sak be wakeful; hence an intelligent, wide awake man. [Clauson, 1972:803] **su:k:** greed,greedy; envy, envious,covetous. Xak.x1.: su:k er ; a greedy, covetous man. [Clauson, 1972:804]

bu beglik köki **saq** oduqluq turur

tağı bir ajun qolsa mundın bolur [KBY:313, TDK:167a]

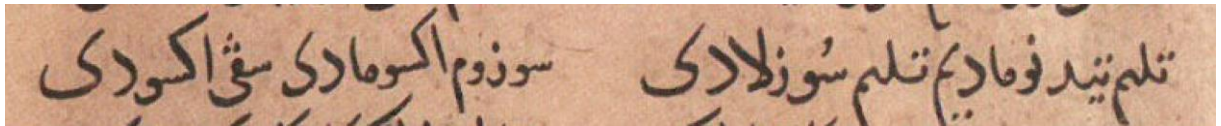

közi **suq** serimsüz usayuq özün

meñin tattıñ ersä ađaq berkitür [KBY:208, TDK:152b]

saw/suw: (Eker, 2015: 41)

Sözcüğün yazımı hem ‘saw’ hem de ‘suw’ olarak okunmaktaydı. Beyit anlamından yola çıkarak ‘saw’ veya ‘suw’ yazmayı tercih ettik.

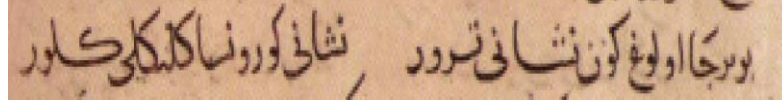

tilim tıdnumadım telim sözlädi

sözüm eksümädi **suwı** eksüdi [KBY:324, TDK:172b]

7. Mısır Nüshasının Yapısında Bulunan Değişiklikler; Silinen hece ve sözcükler, Satır Kenarında Verilen Beyitler, Satır Aralarında Verilen Sözcükler, Çözümlemesi Zor Olan Satır Başlıkları:

Yapısal olarak, metinde sonradan satır altında, sayfa kenarında, satır üstlerinde kelimeler geçmektedir. Mısır nüshasında bazı sözcüklerde silinmeler olduğu görülür. Beyitteki –bu- sözcüğü neredeyse okunmayacak kadar silinmiştir. (Eker, 2015: 37)

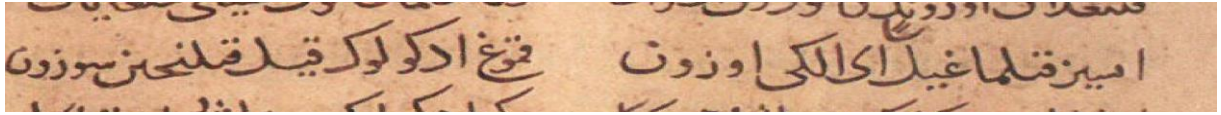

bu barça uluğ kün nişanı turur

nişanı körünsä keligli kelür [KBY:384, TDK:194b]

“bu” sözcüğü KB Yayınları 1993 Kutadgu Bilig eserinde üstü silinmiş olarak görülürken TDK 2016 Kutadgu Bilig’de düzeltilmiş olarak görülmektedir.

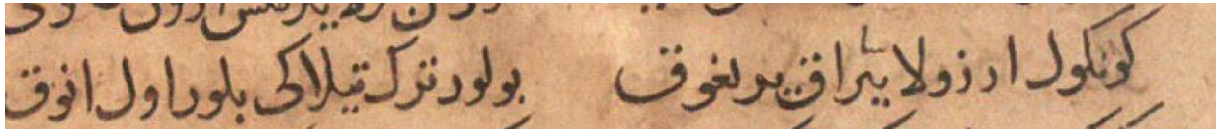
İlk dizedeki ‘sen’ kelimesi satır üzerinde verilmiştir.

esiz kıлмаğıl sen ay elgi uzun

kamuğ edgülük kıl kılınçın sözün [KBY:302, TDK:159b]

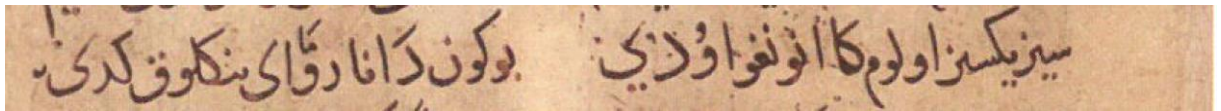
İlk dizedeki arzulasa kelimesindeki –sa ki satır üzerinde verilmiştir.

könül arzulasa yırak yer yağuk

bulur terk tiläki bolur ol anuğ [KBY:300, TDK:158b]

İkinci dizedeki ‘ma’ kelimesi satır üzerinde verilmiştir.

siziksiz ölümkä anungu ödi

bu kündä naru ma ay yañluk keçi [KBY:287, TDK:118a]

Metin boyunca üstü çizilmiş ya da karalanmış. Belirli nedenlerden dolayı silinmiş okunamayan kelimeler vardır. Bazı yerlerde beyitlerin hatta sayfaların büyük çoğunluğu yok olmuştur.

seniñdin ayıtğa munı ber bayat

bayat ayıtığı bar yemä edğü at [KBY:342, TDK:179b]

“munı” sözcüğü KB Yayınları 1993 Kutadgu Bilig eserinde üstü silinmiş olarak

görülürken TDK 2016 Kutadgu Bilig'de düzeltilmiş olarak görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışma Arat'a sadık kalınarak sadece Mısır Nüshası üzerine yapılmış bir incelemeyi içermektedir. Mısır Nüshası tek başına incelenmiştir. İmla Yazımları, Vezin Uygunluğu, Farklı s/ş Yazımı, Okuyuş Farkları (ö(n)gin/ögin; önür/ünür; tolum/tulum; ödür-/üdü-; öküş/üküş; örün/ürün; öze/üzä; öz/az:), KB (Sertkaya-Eraslan-Yüce) Dizinde Bulunmayan Sözcükler (altkaçı, bal-, behrä ber-/behrä, bellü, butaklan-, çalapla-, çawıq, gür; yaqı; yupat-; omış; häva; kävakäp; azıglık; yaruqluk; cefalıg/vefalıg; bolayı/kılayı; yegü/tegü) -w- /-v- kullanımı (*sevüglər, küväzlänmägil, yavuzrak, yavlaq*); /w/ kullanımı (saw, suw); /-w-/ = /-f-/ ve /-w/ = /-f-/ değişimleri (saw <saf; öwkä <öfke; yuwqa <yufka); /ç-/ kullanımı, -ç-/ş- değişimi (tuttaşı, tutşu), Üstün ve -i-'nin bir arada kullanımı; İkili kullanımlar (ağırlıg-ağırlık, hazinä/ hazinä, haşar/haşar, tarıglaq/tarıglağ, yaqşı/yaqşı/yaqşı); Şahıs Zamirlerinin Kullanımı (sözcük ve tenvinli şekilde olanlar); Mısır Nüshasında /y/ ve /n/ seslerinin kullanımları (çığay/ çıgan, saşıyuk/saşınuq), Ünlü Değişimleri (butıqlan-/ butaklan, içün/üçün, haşıpluq, berküt-/berkit-, kigür-/ kügür-, nelik/nelük, semüz, yawga/yawğu); Farklı Okumaları İçeren İmlalar (küşüş/küşüş, siyüçig/süçig, töz/tüz, tur/tör, tuman/tümän, kul/kol-, ökün-/ögün, mün/mün-/mun-, tük /tüg-/tüg, ötrü/utru, kat/kat-/kut, haq/çaq, kılık/kalık, saq/suq, saw/suw), Ünsüz Türemesi (yülüş), Seslik Ölçütler; (/ä/ yazımı, e yazımı) Mısır Nüshasının Yapısında Bulunan Değişiklikler; Silinen hece ve sözcükler, Satır Kenarında Verilen Beyitler, Satır Aralarında Verilen Sözcükler, Çözümlemesi Zor Olan Satır Başlıkları gibi maddelerde Mısır nüshasında göze çarpan özellikler verilmiştir.

Arat'ın kurduğu metin üzerinden Türklük biliminin gelişmesi/değişmesi ve imkanlarının artmasıyla her gün yeni çalışmalar ve teklifler şüphesiz olacaktır. Bu çalışmalar Arat neşrinin kusuru değil bilhassa yol göstericiliğinin sonucudur. Tarihî ve modern Türklük metinleri içerisinde özellikli yere sahip olan Kutadgu Bilig her daim gizemini koruyacak ve çalışmaların ilgisine mazhar olmaya devam edecektir.

Kaynakça

- ARAT, Rahmeti, R.(1979). *Kutadgu Bilig Metin I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı.
- ARAT, Rahmeti, R.(1988), *Kutadgu Bilig Çeviri II*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı.
- ARAT, Rahmeti, R. (1979). *Kutadgu Bilig İndeks II*. (Neşre Hazırlayanlar; Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ARAT, Rahmeti, R. (2005). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ARAT, Rahmeti, R. (1987). Makaleler. Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dair. Ankara: *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, C.I.
- ATA, A. (1993). Kutadgu Bilig Üzerinde Bir Düzenleme Denemesi: *kör mü? kür mü?*. *Türkoloji Dergisi* 11, Ankara.
- CLAUSON, Sır G.(1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford At TheClarendonPress.
- DANKOFF, R.- KELLY, J. (1985). Mahmūd al- Kāsgari. Compendium of Türkic Dialects. Part III. Edt. Şinasi Tekin- Gönül Alpay Tekin. Washington: Harvard University.
- Eker, Ö.(2015). *Kutadgu Bilig Dizini*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Dan.: Doç. Dr. Abdullah Kök. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ERCİLASUN, Ahmet, B. (2007). Dîvânü Lügâti't- Türk'te Ünlü Uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar. *Makaleler Dil- Destan-Tarih-Edebiyat*. Haz., Ekrem Arıkoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları.
- HACİB, Yusuf, Has. (1993). *Kutadgu Bilig (Kahire Nüshası)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HACİB, Yusuf, Has. (2015). *Kutadgu Bilig C Kahire Nüshası*. Ankara: TDK Yayınları.
- KARTALLIOĞLU, Y. (2011). Kutadgu Bilig'deki Uzunluklar. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacip ve Eseri Kutadgu Bilig Bildiriler 26-27 Ekim 2009*, TDK Yayınları, Ankara.
- STEİNGASS, F. J.(1992). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Printed in LebanonbyTypopress.
- TERES, Ersin., (2006). *Dîvânü Lügat-it Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözcük Bakımından Karşılaştırılması*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- TEZCAN, Semih., (2011). Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacip ve Eseri Kutadgu Bilig Bildiriler 26-27 Ekim 2009*. Ankara: TDK Yayınları.
- TEZCAN, Semih., (1981). Kutadgu Bilig Dizini Üzerine, *Belleten CXLV*, Ankara.

KUTADGU BİLİĞ DİZİNİNDEKİ BİR KELİME HAKKINDA V:

YİĞ ‘1. ÇİĞ; 2. KÖTÜ, FENA’ ÜZERİNE

Erdem UÇAR*

Özet

Kutadgu Bilig'in neşredilmesinin üzerinden 70 yıl geçmiştir. Bu zaman zarfında neşir ve neşrin dizini hakkında birçok yeni okuma ve anlamlandırma teklifi sunulmuştur. Neşirdeki sorunlu her kelime hakkında tekrar düşünülmelidir. *Kutadgu Bilig*'in ilmî neşri 1947'de Reşit Rahmeti ARAT tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu neşir, eserin üç yazmasına dayanmaktadır. ARAT, uzun bir mesainin neticesinde *Kutadgu Bilig* metnini hazırlamayı başarmıştır. Metne genel olarak bakıldığında üç yazmada bir okuyuşun birebir aynı olduğu örnek pek fazla değildir. ARAT'ın kendi neşri hakkındaki notlarının elimize ulaşmamış olması, bizler için büyük bir talihsizlik olmuştur. *Kutadgu Bilig*'deki problemleri her bir kelimenin açıklığa kavuşturma çabası takdirle karşılanmalıdır. *Kutadgu Bilig* hakkında günümüze değin birçok araştırma ve monografi çalışması hazırlanmış, ancak bu araştırmaların çok az bir kısmı eserin metni ve nüshaları ile ilgili olmuştur. *Kutadgu Bilig*'te YYK imlâsıyla yazılmış bir dizi kelime bulunur. *Kutadgu Bilig* dizininde birbirinden farklı iki YYK, yani *yig* ‘daha iyi’ ve *yig* ‘çiğ’ aynı maddede toplanmıştır. Bu maddeye bakılarak iki kelimenin aynı olduğu düşünülebilir, ancak bu kelimeler birbirinden farklıdır. İki kelimenin birbirinden farklı olduğu beyitlerde ayrıntılı olarak gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, *Kutadgu Bilig*, *yig* ‘1. çiğ; 2. kötü, fena’.

ABOUT A WORD IN THE INDEX OF QUTADGU BİLİĞ V:

ON YİĞ ‘1. RAW; 2. BAD, WICKED’

Abstract

It has been over 70 years since *Qutadyu Bilig* was edited. During this time, many new readings and explanations have been presented about this edition and edition's index. In edition every problematic word must be reconsidered. The scholarly edition of *Qutadgu Bilig* was edited by Râşit Rahmâti ARAT in 1947. This edition is based on three manuscripts of this work. ARAT successfully prepared this edition after a long endeavour. When we look at the general view of the text, it is not much of an example that one reading is the same in three manuscripts. It has been a great misfortune for us that ARAT's notes about this edition cannot reach to us. It should be appreciated that each problematic reading is explained in this edition. A lot of research has been done and monographies have been written regarding *Qutadyu Bilig*, however, only few of these were about its text and manuscripts. There has a series of words written as YYK in *Qutadyu Bilig*. Two different YYK's, with meaning of ‘better’ and meaning of the ‘raw’, were registered in the same entry of *Qutadyu Bilig* index. Looking at this entry, it can be thought that the two words are the same, but these words are different from each other. It will be analysed comprehensive in verses where the two words are different from each other.

Key Words: Old Turkic, *Qutadyu Bilig*, *yig* ‘1. raw; 2. bad, wicked’.

Kutadgu Bilig'te YYK imlâsıyla yazılmış bir dizi kelime bulunmaktadır. Eserin dizin çalışmasında birbirinden farklı olan iki YYK, yani *yig* ‘daha iyi’ ve *yig* ‘çiğ’ aynı maddede toplanmıştır. Bu maddeye bakıldığında iki kelimenin aynı olduğu zannedilebilir. 632, 849, 1054, 1998, 2443, 2848, 2861, 2930-2931, 4035, 4614. beyitlerdeki *yig* ‘çiğ’ anlamındadır ve

* Doç. Dr., İzmir/Türkiye (merdemu@gmail.com)

bunun ayrı bir maddeye alınması gerektiği daha önce TEZCAN tarafından tespit edilmiştir. Aynı şekilde KB dizinindeki *yiglik* ‘iyilik’ maddesinde gösterilen 2848. beyitteki *yiglik*’in de ayrı bir maddeye alınması gerektiği TEZCAN tarafından gösterilmiştir (1981: 73).

KB neşrinde *yig* şeklinde yazıçevrimi yapılan kelimenin anlamı, eserin dizininde ‘yeğ, iyi, daha iyi’ anlamında kaydedilmiştir. Şimdi KB’de *yig*’in ‘çiğ’ anlamında geçtiği yerler üzerinde durmaya çalışalım. Kelimenin anlamının daha iyi anlaşılması için ARAT (1959) ve DANKOFF (1983) tercümelerinde kelimenin geçtiği mısraları aşağıda göstereceğiz.

1. iwe kılmış işler neçe *yig* bolur (1947: 632, 1998 [s. 79, 217]) “acele ile yapılan işler daima çiğ kalır” (1959: 56); “what an evil thing is haste” (1983: 60); “things done in haste are undercooked” (1983: 105).

2. suk erse kılınçı *yig* erse özi (1947: 849 [s. 102]) “sonra da haris tabiatlı ve olgun olmayan insanlar” (1959: 72); “then come the greedy, the immature” (1983: 67).

3. tadu tegşürüldi aşı boldı *yig* (1947: 1054 [s. 123]) “unsurların durumu değişti; yiyeceği çiğ geldi” (1959: 87); “his natural constitution became altered, his nourishment seemed raw” (1983: 74).

4. orunç *yig* kılur ol bütürmiş işig (1947: 2443 [s. 258]) “olgunlaşan işi çiğ bırakan da rüşvettir” (1959: 182); “they render raw what has been carefully brought to maturity” (1983: 120).

5. közi suk kişiniñ kılınçı *yig* ol (1947: 2848 [s. 296]) “açgözlü adam çiğ tavırlı olur” (1959: 210); “the man greedy of eye is raw in conduct” (1983: 134).

6. yumıtsa kalın *yig* bu aş ogrısı (1947: 2861 [s. 297]) “bu ham insan sürüsü, yemek hırsızları” (1959: 211); “and if such a crowd of raw food-grabbers” (1983: 134).

7. yalawaç bitigçi kalı bolsa *yig* (1947: 2930 [s. 303]) “eğer elçi ile kâtip olgun kimseler olmazsa” (1959: 215); “if the envoy or secretary is raw” (1983: 136).

8. idişçi ya aşçı *yig* erse kalı (1947: 2931 [s. 303]) “eğer içkici ve aşçı-başılar çiğ olurlarsa” (1959: 216); “and if the cook or cupbearer is raw” (1983: 136).

9. sözüğ örte tutsa soñı *yig* bolur (1947: 4035 [s. 407]) “sözü kapalı tutarsan, sonu çiğlik olur” (1959: 293); “if it is not treated, I might as well die” (1983: 166).

10. öküş yigilerniñ aşı *yig* bolur // aşı *yig* kişi tutçı iglig bolur (1947: 4614 [s. 463]) “çok yiyenlerin yemeği hazm olunmaz. Yemeği iyi hazmedemeyen kimseler daima hasta olurlar” (1959: 334); “he who overeats finds that his food his raw he who eats raw food is plagued with illness” (1983: 190-191).

No	Neşir	K	V	F	Oran
632	<i>yig</i>	-	<i>yeg</i> (32/19)	<i>yig</i> (56/6)	2/1
849	<i>yig</i>	-	<i>beg~bek</i> (34/34)	<i>yig</i> (71/6) ¹	2/1
1054	<i>yig</i>	<i>yig</i> (43/3)	<i>yeg</i> (46/9)	<i>yig</i> (88/2)	3/2
1998	<i>yig</i>	<i>yig</i> (102/15)	<i>yeg</i> (76/27)	<i>yig</i> (153/6)	3/2
2443	<i>yig</i>	<i>yig</i> (132/14)	<i>beg</i> (90/28)	<i>yig</i> (183/7)	3/2
2848	<i>yig</i>	<i>yeg~yig</i> (161/3)	-	<i>yig</i> (210/15)	2/2

¹ ye noktasız.

2861	yig	yig (162/2)	-	yig (211/13)	2/2
2930	yig	yig (167/3)	-	yig (216/10)	2/2
2931	yig	yig (167/4)	-	yig (216/11)	2/2
4035	yig	yeg~yek (237/15)	beg~bek (116/4)	ig (291/9)	3/0
4614	yig	yig (273/4)	yeg (131/24)	yig (332/13)	3/2

TEZCAN’ın ‘çiğ’ anlamında olduğunu söylediği yig’in KB’nin yazmalarındaki durumuna bakıldığında V’nin yazıcısının kelimeyi anlamadığı, F’nin yazıcısının ise kelimeyi K’nin yazıcısından daha iyi anladığı söylenebilir.

Yukarıdaki beyitlerde yig’in sadece ‘çiğ’ anlamıyla düşünülmesi metne bir anlam katmamaktadır. Bize göre, beyitlerde kelime ‘çiğ’ anlamı yerine ‘kötü, fena, bozuk, iğrenç’ gibi anlamlarda düşünülmelidir. F’nin yazıcısı, 2848. beyitte (210/15) kelimenin anlamının yaman olduğunu satırlı notunda belirtmiştir. Bu not, yazıcının kelimeyi doğru anladığını göstermektedir. Krş. yaman ‘bad, evile’ (Clouston 1972: 937a).

Şimdi de yiglik’in yazmalardaki durumuna bakalım:

1. kılınc yiglik'i erke teñsiz ig ol (1947: 2848 [s. 296]) “çiğ tavırlı olmak insana yakışmayan bir hastalıktır” (1959: 210); “and this rawness is an illness unbefitting a man” (1983: 134).

No	Neşir	K	V	F	Oran
2848	yiglik'i	yiglik'i (161/3)	-	yiglik'i (210/15)	2/2

Yine yukarıdaki beyitte de yiglik’in sadece ‘çiğlik’ anlamıyla düşünülmesi metne bir anlam katmaz. Bize göre, kelimenin anlamı ‘çiğlik’ yerine ‘kötülük, fenalık, iğrençlik’ olarak düşünülmelidir.

Eski Türkçe sözlüklerde kelime kaydedilmiş, ama ‘kötülük, fenalık, iğrençlik’ anlamından bahsedilmemiştir.

Clouston 1972’te yig için ‘raw’ anlamı verilmiş ve kelimenin çig ile eşanlamlı olduğu belirtilmiştir (910b). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da da kelime ‘çiğ’ anlamıyla kaydedilmiştir (Nadelyayev 1969: 260b).

Eski Türkçede² yig ismine çeşitli metinlerde rastlanıyor:

Uygur Tıp Metni: yig şeker ‘Rohzucker’ (Rahmeti 1930: 87 [s. 457]); yig ş(e)ker ‘feinem Zucker’ (Rahmeti 1932: 30, 101 [s. 406, 410]).³

² *Xuanzang Biyografisi*’nin VII. cildindeki yig’in mevcudiyeti şüphelidir. Kelimenin imlâsı YYK şeklindedir ve kelime şöyle geçmektedir: yig burnaça oksatı ‘einem ungebranntem Tongefäß’ (Röhrborn 1991: 2153 [s. 182]). Metindeki yig’in karşılığında Çince metnin yazmalarında iki farklı karakter görülmektedir: Çince metnin san yazmasında Çince cheng, diğer yazmasında ise Çince sheng vardır (= Taishō 20 1 262c12). Krş. Çince cheng ‘perfect, full, whole’ (Giles 1964: 762 [s. 85c]) ve Çince sheng ‘abundant, excellent’ (Giles 1964: 9889 [s. 1206a]). *Xuanzang Biyografisi*’nin Çince aslına göre, buradaki YYK ‘mükemmel’ anlamındaki yég olmalıdır.

³ Kelimenin iki farklı şekilde tercüme edilmesi, tam anlaşılmadığını göstermektedir. Hindistan’da şekeri üretmek için şeker kamışının gövdeleri bir değirmende öğütüldükten sonra elde edilen özsu kaynatılır. Bunun sonucunda üç çeşit şeker ortaya çıkar: phāṇita, guḷa ve sakkharā. Bunlardan phāṇita tortumsu olup birçok ilacın hammaddesi olarak kullanılır. İkincisi guḷa ise esmer şeker türüdür. Sonucusu da kristalleştirilmiş

Heilkunde II'de bir *yig* daha geçmektedir: yumuşakrak *yig* böz. Raschmann 1995'te kelimenin *yig* 'çiğ' mi yoksa *yég* 'mükemmel' mi olduğu konusunda tereddüt vardır: 'vorzüglichem (oder rohen?) Baumwollstoff' (108). Aynı yer, Erdal 1991'de 'particularly soft raw cotton' (64) ile tercüme edilmiştir.

Maniheist Metin: dintarnıñ aş *yig* bolsar 'Sollte die Speise der Geistlichen roh sein' (Moriyasu 2004: 119 [s. 51]). *Türkische Turfan-Texte I*: *yig* etler tegşilip bışığ boltı 'Rohes Fleisch änderte sich und wurde gar' (Bang-Gabain 1929: 192 [s. 15]).

Maitrisimit Nom Bitig: *yig* aş bışığ aş 'der rohen und gar gekochten Speisen' (Tekin 1980 I: 198 r23 [s. 248]).

Çince-Uygurca Büro Tercümanları Sözlüğü: *yig* 'çiğ' (Ligeti 1966: 284-285).

Daśakarmapathāvadānamālā: *yig* aş 'rohe Speise' (Wilkens 2016: 629 [s. 234-235]); *yig* et 'rohe Fleisch' (Wilkens 2016: 6252-6253 [s. 550-551]).

Uygurcada 'çiğ' anlamında görülen *yig*'in anlamında, Orta Türkçe dönemi metinlerinde gelişmeler olmuştur. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *yig* iki yerde görülür ve Ar. *nî* 'çiğ, ham' karşılığındadır: *yig* et 'çiğ et' (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 170, 506 [s. 146, 406]). *İbni Mühenna Lugatı*: *yig* kerpiç (Kilisli Rıfat 1340: 158). *Şeyh Süleyman Efendi Lugatı*: *yig* 'zebün, bed, fena, nâ-hoş, kende-şürîde, bed-mu'âmele' (Durgut 1995: 642, 645). *Dictionnaire Turk-Oriental*: *yig* 'mauvais, faible, désagréable' (Courteille 1870: 556). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*: teñri üçün sewmek takı teñri üçün *yig* körmek turur (Toparlı 1992: 80b/6 [s. 193]). Burada *yig* kör- için 'kinlenmek, nefret etmek' anlamı verilmiştir (Toparlı 1992: 621).

Eski ve Orta Türkçe metinlerdeki *yig*'in bu anlamları bugünkü Türk lehçelerinde de görülüyor. Krş. Tuvaca: *çig* < *yig* 'çiğ, pişmemiş'; *çigle*- 'yeterli pişmemiş olmak, uzun süre kaynatılmamış olmak, ham olmak, çiğ olmak' (Ölmez 2007: 120a-b) < **yigle*- < *yig*+le-. Kazakça *jek* 'kin, nefret' (İskakov 2011: 267a); Hakasça *çek* (II) 'iğrenç, kötü, alçak' (Baskakov 1953: 315a); Karakalpakça *jek* 'nefret, kin' (Baskakov 1958: 241b).

Yukarıda verilen bilgiler ışığında *yig* ve *yiglik*'in KB'deki anlamı hakkında temel olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. KB neşrinde 11 yerde geçen *yig* 'iyi, daha iyi, üstün' anlamında değil, '1. çiğ; 2. kötü, fena' anlamındadır.
2. Aynı şekilde, *yiglik* şeklinde geçen kelime 'çiğlik' anlamında değil, 'kötülük, fenalık, iğrençlik' anlamında kabul edilmelidir.
3. Eski Türkçedeki *yig* kelimesi 'çiğ' anlamı yanında belki de o dönemde '1. iğrenç, kötü, fena; 2. kin, nefret' gibi anlamları kazanmıştır. Her geçen gün yeni neşirleriyle tanıştığımız Eski Uygurca metinlerde bu anlama ileriki zamanlarda rastlanması şaşırtıcı olmayacaktır.

şekerdir (Dhammika 2015: 43-44). Uygurca metindeki *yig şakar*, Sanskritçe *phāṇita* olmalıdır. Ayrıca bk. *phāṇita* 'the inspissated juice of the sugar cane and other plants' (Monier-Williams 1899: 718b).

Kaynakça

- ARAT. R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- ARAT. R. R. (1959). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig II: Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT. R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*. İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. ERASLAN. O. F. SERTKAYA. N. YÜCE. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- BANG. W.; A. von GABAIN (1929). *Türkische Turfan-Texte I. Bruchstücke eines Wahrsagebuches*. Berlin (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1929: 15. 241-268).
- BASKAKOV. N. A. (1953). *Xakassko-Russkiy Slovar’ (okolo 14000 slov)*. Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel’stvo Inostrannih i Natsional’nih Slovarey.
- BASKAKOV. N. A. (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar’ (okolo 30.000 slov)*. Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel’stvo Inostrannih i Natsional’nih Slovarey.
- CLAUSON. Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- DANKOFF. Robert (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): a Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- DHAMMIKA. S. (2015). *Nature and the Environment in Early Buddhism*. Singapore: Buddha Dhamma Mandala Society.
- DURGUT. H. (1995). “Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî (Cild-i Evvel)” *Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Trakya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Edirne. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- ERCİLASUN. A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânü Lugâtî-t-Türk*. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL. M. (1991). *Old Turkic Word Formation. a functional approach to the lexicon*. Vol. I-II. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- GILES. A. H. (1964). *A Chinese-English Dictionary*. Vol. I-II. Second Edition. New York: Paragon Book Reprint Corp. (Revised&Enlarged. Shanghai-London 1912)
- İSKAKOV. A. I. et al (2011). *Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi*. Tom 6. Almatı: A. Baytursımulı Atındağı Til Bilimi Institutı.
- KİLİSLİ RIFAT (1340). *Kitâb Hilyetü’l-insân ve Helbetü’l-lisân*. İstanbul.
- LIGETI. L. (1966). Un Vocabulaire Sino-Ouigour des Ming: le Kao-Tch’ang-Kouan Yi-Chou du Bureau des Traducteurs. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 19/3: 257-316.
- MONIER-WILLIAMS. S. M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary*. Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages. Oxford.
- MORİYASU. T. (2004). *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße: Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. Übers. von C. STEINECK. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- NADELYAYEV. V. M. et al (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar’*. Leningrad: Institut Yazıkoznaniya. Akademiya Nauk SSSR.

ORUCOV. E. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*. Dört Cildde. C. II. Bakı: Şerq-Qerb.

P. de COURTEILLE (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental Destiné Principalement à Faciliter la Lecture des Ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi*. Paris: L'Imprimerie Impériale.

RACHMETİ. G. (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren [I]*. Berlin (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930: 23. 451-473).

RACHMETİ. G. (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. Berlin (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1932: 22. 401-448).

RÄSÄNEN. M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RASCHMANN. S. C. (1995). *Baumwolle im türkischen Zentralasien: philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

RÖHRBORN. K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*. nach der Handschrift von Paris. Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von A. von GABAIN ediert. übersetzt und kommentiert. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

TEKİN. Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig*. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. Teil I: Transliteration. Übersetzung. Anmerkungen. Teil II: Analytischer und rückläufiger Index. Berliner Turfantexte: 9. Berlin: Akademie Verlag.

TOPARLI. R. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÜŞENMEZ. E.; E. UÇAR (2014). *İslamî Dönem Türk Edebiyatının ilk Eseri: Kutadgu Bilig. Yusuf Has Hâcib. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.

WILKENS, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā*, Band I-III, Berliner Turfantexte 37, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.

Yusuf Has Hâcib (2015a). *Kutadgu Bilig B Fergana Nüshası (Taşkent Davlat Şarkşünaslik İnstitutı Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy Namli Şark Kolyazmaları Merkezi 1809. nr.)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hâcib (2015b). *Kutadgu Bilig A Viyana Nüshası (Wien, ÖNB. Cod. A. F. 13)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kısaltmalar

bk. = bakınız

dip. = dipnot

DLT = Dîvânü Lugati't-Türk

F = Yusuf Has Hâcib 2015a

G = Giles 1964

K = Üşenmez-Uçar 2014

KB = Kutadgu Bilig

krş. = karşılaştırınız

V = Yusuf Has Hâcib 2015b.

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİNDE KADINA YÖNELİK HİTAPLAR

Nilüfer YILDIRIM¹

Özet

Dilin söz varlığı içinde önemli yer tutan hitaplar; seslenme, saygı, sevgi, sitem, heyecan, aşk gibi duyguları ifade etmek için kullanılan sözcük veya sözcük öbekleridir. Hitap edenle hitap edilene göre farklı şekiller alan bu söz öbekleri, kişiler arası ilişkilerin derecesini göstermesi bakımından önem taşır.

Makalede Türkiye Türkçesi dışındaki çağdaş Türk yazı dillerinde kadına yönelik olarak kullanılan hitaplar üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Altay Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Hakas Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Özbek Türkçesi, Tuva Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde kadınlarla ilgili olarak kullanılan hitaplardan örnekler sunulacaktır. Kadına yönelik hitap örnekleri, çağdaş Türk yazı dillerine ait sözlüklerden, destan, masal, efsane, türkü ve mani gibi söz varlığı unsurlarının çeşitli şekillerde kullanıldığı anlatılardan verilecektir. Örnekler, içerdikleri anlam alanına göre sınıflandırılacak, hitap edenler ve edilenler, hitapların kullanılış amaçları, hitaplar üzerinden iletilmek istenen duygu ve düşünceler açıklanacaktır. Böylece farklı Türk lehçelerinde kadınlar için kullanılan hitap örnekleri bir araya getirilerek, bu örneklerden hareketle toplumun kadına verdiği önem ortaya çıkarılmış olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Hitap, Seslenme, Kadın, Çağdaş Türk Yazı Dilleri

WOMAN ADDRESSING FORMS IN CONTEMPORARY TURKISH LITERARY LANGUAGE

Abstract

Addressings, taking an important place in a language's vocabulary, are the words or phrases which are used for the purpose of expressing feeling such as calling, respect, favour, reproach, thrill, love. These phrases which are used in different ways or purposes according to the addressed or being addressed one, are of great importance from the point of view of showing personal intimacy.

In this study an evaluation will be made on the addressings used for women in contemporary Turkish literary language apart from Turkey Turkish and also examples are given in Altai Turkish, Azerbaican Turkish, Başkurd Turkish, Gagavuz Turkish, Hakas Turkish, Karaçay-Malkar Turkish, Karakalpak Turkish, Kazak Turkish, Kırgız Turkish, Kırım Tatar Turkish, Kumuk Turkish, Nogay Turkish, Özbek Turkish, Tuva Turkish, Türkmen Turkish, and New Uygur Turkish. Woman addressing form examples will be given from vocabulary elements such as epic, folktale, legend, folk song and Turkish poem which use different ways in citations. Examples will be classified by meaning area, addressed and being addressed one, the addressing purpose, feelings wanted to convey by means of address are also clarified. Thereby in the examples the point of view that is used in various Turkish dialects, the importance of women which is emphasized by the society will come to light.

Key Words: Addressing, Calling, Woman, Contemporary Turkish Literary Language

¹ Dr., Çubukbey Anadolu Lisesi, niluferyildirim2003@gmail.com

Giriş

Toplumsal yaşamda, günlük hayatta insanların çeşitli amaçlarla birbirlerine yönelttikleri ifadeler vardır. İletişim halindeki fertlerin seslenme, saygı belirtme, aşk, sevgi ve şefkat gibi çeşitli duygularını dışa vurma ihtiyacından kaynaklanan bu ifadeler, bir dilin hitap sözcüklerini oluştururlar. Dilin zenginliğini, sözcüklerin farklı anlamlar yüklenecek şekilde kullanımını, milleti oluşturan bireylerin dili etkili kullanma yetisini gözler önüne seren hitaplar; hitap edilen kişinin yaşına, konumuna, cinsiyetine, mesleğine ve seslenme amacına göre değişiklik gösterir.

Seslenme ifadelerinde kullanılan sözcükler, dilin etkileyici şekilde kullanımının, edebî söylemin somut örnekleridir. Bundan dolayı dilin bünyesinde bulunan hitaplar, dilin zenginliğini ortaya koymakta ve o dili konuşan bireylerin/milletin dili kullanabilme yeteneğini göstermektedir.

Türkçe Sözlük'te "Sözü birine veya birilerine yöneltme, seslenme" (TDK, 2011: 1106) olarak tanımlanan hitaplar, kişilerarası ilişkilerin derecesini göstermek, söze farklı bir değer yüklemek, vurguyu belirgin hale getirmek gibi amaçlara yönelik olarak kullanılır. Hitaplar dillerin sözcük dağarcığında çeşitli şekillerde yer alırlar. Ebeveynler çocuklarına, çocuklar anne ve babalarına, eşler birbirlerine farklı ifadelerle seslenirler. Kadınların ve erkeklerin kendi aralarında birbirlerine yönelttikleri hitaplarda samimiyetin ve saygının seviyesi hissedilir.

Anne, eş, sevgili, anneanne, hala, teyze gibi çok yönlü bir görev yelpazesi olan; eğitimi, bilgi birikimi ve yönlendiriciliği ile toplum hayatında olduğu kadar iş hayatında da önemli rol oynayan kadınlara yönelik hitaplar da bir dilin sözcükleri içinde önemli bir yer tutmaktadır. Kadına yönelik hitaplar; toplumların kadına bakış açısının, annelik kurumuna verilen değer, eş veya sevgiliye karşı beslenen duygular ile saygınlığın derecesini en belirgin biçimde gösteren dil birlikleridir.

Her dilin sözcük hazinesinde olduğu gibi çağdaş Türk yazı dillerinin söz varlığında da kadınlar için kullanılan hitap şekilleri bulunmaktadır. Altay Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Hakas Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Özbek Türkçesi, Tatar Türkçesi, Tuva Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesini içine alan çağdaş Türk yazı dillerine ait sözlüklerde, destan, masal, halk hikâyesi metinlerinde, mani, türkü, atasözü, deyim örneklerinde farklı amaçlar ve farklı söyleyiş biçimleriyle kullanılmış hitaplara rastlanmaktadır. Sözlüklerde ve metinlerde geçen hitap örnekleri, milletlerin kadın olgusu karşısında takındıkları tavrı göstermesi, aile ve kadının toplum hayatındaki seviyesini ortaya çıkarması bakımından son derece önemli görev üstlenmektedir.

Türkiye Türkçesi dışındaki çağdaş Türk yazı dillerine ait sözlük ve metinlerin taranması sonucunda elde edilen kadına yönelik hitap ifadeleri; kullanım şekillerine, amaçlarına ve taşıdıkları anlamlara göre şöyle sınıflandırılabilir:

1. Saygı İfadesi Taşıyan Hitaplar

İnsan ilişkilerinin temelinde bulunması gereken en önemli duygu saygıdır. Saygının hâkim olduğu ailelerde, toplumlarda ve milletlerde kurallara uyma, görevleri layıkıyla yerine getirme, sorumluluğunu bilme oranı oldukça yüksektir. Saygı temelli toplumlar suç oranının daha az olduğu, insanların birbirini koruyup gözetdiği, yaş hiyerarşisinin düzgün şekilde yürütüldüğü ve insana verilen değer en yüksek seviyede olduğu toplumlardır.

Bir toplumun gelişmişlik seviyesi insana ve özellikle de kadına duyduğu saygıyla doğru orantılıdır. Kadının saygınlığının fazla olduğu toplumların gelişmişlik oranının yüksekliği, medeni milletler seviyesinde ileri düzeyde bulunduğu yadsınamaz bir gerçektir. İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar olan süreçte toplumların vazgeçilmez varlıkları olan kadınlar,

Türk kültüründe de önemli bir yere sahiptir. Kağan ile beraber devleti yönetme, önemli kararların alınmasında söz sahibi olma, ailede ve insan ilişkilerinde birleştirici rol oynama kadının toplum hayatındaki önemini gösteren görevlerden bazılarıdır. Hayatın her aşamasında izi olan kadınlar dilin söz varlığı içinde yer alan hitaplarda, seslenme ifadelerinde de kendilerine yer bulmuşlardır.

Kadının yüceltilmesi, ona karşı duyulan minnetin ifadesi hitaplar aracılığıyla dile yansır. Bu yansıma çağdaş Türk yazı dillerinin söz varlığında yer alan hitaplarda da kendini gösterir ve kadına saygının ifadesini gösteren hitap örnekleri bu dillerin sözlüklerine, anlatılarına girer. Saygıyla hitap edilen kadın bazen bir hükümdarın güzeller güzeli kızı veya eşi bazen yardım beklenen ve dua istenen bir nine bazen de çocuğunu yetiştirmek için çırpınan bir annedir. Görev tanımı, yaşı, konumu ne olursa olsun onu saygıdeğer yapan unsur kadın oluşudur. Bu hitapların genellikle yaşça büyük olan, ev sahibi konumunda bulunan kadına yönelik olduğu görülmektedir. Kadının taşıdığı akrabalık etiketiyle ilgili saygı hitaplarının varlığı da dikkati çekmektedir.

Bu düşünceleri destekleyen, kadına saygıyı hitaplarla somutlaştıran ifadelerin çağdaş Türk yazı dillerindeki örnekleri şöyle sıralanabilir:

abıcık: “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 19), **acay:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 19), **acıy:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 20), **akacın:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 22), **akay:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 22), **akayñ:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 22), **bıcam:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 39), **caan ece:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 79), **ecabis:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 79), **eciy:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 80), **kagay:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 93), **kagiy:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 93), **kegey:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 104), **kegeyim:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 104), **mamay:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 132), **tada:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 165), **taday:** “kadınlara saygılı hitap şekli” (Altay T, ATS: 165), **aba:** “yaşlı hanımlara hürmet ifadesi, abla, büyük kız kardeş” (Azerbaycan T, AZTS:1), **bacı:** “tanıdık olmayan kadın veya bir kıza, saygıyla sesleniş” (Azerbaycan T, AZTS: 80), **emigızı:** “amca kızına ve başka kadınlara hürmet ve saygı için seslenme şekli” (Azerbaycan T, AZTS: 374), **hanım:** Tanıdık olmayan kadına saygıyla seslenme şekli (Azerbaycan T, AZTS, 606), **hanımcan:** “kadına hürmet ve saygıyla seslenme şekli” (Azerbaycan T, AZTS: 606), **hanım-hatın:** “kadınlara hürmet için kullanılan söz” (Azerbaycan T, AZTS, 606), **abla:** “abla, genç bir kadına saygı hitabı” (Gagavuz T, GTS: 3), **adanmınañ:** “saygıdeğer, sayın, saygın, muhterem” (Hakas T, HTS: 27), **barışnya:** “küçük hanım, küçük hanımefendi” (Hakas T, HTS: 66), **aşhı kart:** “muhterem ihtiyar” (Karaçay-Malkar T, KMD: 216), **apay:** “yaşça büyük kadına saygı ifadesi” (Kazak T, KZTS: 47), **ayım:** “hanımefendi” (Kırgız T, KS: 66), **aba:** “ihtiyarlara hitap tarzı” (Kırgız T, KS: 1), **barışnu:** “küçük hanım, hanım kız” (Kırgız T, KS: 89), **biykeç:** “kızcağız, hanım kız” (Kırgız T, KS: 124), **cenğey:** “cenğe, yaşça büyük kadına hitap” (Kırgız T, KS: 201), **cenğetaı:** “cenğe, yaşça büyük kadına hitap” (Kırgız T, KS: 201), **analh:** “analık” (Kırım-Tatar T, KTS: 41), **baciv:** “yaşlı kadına saygılı hitap, teyze, nine” (Kumuk T, KMTS: 58), **yengeşe:** “yengecik” (Nogay T, ND: 249), **begim:** “hanımefendi” (Özbek T, ÖTS: 73), **bibi:** “hükümdar eşleri için kullanılan ‘hanım, hanımefendi’ mealindeki saygı ve hürmet unvanı/hitabı” (Özbek T, ÖTS: 83), **opa:** “yaşça büyük kadına hitap şekli” (Özbek T, ÖTS: 339), **oyimposhsha:** “genç bir bayana hitap şekli” (Özbek T, ÖTS: 347), **boy bikü:** “hanımefendi” (Tatar T, TTS: 66), **avay:** “anne” (Tuva T, TKD-1: 450), **ulug kadınım:** “ulu kadınım” (Tuva T, TKD-1: 459), **mama:** “yaşlı kadınlarla konuşurken/yaşlı kadınlara hitap ederken kullanılan kelime” (Türkmen T, TRK: 193), **banu:** “bayan, hanımefendi” (Yeni Uygur T, YUTS: 29).

Yukarıda verilen örnekler tablo üzerinde şöyle gösterilebilir:

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİ	SAYGI İFADESİ TAŞIYAN HİTAPLAR
Altay Türkçesi	abıcık, acay, acıy, akacın, akay, akayın, bıcam, caan ece, ecebis, eciy, kagay, kagıy, kegey, kegeyim, mamay, tada, taday
Azerbaycan Türkçesi	aba, bacı, emigızı, hanım, hanımcan, hanım-hatın
Başkurt Türkçesi	-
Gagavuz Türkçesi	abla
Hakas Türkçesi	adanmınañ, barışnya
Karaçay-Malkar Türkçesi	aşhı kart
Karakalpak Türkçesi	-
Kazak Türkçesi	apay
Kırgız Türkçesi	ayım, aba, barışnı, biykeç, cenğey, cenğetaı
Kırım-Tatar Türkçesi	analh
Kumuk Türkçesi	baciw
Nogay Türkçesi	yengeşe
Özbek Türkçesi	begim, bibi, opa, oyimposhsha
Tatar Türkçesi	boy bikä
Tuva Türkçesi	Avay, ulug kadınım
Türkmen Türkçesi	mama
Yeni Uygur Türkçesi	banu

Verilen örneklerde görüldüğü gibi kadınlara yönelik saygı ifadesi taşıyan hitaplar, çağdaş Türk yazı dillerinde farklı şekillerde kullanılmaktadır. Farklı kullanımlar dillerin ses özelliklerine, akrabalık adlarına ve kadının toplumdaki değerine göre değişmektedir. Örneğin aynı hitap farklı lehçelerde farklı sözcüklerle ifade edilmektedir. Farklılıklar bazen de ses boyutunda görülmekte, aynı hitabın belirli seslerinin değiştirilerek kullanıldığına rastlanmaktadır. Hitap sözcükleri veya hitap sözcüklerindeki bazı sesler farklı olsa da anlam ve kullanım alanı açısından ortaklık söz konusudur.

2. Sevgi-Şefkat İfadesi Taşıyan Hitaplar

Sevgi ve şefkat duygusunun ağır bastığı hitaplarda daha çok anneye; anneanne, nine gibi yaşı ileri olan kadınlara; kız çocuklarına; teyze, abla, gelin, yenge gibi akrabalık derecesi yakın olan kişilere seslenilmektedir.

Sevgi ve şefkat denince akla ilk gelen kadın, annedir. Çocuğunu her türlü fedakârlığı yaparak büyütme çalışan anne, sevgi ve şefkat duygusunun ağır bastığı hitapların muhatabı olan kişidir. Kız/erkek çocuk başı sıkıştığında ilk olarak annesine koşar, yardım için ona

seslenir. Üzüntüsünü ve sevincini önce annesiyle paylaşır ve içinde bulunduğu durumu farklı hitaplarla dile getirir. Bütün bu davranışlar, hitaplar içerisinde anneye ilgili olan örneklerin sayısını artırmıştır.

Çağdaş Türk yazı dillerinde abla, nine, hala, teyze gibi kadın akrabalara yönelik hitapların örnekleri de bulunmaktadır. Kadınların kendi aralarındaki iletişimlerde, sohbet ve konuşmalarında birbirlerine hitaben söyledikleri ifadelerle rastlanmaktadır. Bu tür hitapların temelinde küçüklerin, kendilerinden yaşça büyük olan kadınlara karşı hissettikleri samimiyetin ve bağlılık duygusunun izleri vardır.

Sevgi ve şefkat ifadesi taşıyan kadın hitapları başlığı altında incelenen örnekler içinde erkeğin, kız kardeşine yönelik kullandığı seslenme örnekleri de bulunur. Kız kardeşini koruyup kollayan, onu tehlikelerden uzak tutmaya çalışan kimliğiyle ön plana çıkan ağabey/erkek kardeş, toplumun kendisine yüklediği bu görevi yerine getirmekle sorumludur. Ağabeyin/erkek kardeşin kız kardeşine karşı kullandığı hitaplarda şefkatle birlikte acıma duygusu da hissedilir.

Çağdaş Türk yazı dillerinin söz varlığında yer alan sevgi-şefkat ifadesi taşıyan hitap örnekleri şunlardır:

ecek: “teyzeciğim” (Altay T, ATS: 80), **eneke:** “anacığim” (Altay T, ATS: 83), **ey niyem:** “ey annem” (Başkurt T, BD4: 67), **ey esem:** “ey annem” (Başkurt T, BD4: 81), **babucuk:** “nineciğim” (Gagavuz T, GD: 112), **malı:** “anneye hitap ifadesi” (Gagavuz T, GTS: 171), **malü:** “anne” (Gagavuz T, GD: 126), **mamu:** “anne” (Gagavuz T, GD: 127), **mari:** “genç kıza hitap ifadesi” (Gagavuz T, GD: 208), **uucañ:** “babaanne, nineye hitap” (Hakas T, HTS: 551), **abığa:** “akraba kadınların birbirine hitap şekli” (Hakas T, HTS: 24), **abıla:** “akraba kadınların birbirine hitap şekli” (Hakas T, HTS: 24), **çaçañ:** “abla veya halaya hitap şekli” (Hakas T, HTS: 73), **çoraam:** “küçük kardeşim, sevgi içerikli hitap” (Hakas T, HTS: 104), **iceñ:** “anne, ana” (Hakas T, HTS: 209), **icecen:** “anne, ana” (Hakas T, HTS: 209), **anam:** “annem” (Karaçay-Malkar T, KMD: 504), **biyke:** “kadın veya kızlara hitap tarzı” (Karakalpak T, KKD: 92), **biykeşcan:** “biykecan” (Karakalpak T, KKD: 94), **gävhar şırağ:** “gevher çerağı” (babanın kızına hitabı), (Karakalpak T, KKD: 183), **jan apa:** “can abla” (Karakalpak T, KKD: 48), **jeñgejan:** “yengeca”n (Karakalpak T, KKD: 94), **kelinjan:** “gelin-can” (Karakalpak T, KKD: 230), **mamajan:** “nynecik” (Karakalpak T, KKD: 342), **apake:** “ablacığim” (Kazak T, KTKD: 148), **apatay:** “anneciğim, ablacığim” (Kazak T, KZTS: 47), **şeşeke:** “anacık” (Kazak T, KTD: 168), **baybişe:** “hanım” (Kazak T, KTD: 109), **biykeşcan:** “kızcan” (Kazak T, KTD: 238), **apakelep:** “anneciğim” (Kırgızca, KCD: 497), **apakem:** “anacığim” (Kırgızca, KCD: 497), **eneke:** “annecik” (Kırgız T, MD: 490), **ardagım:** “canım, sevgilim” (annenin çocuğa hitabı) (Kırgız T, KS: 42), **ana apay:** “ana kadın” (Kırım-Tatar T, KTM: 451), **anay:** “anne” (Kırım-Tatar T, KTM: 281), **apte:** “abla” (Kırım-Tatar T, KTM: 296), **totay:** “ablam” (Kırım-Tatar T, KTS: 67), **kadam:** “ablam” (Kırım-Tatar T, KTS: 68), **anem:** “annem” (Kırım-Tatar T, KTS: 113), **anayım/aneyim:** “anacığim” (Kırım-Tatar T, KTS: 114), **abay:** “yaşlı kadına sevgi duygulu hitap” (Kumuk T, KMTS: 21), **acay:** yaşlı kadına sevgi duygulu hitap (Kumuk T, KMTS: 28), **apaw:** “yaşlı kadına sevgi duygulu hitap, nine” (Kumuk T, KMTS: 36), **apay:** “yaşlı kadına sevgi duygulu hitap” (Kumuk T, KMTS: 36), **xala:** “yaşlı kadına sevgi duygulu hitap, hala, teyze” (Kumuk T, KMTS: 369), **danalardñ danası:** “akıllıların akıllısı” (Anne için kullanılmıştır.) (Nogay T, ND: 134), **kenişim:** “kızım” (Nogay T, ND: 51), **balam:** “balam, kızım” (Nogay T, ND: 71), **hoşlarım:** “hoşlarım” (Destan kahramanının kızlara hitabı) (Nogay T, ND: 73), **doslarım:** “dostlarım” (Destan kahramanının kızlara hitabı) (Nogay T, ND: 73), **cânım mâmü:** “canım nine” (Özbek T, ÖD-5: 40), **e balam:** “ey çocuğum” (Özbek T, ÖD-5: 48), **mamacan:** “nineciğim” (Özbek T, ÖD-5: 56), **mehriban:** “mihriban” (oğlun annesine hitabı) (Özbek T, ÖD-5: 118), **enacan:** “anacığim, anneciğim” (Özbek T, ÖD-5: 118), **canım ena:** “canım ana” (Özbek T, ÖD-5: 122), **aylanay:** “kurban olduğum, içtenliği belirten seslenme sözü” (Özbek T, ÖTS: 53), **onajon:** “anneciğim” (Özbek T, ÖTS: 338), **onaxon:** “anneciğim” (Özbek T, ÖTS: 338), **opajon:** “ablacığim” (Özbek T, ÖTS: 339), **oçiyon:** “anneciğim, sevgili anne” (Özbek T, ÖTS: 347), **karaamniñ odu:** “gözümün ateşi” (erkek kahramanın, kız

kardeşine hitabı) (Tuva T, TKD-1: 338), *baarımnıñ kögü*: “ciğerimin göğü” (erkek kahramanın, kız kardeşine hitabı) (Tuva T, TKD-1: 338), *uruum*: “kızım” (Tuva T, TKD-1: 425), *duñmam*: “kardeşim” (Tuva T, TKD-1: 468), *kennim*: “gelinim” (Tuva T, TKD-1: 441), *apican*: “anneciğim” (Yeni Uygur T, YUTS: 14), *apicènim*: “anneciğim” (Yeni Uygur T, YUTS: 14), *enike*: “anneciğim” (Yeni Uygur T, YUTS: 113).

Yukarıda verilen örnekler tablo üzerinde şöyle gösterilebilir:

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİ	SEVGİ-ŞEFKAT İFADESİ TAŞIYAN HİTAPLAR
Altay Türkçesi	ecek, eneke
Azerbaycan Türkçesi	-
Başkurt Türkçesi	ey eniyem, ey esem
Gagavuz Türkçesi	babucuk, mali, malü, mamu, mari
Hakas Türkçesi	abığa, abıla, çaçañ, çoraam, iceñ, icecen, uucañ
Karaçay-Malkar Türkçesi	anam
Karakalpak Türkçesi	biyke, biykeşcan, gävhar şırağ, jan apa, jeñgejan, kelinjan, mamajan
Kazak Türkçesi	apake, apatay, baybişe, biykeşcan, şeşeke
Kırgız Türkçesi	apakelep, apakem, eneke, ardagım
Kırım Tatar Türkçesi	ana apay, anay, apte, totaykadam, anem, anayım, aneyim
Kumuk Türkçesi	abay, acay, apaw, apay, xala
Nogay Türkçesi	balam, danalardıñ danası, doslarım, hoşlarım, kenişim
Özbek Türkçesi	aylanay, canım ena, cānim māmā, e balam, enacan, mamacan, mehriban, ojiyon, onajon, onaxon, opajon
Tatar Türkçesi	-
Tuva Türkçesi	karaamnıñ odu, baarımnıñ kögü, kennim, uruum, dunmam
Türkmen Türkçesi	-
Yeni Uygur Türkçesi	apican, apicènim, enike

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi “-ke, -tay, -cık/-cUk” ekleri bu grupta kullanılan hitaplara getirilen başlıca eklerdir. Bu ekler kullanıldığı sözcüğe içtenlik, bağlılık, sevgi, şefkat, küçültme gibi anlam boyutları kazandırmaktadır.

Sevgi, şefkat duygusu içeren hitapların bir kısmı akrabalık bildiren ifadeye “can” sözcüğünün getirilmesiyle yapılmıştır. Anne, abla, nine sözcüklerine eklenen “can” ifadesi

hitaba daha içten bir anlatım özelliği katmaktadır. Bu ifade, kullanıldığı yazı diline göre ses değiştirmekte “jan, cen” şeklinde de söylenmektedir.

Nida/seslenme sanatının sevgi ve şefkat duygusu içeren hitaplarda sıkça kullanıldığı görülmektedir. Hitapların bazılarında “a, ah, ay, aman, ey, haydiniz, vay” gibi ünlemlere başvurulmuştur. Nida sanatının örnekleri, hitap edenle hitap edilen arasındaki yaşa, ilişkiye ve yakınlık derecesine göre değişmektedir. Bu sanat hitapların etkileyiciliğini de artırmaktadır.

Çağdaş Türk yazı dillerinde sevgi ve şefkat duygusu içeren hitapların genellikle anneye yönelik olduğu görülmektedir. Anne dışında, kız kardeşler, kadın akrabalar ile ilgili olarak kullanılan hitap örnekleri de bulunmaktadır.

3. Aşk İfadesi Taşıyan Hitaplar

Aşk duygusuyla ön plana çıkarılan kadın, en güzel hitaplarla yüceltilir. Destanlarda yiğit bir bahadırın karşısında yine kendisi gibi yiğit bir kadın bulunur. Bu kahramanların karşılıklı konuşmalarında kadına yönelik hitapların güzel örneklerine rastlanır. Hasret, gurbet, özlem, ayrılık duygularının ağır bastığı türkülerin birçoğu aşk ve sevgi temasıyla yakılmıştır. Türkülerde âşığın dilinden sevgiliye ithafen kullanılan hitaplarda sevgilinin güzelliğine, naz edişine, ulaşılmazlığına, âşığa çektirdiklerine dair vurgular yapılmaktadır. Bu hitaplar eşin, sevilen kadının umut olarak görüldüğünün, en yüce değerlerden biri olarak kabul edildiğinin ve kalpten sevildiğinin somut dilsel örnekleridir.

Çağdaş Türk yazı dillerinde eş/sevgiliye seslenen aşk duygusuyla ortaya çıkmış olan hitaplara şu örnekler verilebilir:

erkeyim: “nazlım” (Altay T, AD-3: 85), **Alagöz:** “alagöz” (Azerbaycan T, AHT: 12), **Bahtın ulduzu:** “bahtın yıldızı” (Azerbaycan T, AHT: 79), **derdin dermanı:** “derdin dermanı” (Azerbaycan T, AHT: 116), **diller ezberi:** “diller ezberi” (Azerbaycan T, AHT: 36), **gönlün özü:** “gönlün özü” (Azerbaycan T, AHT: 140), **göz nuru:** “göz nuru” (Azerbaycan T, AHM: 36), **güzeller serdari:** “güzellerin başı” (Azerbaycan T, AHT: 36), **günün vehdeti:** “günün vahdeti” (Azerbaycan T, AHT: 96), **hoşreftar:** “güzel salınışlı/yürüyüşlü” (Azerbaycan T, AHT: 38), **hüblar serveri:** “güzellerin başı” (Azerbaycan T, AHT: 36), **İsa nefesli:** “İsa nefesli” (Azerbaycan T, AHT: 36), **Logman devalı:** “Lokman devalı” (Azerbaycan T, AHT: 36), **nazik kamallı:** “erdemli” (Azerbaycan T, AHT: 36), **ömrün vehdeti:** “ömrün vahdeti” (Azerbaycan T, AHT: 96), **ömür fermanı:** “ömür fermanı” (Azerbaycan T, AHT: 50), **özü göyçek:** “güzel, alımlı” (Azerbaycan T, AHT: 75), **sinesi yaralı:** “yüreği yaralı” (Azerbaycan T, AHT: 46), **sözü göyçek:** “sözü güzel” (Azerbaycan T, AHT: 75), **şuh:** “güzel, alımlı” (Azerbaycan T, AHT: 221), **vefadar:** “vefalı” (Azerbaycan T, AHT: 102), **yüreğin gözü:** “yüreğin gözü” (Azerbaycan T, AHT: 140), **yüreğin sohbeti:** “yüreğin sohbeti” (Azerbaycan T, AHT: 140), **yüreğin sözü:** “yüreğin sözü” (Azerbaycan T, AHT: 140), **höyöklö:** “sevgili” (Başkurt T, BD4: 55), **yâr:** “sevgili” (Başkurt T, BD4: 60), **yen-begerem:** “can bağrım” (Başkurt T, BD4: 63), **ey eyelem:** “ey hanımım” (Başkurt T, BD4: 81), **dünnäü gözeli:** “dünya güzeli” (Gagavuz T, GD: 144), **karagözka:** “karagözlü kadın, esmer kadın” (Gagavuz T, GTS: 134), **ömrün zülüşkeri:** “ömrün zülüşü” (Gagavuz T, GD: 119), **pembü üzlü:** “pembe yüzlü” (Gagavuz T, GD: 185), **yâr:** “sevgili, maşuk” (Gagavuz T, GTS: 257), **yavklu:** “sevgili” (Gagavuz T, GD: 118), **aarlicaam:** “canım, sevgilim” (Hakas T, HTS: 23), **adayam:** “sevgilim, canım” (Hakas T, HTS: 27), **hüngañım:** “sevgilim” (Hakas T, HTS: 170), **köölengenim:** “sevgilim, canım” (Hakas T, HTS: 270), **kara şilli:** “esmer tenli” (Karaçay-Malkar T, KMD: 406), **tatlı tilli:** “tatlı dilli” (Karaçay-Malkar T, KMD: 406), **arıw:** “dilber, güzel” (Karakalpak T, KKD: 214), **jora ömürlük:** “ömür yoldaşı” (Karakalpak T, KKD: 82), **qarağ:** “göz nuru” (Karakalpak T, KKD: 76), **şabaz:** “şahbaz” (erkeklerin eşlerine gönül okşayıcı hitabı) (Karakalpak T, KKD: 218), **şırağ:** “göz nuru” (Karakalpak T, KKD: 186), **xanımjan:** “hanımcan” (Karakalpak T, KKD: 102), **yâr:** “yâr” (Karakalpak T, KKD: 146), **suvret nazır:** “suret-i nazır” (Kazak T, KTS: 278), **alalım:** “helalim” (Kırgız T, KC: 304), **ardagım:** “kıymetlim” (Kırgız T, KRGD-10: 21), **boto köz:**

“mahmur göz” (Kırgız T, KCD: 300), *car*: “yâr, sevgili” (Kırgızca, KCD: 242), *çirag*: “göz nuru” (Kırgızca, KCD: 336), *döölöt malım*: “devletim” (Kırgız T, KRGD-10: 89), *kaalan kurdaş*: “sevgili eş” (Kırgız T, KCD: 304), *kadırkeç*: “sevgili” (Kırgız T, KCD: 300), *karal(d)*: “umut” (Kırgız T, KRGD-10: 21), *koluktu*: “nişanlı, can yoldaşı” (Kırgız T, KCD: 508), *kurdaş*: “hayat arkadaşı, eş” (Kırgız T, KCD: 400), *süyüktü*: “yâr” (Kırgız T, KCD: 404), *birgem*: “özüm” (Kırgız T, KS: 122), *carıktık*: “göz nuru, sevgili” (Kırgız T, KS: 181), *cubanım*: “dilberim” (Kırgız T, KS: 229), *kadırdaş*: “sevgili” (Kırgız T, KS: 382), *kadırlaş*: “sevgili” (Kırgız T, KS: 382), *kağlayın*: “sevgilim, görüp doyamadığım” (Kırgız T, KS: 383), *karak*: “göz nuru” (Kırgız T, KS: 404), *kerbenim*: “sevgilim, canım” (Kırgız T, KS: 440), *köngüldüş*: “seven, sevgili, mahbube” (Kırgız T, KS: 504), *köydük*: “canım, sevgili” (Kırgız T, KS: 544), *seketiñ*: “azizim, sevgilim” (Kırgız T, KS: 643), *seketbay*: “sevgili, kıymetli azizim” (Kırgız T, KS: 643), *cürögümdün toltosu*: “sevgiliciğim” (Kırgız T, KS: 745), *zayıbım*: “eşim” (Kırgız T, KCD: 469), *akırettik cubayım*: “ahiretlik karım” (Kırgız Türkçesi, KD-5: 24), *apakay*: “hanım” (Kırım-Tatar T, KTM: 392), *hani*: “hanım” (Kırım-Tatar T, KTM: 298), *ümrüm*: “ömrüm” (Kırım-Tatar T, KTS: 6), *kara küz*: “kara göz” (Kırım-Tatar T, KTS: 13), *kızcık*: “kızcık” (Kırım-Tatar T, KTS: 32), *canıyım*: “cancığim” (Kırım-Tatar T, KTS: 37), *kara kaşım*: “kara kaşım” (Kırım-Tatar T, KTS: 40), *nazlı dilber*: “nazlı dilber” (Kırım-Tatar T, KTS: 64), *nazlı canım*: “nazlı canım” (Kırım-Tatar T, KTS: 109), *yâr*: “yâr” (Kırım-Tatar T, KTS: 131), *sabam*: “yârim” (Kırım-Tatar T, KTS: 154), *güzel*: “güzel” (Kırım-Tatar T, KTS: 159), *canım paresi*: “canım paresi” (Kırım-Tatar T, KTS: 163), *inçebel*: “zarif genç kız” (Kumuk T, KMTS: 164), *kartınka*: “güzel, dilber” (Kumuk T, KMTS: 175), *alganşı*: “evdeş” (Nogay T, ND: 59), *yanış*: “can yoldaşı” (Nogay T, ND: 54), *yâr*: “yâr” (Nogay T, ND: 61), *erüvler*: “güzeller” (Nogay T, ND: 212), *yanım*: “canım” (Nogay T, ND: 255), *dertime darmanım*: “derdime dermanım” (Nogay T, ND: 255), *sevikli*: “sevgili” (Özbek T, TDE: 555), *dilbâr*: “dilber” (Özbek T, ÖD-5: 36), *gücâkdar*: “zülüfdar” (Özbek T, ÖD-5: 144), *jonginam*: “azizim, değerlim, canım sevgilim” (Özbek T, ÖTS: 212), *jonim*: “azizim, değerlim, canım sevgilim” (Özbek T, ÖTS: 212), *jonan*: “canan, sevgili, güzel kız” (Özbek T, ÖTS: 212), *jonana*: “canan, sevgili, güzel kız” (Özbek T, ÖTS: 212), *hatın-kız*: “afet, afife, ahu” (Tatar T, TTS: 24, 26), *eki kadınım*: “güzel kadınım” (Tuva T, TKD-1: 454), *gözeller gözeli*: “güzeller güzeli” (Türkmen T, TRK: 102), *yoldaşy*: “yoldaş” (Türkmen T, TRK: 150), *ayım*: “hanım” (Yeni Uygur T, YUTS: 24), *canan*: “canan, dilber, sevgili, gözbebeği” (Yeni Uygur T, YUTS: 57), *canane*: “canan, dilber, sevgili, gözbebeği” (Yeni Uygur T, YUTS: 57), *canican*: “dilber, sevgili” (Yeni Uygur T: 58), *dildar*: sevgili, yâr” (Yeni Uygur T, YUTS: 102), *dilnavaz*: “sevgili, yâr” (Yeni Uygur T, YUTS: 102), *dilraba*: “sevgili, yâr” (Yeni Uygur T, YUTS: 102), *meşuk*: “sevgili, âşık” (Yeni Uygur T, YUTS: 269), *muhabetdaş*: “sevgili, âşık” (Yeni Uygur T, YUTS: 277), *nigar*: “güzel, dilber, sevgili” (Yeni Uygur T, YUTS: 290), *süyüglük*: “sevgili, göz bebeği” (Yeni Uygur T, YUTS: 370), *süyümlük*: “sevgili” (Yeni Uygur T: YUTS: 71).

Aşk ifadesi taşıyan hitap örneklerinin tablosu şöyledir:

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİ	AŞK İFADESİ TAŞIYAN HİTAPLAR
Altay Türkçesi	erkeyim
Azerbaycan Türkçesi	alagöz, bahtın ulduzu, derdin dermanı, diller ezberi, gönlün özü, göz nuru, gözeller serdari, günün vehdeti, hoşreftar, hüblar serveri, İsa nefesli, Logman devalı, nazik kamallı, önrün vehdeti, ömür fermanı, özü göyçek, sinesi yaralı, sözü göyçek, şuh, vefadar, yüreğin gözü, yüreğin sohbeti, yüreğin sözü
Başkurt Türkçesi	yâr, yenbegerem, ey eyelem
Gagavuz Türkçesi	dünnää gözeli, karagözka, ömrün zülüfkeri, pembä

	üzlü, yâr, yavklu
Hakas Türkçesi	aarlicaam, adayam, hıncañım, köölingenim
Karaçay-Malkar Türkçesi	Kara şilli, tatlı tilli
Karakalpak Türkçesi	arıw, jora ömürlük, garağ, şabaz, şırağ, xanımjan, yâr,
Kazak Türkçesi	suvret nazır
Kırgız Türkçesi	alalım, akırettik cubayım, ardagım, boto köz, birgem, car, carıktık, cubanım, çırag, döölöt malım, kaalan kurdaş, kadirkeç, kadirdeş, kadırlaş, kağılayın, karak, karal, kerbenim, koluktu, köngüldaş, köydük, kurdaş, seketinğ, seketbay, cüröğümdün toltosu, zayıbım, süyüktü
Kırım Tatar Türkçesi	apakay, hani, ümrüm, kara küz, kızcık, canım paresi, canıyım, güzel, kara kaşım, nazlı dilber, nazlı canım, sabam, yâr,
Kumuk Türkçesi	inçebel, kartınka
Nogay Türkçesi	alğanşı, dertime dermanım, erüvler, yanım, yanış, yâr
Özbek Türkçesi	sevikli, dilbâr, gâcâkdar, jonginam, jonim, jonan, jonana
Tatar Türkçesi	hatın kız
Tuva Türkçesi	eki kadınım
Türkmen Türkçesi	gözeller gözeli, yoldaşy
Yeni Uygur Türkçesi	ayim, canan, canane, canican, dildar, dilnavaz, dilraba, meşuk, mihabbetdeş, nigar, süygülük, süyümlük

Kadına yönelik hitaplar içinde sayıca en fazla olanı aşk ifadesi taşıyanlardır. Bu hitaplarda sevilen kadına en güzel ve en etkili şekilde seslenmek amaçlanmaktadır.

Yukarıda sıralanan hitap örnekleri incelendiğinde kadına daha çok “sevgili, yâr, yoldaş, ömür yoldaşı, can yoldaşı, eş dilber, can, canan” gibi hitaplarla seslendirildiği görülmektedir. Ayrıca “yürek” ve “gönül” sözcüklerinin kullanımıyla oluşturulmuş, sevgiliyi/eşi en değerli varlık olarak nitelendiren hitap örnekleri de bulunmaktadır. Sevgilin/eşin göz bebeği, göz nuru olarak görüldüğü, güzelliğine vurgu yapıldığı hitap kullanımları da çağdaş Türk yazı dillerinin söz varlığında önemli bir kısmı kapsamaktadır. Kullanım amacı ve seslenme sözcüğü ne olursa olsun aşkı ifade eden hitapların odak noktasını kadına duyulan sevgi oluşturmaktadır.

4. Benzetmeye Dayalı Hitaplar

Çağdaş Türk yazı dillerinde kadınlar için kullanılan hitapların bir bölümünü de benzetmeye dayalı olanlar oluşturmaktadır. Benzetme sanatının kullanıldığı hitaplarda benzeyen ögesi eş/sevgilidir. Dolayısıyla bu hitapların aşk duygusundan doğduğu söylenebilir.

Teşbih, “Sözü daha etkili bir duruma getirmek için, aralarında türlü yönlerden ilgi bulunan iki şeyden, benzerlik bakımından güçsüz durumda olanı nitelikçe daha üstün olana

benzetmektir.” (Dilçin, 1997: 405). Benzetme sanatının kullanımıyla nesne ya da kavram imgede, hayal gücünde daha etkili şekilde canlandırılmış olur.

Benzetmelere dayalı hitaplarda kadının fiziksel özellikleri ile ilgili ayrıntılar ağır basmaktadır. Bu tür hitaplarda benzeyen ögesi eş/sevgili konumundaki kadındır. Kendisine benzetilen öğeler arasında turna, ceylan, bülbül gibi hayvanlar ve çeşitli tabiat varlıkları bulunmaktadır. Sevgili bazı örneklerde meleğe bazılarında dolunaya benzetilmiş; yürüyüşü, bakışları, sesi, duruşu, nazlanışı ile ilgili ayrıntılar, güzel özellikleriyle bilinen varlıklar aracılığıyla aktarılmıştır.

Çağdaş Türk yazı dillerinde benzetme unsurunun kullanıldığı hitap örneklerinden bazıları şunlardır:

koo kırılñ tumçuktu: “dağ yamacı burunlu” (Altay T, AD-2: 415), **tolu ay:** “dolunay” (Altay T, AD-2: 170), **ahu:** “ceyla”n (Azerbaycan T, AHT: 33), **ahu balası:** “ceylan yavrusu” (Azerbaycan T, AHT: 233), **ahu ceyran:** “güzel ceylan” (Azerbaycan T, AHT: 33), **Alagöz:** “alagöz” (Azerbaycan T, AHT: 12), **ay gabaglı:** “ay yüzlü” (Azerbaycan T, AHT: 40), **bulut zülflü:** “bulut zülflü” (Azerbaycan T, AHT: 40), **bülbül nevalı:** “bülbül sesli” (Azerbaycan T, AHT: 36), **ceyran balası:** “ceylan yavrusu” (Azerbaycan T, AHM: 42), **dağın lalası:** “dağın yavrusu, sahibi” (Azerbaycan T, AHT: 78), **durna avazlı:** “turna sesli” (Azerbaycan T, AHT: 36), **dürdane dişli:** “inci dişli” (Azerbaycan T, AHT: 36), **maral:** “maral, geyik” (Azerbaycan T, AHM: 1), **maral bahışlı:** “maral bakışlı” (Azerbaycan T, AHT: 38), **melek:** “melek” (Azerbaycan T, AHM: 47), **mercan bahışlı:** “mercan bakışlı” (Azerbaycan T, AHT: 36), **nazlı ceyran:** “nazlı ceylan” (Azerbaycan T, AHM: 3), **sona:** “suna” (Azerbaycan T, AHT: 43), **şeker gülüşlü:** “şeker gülüşlü” (Azerbaycan T, AHT: 36), **şeyda bülbül:** “âşık, divane bülbül” (Azerbaycan T, AHM: 33), **tülek terlan:** “yırtıcı kuş” (Azerbaycan T, AHT: 45), **yanağılma:** “yanağı elma” (Azerbaycan T, AHT: 87), **al gülüm:** al gülüm (Kırım-Tatar T, KTŞ: 6), **bülbülim:** bülbülüm (Kırım-Tatar T, KTŞ: 40), **üyniñ fidanı:** evin fidanı (Kırım-Tatar T, KTŞ: 73), **üşecek tal:** büyüyecek söğüt (Kırım-Tatar T, KTŞ: 109), **mor melevşe:** mor menevşe (Kırım-Tatar T, KTŞ: 178), kızıl gül: kızıl gül (Nogay T, ND: 259).

Çağdaş Türk yazı dillerinde benzetmeye dayalı hitap örnekleri aşağıdaki şekilde tablolaştırılabilir:

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİ	BENZETMEYE DAYALI HİTAPLAR
Altay Türkçesi	koo kırılñ tumçuktu, tolu ay
Azerbaycan Türkçesi	ahu, ahu balası, ahu ceyran, alagöz, ay gabaglı, bulut zülflü, bülbül nevalı, ceyran balası, dağın, lalası, durna avazlı, dürdane dişli, maral, maral bahışlı, melek, mercah bahışlı, nazlı ceyran, sona, şeker gülüşlü, şeyda bülbül, tülek terlan, yanağılma
Başkurt Türkçesi	-
Gagavuz Türkçesi	-
Hakas Türkçesi	-
Karaçay-Malkar Türkçesi	-
Karakalpak Türkçesi	-

Kazak Türkçesi	-
Kırgız Türkçesi	-
Kırım Tatar Türkçesi	al gülüm, bülbülüm, üyniñ fidanı, üşecek tal, mor melevşe
Kumuk Türkçesi	-
Nogay Türkçesi	kızıl gül
Özbek Türkçesi	-
Tatar Türkçesi	-
Tuva Türkçesi	-
Türkmen Türkçesi	-
Yeni Uygur Türkçesi	-

Benzetmeye dayalı hitaplar, kadınlara yönelik olarak kullanılan diğer hitaplara oranla daha edebî bir söyleme sahiptir. Benzetme ağırlıklı hitap örneklerinin edebî sanatlarla birleştirilerek kullanılmış olması hitapların sadece seslenme, çağırma amaçlı kullanılmadığının, söze edebî bir değer katıldığının, etkileyiciliği artırmanın hedeflendiğinin de göstergesidir. Hitap eden kişi, aşkını kalıplaşmış sözcüklerle ifade etmek yerine sözü daha etkili kılmak, duygularını daha güzel hissettirmek için benzetme sanatını kullanmayı tercih etmektedir. Bu nedenle kadının benzetmelerle övüldüğü hitap örnekleri sözlüklerde değil çoğunlukla destan, türkü, şarkı ve manilerde yer almaktadır.

5. Olumsuz Duygular Taşıyan Hitaplar

Kadına yönelik olarak kullanılan hitaplarda çoğunlukla olumlu duygular yer almaktadır. Ancak bazı hitap örneklerinde kadının saygınlığı göz ardı edilmiş olumlu duyguların yerini kadını değersizleştiren ifadeler almıştır.

Olumsuz duygular taşıyan hitap örneklerinde kadının insafsızlığı, akılsızlığı ifade edilmekte, dış görünüşe ilişkin saptamalar yapılmaktadır. Olumsuz düşünce içeren hitap örnekleri genellikle çağdaş Türk lehçelerine ait destan ve türkü metinlerinde bulunmaktadır. Bu durum kadını aşağı gören, yeren ifadelerin konuşma dili içinde kullanıldığını, bu yakıştırmaların halk tarafından yapıldığını göstermektedir.

Kadına olumsuz duygularla seslenen kişi erkektir. Eşine, çevresindeki kadınlara veya kız çocuklarına yönelik olarak söylenen olumsuz ifadelerin hep erkekler tarafından kullanılıyor olması, toplumların ataerkil aile yapısının, kadın erkek ilişkilerinde erkeğin kendisini daha güçlü konumda gördüğünün bir uzantısı olarak düşünülebilir.

Çağdaş Türk yazı dillerinde olumlu duygu ve düşünce içermeyen kadın hitaplarının bazı örnekleri şunlardır:

Bîmürvet: “insafsız” (Azerbaycan T, AHT: 44), **aqlı kelte, şaşu uzun:** “aklı kısa saçı uzun” (Karakalpak T, KKD: 732), **hereejoktar:** “eteği kısalar” (Tuva T, TD-2: 290), **kulugur:** “aptal” (Tuva T, TD-1: 2).

Verilen örnekle tablo üzerinde şöyle gösterilebilir:

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİ	OLUMSUZ DUYGULAR TAŞIYAN HİTAPLAR
Altay Türkçesi	-
Azerbaycan Türkçesi	bîmürvet
Başkurt Türkçesi	-
Gagavuz Türkçesi	-
Hakas Türkçesi	-
Karaçay-Malkar Türkçesi	-
Karakalpak Türkçesi	aqılı kelte şaşu uzun
Kazak Türkçesi	-
Kırgız Türkçesi	-
Kırım Tatar Türkçesi	-
Kumuk Türkçesi	-
Nogay Türkçesi	-
Özbek Türkçesi	-
Tatar Türkçesi	-
Tuva Türkçesi	hereejoktar, kulugurlar
Türkmen Türkçesi	-
Yeni Uygur Türkçesi	-

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere olumsuz duygu taşıyan kadın hitaplarının sayısı azdır. Bu durum kadının toplumda önem arz eden ve değer verilen bir varlık olarak nitelendiriliyor olmasının bir sonucudur.

Sonuç

Çağdaş Türk yazı dillerinde kadına yönelik hitaplar genellikle olumlu duygu ve düşüncelere bağlı olarak kullanılmıştır. Hitaplara sevgi, sadakat, aşk, samimiyet, saygı, koruma hisleri hâkimdir. Ancak az da olsa kadını küçümseyen, sitemle karışık anlam taşıyan hitaplara da rastlanmaktadır. Bu özellikteki hitapların sayısının diğer hitaplara oranla az olması toplumda kadına değer verildiğini, milletlerin kadını olumlu özelliklerle nitelendirdiğini göstermektedir.

Anne, kadın, kız kardeş ve eş/sevgiliye yönelik hitapların aynı dilde farklı karşılıkları bulunmaktadır. Aynı kişiye yöneltilen hitapların aynı dilde farklı sözcüklerle karşılanıyor olması o dile ait söz varlığının zenginliğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kadına yönelik hitap örneklerinde edebî sanatlarla birlikte kullanılan örnekler bulunmaktadır. İfade edilmek istenen duygu ve düşünceler; benzetme ve nida sanatlarının kullanılmasıyla daha etkili hale getirilmiş, sözün anlam değeri yükseltilmiştir.

Çağdaş Türk yazı dillerinde kadına yönelik hitaplardaki farklılıkların çoğunlukla ses ve sözcük boyutunda olduğu görülmektedir. Bütün lehçelerde olmasa da birçok lehçede aynı

kelimenin aynı tarzda kullanıldığı örnekler de vardır. Aba, abay, apake, apay, avay, apay, bala, hanım, mama hitap ifadelerindeki ortak kullanımlara örnek olarak verilebilir.

Kadına yönelik hitaplarda en çok örneği bulunanlar aşk duygulu hitaplardır. Aşk hitaplarını, sevgi ve şefkat içerikli kadın hitapları ve saygı ifade eden hitaplar takip etmektedir. Örneği en az olan ise olumsuz duygu içeren hitaplardır. Bu sıralama kadının öncelikli olarak eş ve sevgili olarak görüldüğünü, annelik vasfının büyük önem taşıdığını, akraba kadınlara saygı derecesinin yüksek olduğunu göstermektedir. Olumsuz duygular içeren ifadelerin az olması da kadına Türk toplumunda değer verildiğinin ister eş ister anne ister kız kardeş olsun kadının olumlu özellikleriyle ön plana çıkarıldığının önemli bir işaretidir.

Kaynakça

AÇA, M. (2002). Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği. Konya: Kömen Yayınları.

ALTAYLI, S. (1994). Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

BAKIRCI, N. (2010). Kırım Tatar-Masalları. Konya: Kömen Yayınları

ÇELEBİ, F. (2007). Kırgız Destanları 5 Eşimkul Menen Zuura, Ankara: TDK yayınları.

DİLÇİN, C. (1997). Örneklerle Türk Şiir Bilgisi. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yayınları.

DİLEK, İ. (2007). Altay Destanları 2. Ankara: TDK Yayınları.

DİLEK, İ. (2007). Altay Destanları 3. Ankara: TDK Yayınları.

DOĞAN, İ. (2014). Nogay Destanları. Ankara: TDK Yayınları.

EHMETEVANOV R. (2014). Türkçe-Tatarca Sözlük. Ankara: TDK Yayınları.

ERGUN, M. (2014). Başkurt Destanları 4. Ankara: TDK Yayınları.

ERGUN, M. (1997). Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi II. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yayınları.

ERGUN, M. (2005). Tıva Kahramanlık Destanları 1. Ankara: Akçağ Yayınları.

ERGUN, M. (2005). Tıva Kahramanlık Destanları 2. Ankara: Akçağ Yayınları.

FEDAKÂR, S. (2016). Özbek Destanları 5, Rüstem Han Destanı. Ankara: TDK Yayınları.

GAYDARCI, G. A. (1978). Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü, Moskova.

KAKUK, Z. (1993). Kırım-Tatar Şarkıları. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yayınları.

KARA, M. (2001). Türkmence (Giriş, Gramer, Metinler, Sözlük). Ankara: Akçağ Yayınları.

KARA, M. (1998). Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. Ankara: Akçağ Yayınları.

KARADAVUT, Z. (2012). Kırgız Destanları 10, Güldana, Askazan Baatır. Ankara: TDK Yayınları.

KOÇ, K. (2009). Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları.

KÖSE, N. (2002). Kococaş Destanı (Üsönbayev, Konakbayev ve Ceentayev Varyantları) İnceleme-Metin. Ankara: Milli Folklor Yayınları.

NASKALİ GÜRSOY, E. (1999). Altayca-Türkçe Sözlük. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yayınları.

NASKALİ GÜRSOY, E. (2007). Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları.

NECİPOVİÇ, E. N. (2013). Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.

ÖZKAN, N. (2007). Gagavuz Destanları. Ankara: TDK Yayınları.

PEKACAR, Ç. (2011). Kumuk Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.

TAVKUL, U. (2004). Karaçay-Malkar Destanları. Ankara: TDK Yayınları.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: TDK Yayınları

TURHAN, S. (1991). Azerbaycan Halk Mahnıları. Ankara: Cem Ofset.

TURHAN, S. (1993). Azerbaycan Halk Türküleri. Ankara.

UYGUR, C. V. (2007). Karakalpak Destanları, Kırk Kız Destanı. Ankara: TDK Yayınları.

ÜÇÜNCÜ, K. (2006). Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı Alpamış. İstanbul: Töre Yayın Grubu.

ÜŞENMEZ, E. (2016). Özbekçe-Türkçe Sözlük. İstanbul.

YILDIZ, N. (1995). Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yayınları.

YUDAHİN, K. K. (2011). Kırgız Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları

Kısaltmalar

AD-2 : Altay Destanları 2

AD-3 : Altay Destanları 3

AHM : Azerbaycan Halk Mahnıları

AHT : Azerbaycan Halk Türküleri

ATS : Altayca-Türkçe Sözlük

AZTS : Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü

BD-4 : Başkurt Destanları 4

GD : Gagavuz Destanları

GTS : Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü

HTS : Hakasça-Türkçe Sözlük

KCD : Kococaş Destanı

KD-5 : Kırgız Destanları 5, Eşimkul Menen Zuura

KKD : Karakalpak Destanları, Kırk Kız Destanı

KMD : Karaçay-Malkar Destanları

KMTS : Kumuk Türkçesi Sözlüğü

- KRGD-10** : Kırgız Destanları 10, Güldana, Askazan Baatır
- KS** : Kırgız Sözlüğü
- KTD** : Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği
- KTKD** : Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı Alpamış
- KTM** : Kırım-Tatar Masalları
- KTŞ** : Kırım-Tatar Şarkıları
- KZTS** : Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü
- MD** : Manas Destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller
- ND** : Nogay Destanları
- ÖD-5** : Özbek Destanları 5, Rüstem Han Destanı
- ÖTS** : Özbekçe-Türkçe Sözlük
- TDE** : Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi
- TKD-1**: Tıva Kahramanlık Destanları 1
- TKD-2**: Tıva Kahramanlık Destanları 2
- TRK** : Türkmence
- TT** : Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar
- TTS** : Türkçe-Tatarca Sözlük
- YUTS** : Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİNİ ANLATAN BİR ESER: KİTÂB-I GAZÂT DER MÜLK-İ ÇİN

*Naciye KARAHAN KÖK*¹

Özet

Türklerin tarihleri boyunca en fazla ilişkide buldukları milletlerden birisi de Çinlilerdir. Çinliler kuzey komşuları olan Türklerle kimi zaman dostane, kimi zaman da mücadele içerisinde olmuşlardır. Bu mücadele bilinen en eski Türk devleti olan Hunlarla başlayarak Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Türk-Moğol devletleri ile bunların mirası üzerine kurulan hanlıklar dönemine kadar aralıksız devam etmiştir. Aralıksız devam eden Türk-Çin mücadeleleri ardında sadece Çin imparatorluğunun kuzey sınırlarını korumak için inşa ettirmiş olduğu Çin Seddi gibi muazzam bir sanat eseri bırakmakla kalmamış, tarihten edebiyata, dilden ekonomiye, askerlikten diplomasiye kadar pek çok alanda zengin bir mirasın doğmasına da vesile olmuştur. Bu mirasın yazıya geçirilmesinde Çinliler öncülük etseler de Türkler de onu gelecek nesillere taşıma uğraşı içerisinde olmuşlardır. Türkler arasında bu bilinçle hareket edenlerden birisi de Molla Bilal Nâzımî'dir.

Bu çalışmada Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri arasında XX. yüzyılda yaşamış Molla Bilal Nâzımî'nin kaleminden çıkan ve Uygur Türklerinin Hitay/ Çin ve Kalmaklara karşı verdiği mücadeleyi anlatan “Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin” adlı eseri, eserin müellifi, istinsah tarihi, içeriği, imlâ ve dil özellikleri tanıtılmaya çalışılacaktır. Bunlar yapılmaya çalışılırken eserin Klasik Sonrası Dönem Çağatay Türkçesi metni olması münasebetiyle Türk dilinin bu tarihî lehçesi hakkında da bilgi verilmeye çalışılacak ve eserin yazım, ses ve şekil özellikleri Türk dilinin bu tarihî lehçesiyle karşılaştırılacaktır. Yine eserde tespit edilen savaş, askerlik, devlet yönetimi, meslek ve yer adları ile Türk dili ile aynı dil ailesine mensup Moğolcaya ait kelime ve yer adları gibi özellikli kelimeler üzerinde durularak eserin söz varlığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin, Molla Bilal Nâzım, Çağatay Türkçesi, Çinliler, Kalmaklar.

A WORK ABOUT THE HISTORY OF EASTERN TURKISTAN: KİTÂB-I GAZÂT DER MÜLK-İ ÇİN

Abstract

The Chinese are one of the nations in which Turks are mostly involved during their history. The Chinese are sometimes friendly and often fighting with their northern neighbors, Turks. This fight started with Huns, the oldest known Turkish state, constantly continued until the period of Gokturks, Uighurs, Karakhanids, Turk-Mongol states and the khanates established on their heritages. The continuing Turkish-Chinese fights not only left behind an enormous work of art such as the Great Wall of China, which the Chinese empire built to protect its northern borders, but also caused a rich heritage in many areas from history to literature, from language to economy, and from military to diplomacy. Although, the Chinese have led the way to pass this heritage into writing, Turks have also been involved in carrying it into the future generations. One of the Turks who acted with this consciousness was Molla Bilal Nazımî.

In this study, the work called as “Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin” will behighlighted from the aspects of author, copy history, context spelling and language qualities as telling the struggle of Uighur Turks againts Hitay/Chinese and Kalmak penned by Mullah Bilal Nazım,

¹ Araştırma Görevlisi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ncykarahan@hotmail.com

having lived in 20th century among Uighur Turks in Eastern Turkestan. Since it is a text of postclassical Chagatai language, we will try to inform about the context of this historical accent of Turkish language and we will compare the writing, vocal and form qualities with this historical accent of Turkish language. We will also shed light on the work by focusing on the vocabulary such as names of places related to Mongolian belonging to the same language group with Turkish language as well as names of places, government, military service, war in the text..

Key Words: Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin, Mullah Bilal Nâzım, Chagatai Turkish, Chinese, Kalmaks.

Giriş

Molla Bilal ve Eseri

Son zamanlara kadar bilim dünyasında: “*Türkler, tarihte önemli roller oynamışlar; ancak bu olayların yazıya geçirilmesinde etkili olamamışlardır.*” kanaâtini değiştirerek tarihe yön veren bir milletin tarihe kayıt düşmede de geri kalmadığını gösteren yazarlardan biri Molla Bilal Nâzımî’dir. Molla Bilal Uygur Türklerine mensup olup 1825 yılında Gulca şehrinde ayakkabıcılık uğraşan Yüsüp isminde bir babanın oğludur. Yetmiş beş yıl yaşadığı bilgisine yer verilen Nazımî’nin “Gazeliyat, Çanmoza Yüsüphan, Nazugum, Müminin Hicreti” gibi eserleri onun Klasik Türk edebiyatı, halk hikâyeleri, folkloru, İslam dini konularına hâkim olduğu veya hiç olmazsa bir medrese eğitimi gördüğü iddialarını akla getirmektedir. Nitekim Muhammed Yelten’in 1995 yılında Funda Açıköz’e yaptırdığı “Bilâl Nâzım Şeriyatıdan” adlı yüksek lisans tezinde Nâzımî’nin ilk tahsilini babasından aldığı, daha sonra medresede Rudakî, Nizâmî, Câmî, Ali Şir Nevâî gibi isimlerin eserlerini okuduğu ve kendisini onların çırağı olarak gördüğü belirtilmiştir (Açıköz 1995: IV). Yazara ait olan ve tarafımızca incelenip burada tanıtılmaya çalışılacak eseri Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin’dir.

Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin; Doğu Türkistan’ın İli şehrinde 1864 yılının sonbaharında cereyan eden halk ayaklanmasının ve Doğu Türkistan’da verilen mücadelenin manzum mensur karışık olarak kaleme alındığı bir eserdir. Eserde Uygurların ata yurdunun Mançur-Hıtay/Çin askerleri tarafından 18. yüzyılın ikinci yarısında işgal edildiği özellikle vurgulanmıştır. Doğu Türkistan’ın bağımsızlığı kaybedildikten sonra şair, Uygur halkının eski vatanında zulüm ve adaletsizliğin, milli baskının hüküm sürdüğünü canlı tasvirlerle göstermiştir (Mollavutov 2014: 60).

XIX. yüzyıldaki Çin-Türk mücadelesinin tüm canlılığıyla verilmeye çalışıldığı bu eser aynı zamanda Moğolların bir kolunu oluşturan Kalmuklarla ilgili bilgilerin yer aldığı bir tarih metnidir. Moğolların bir kolu olan Kalmukların bu mücadelede Çinlilerin safında yer almaları yani Türklere karşı Çinlilerle birlik olmaları, beraberinde bir Uygur Türkü-Kalmuk çatışmasını doğurmuş ve yaşanan bu çatışmanın Uygur Türklerinin hafızalarındaki olumsuz izleri metne de yansımıştır. Molla Bilal’in eserinde tam altmış iki yerde tesadüf edilen Kalmuk adının, “*sözünde durmayıp bir işin yüzüstü kalmasına yol açan, birine gizlice kötülük eden*” (Türkçe Sözlük: 1048) anlamlarını veren “kalleş” sıfatı ve “*söz anlamaz, söz dinlemez, mutaassıp, yosma ve levent*” (Öztürk-Örs 2000: 231) karşılığında kullanılan “evbaş” kelimesiyle kullanımları dikkat çekmektedir:

kaçıp yandı arkağa kılmağ-lar

ki kallaş evbaş kıltağ-lar (146/14)

Nâzımî’nin eserinde “Kalmaklar” olarak adlandırılan Moğollar, Moğolcanın Oyratça konuşan en büyük kolunu oluşturmaktadır. Kalmukların büyük bir kolu 17. yüzyılın başlarında batıya yönelerek Volga Irmağı kıyısına ulaşmış, küçük bir kolu ise Kırgızistan’daki Isık Göl civarında kalmıştır. Bugün literatürde kendilerinden “Sart Kalmukları” olarak bahsettiren bu Moğol boyu, Kırgızistan’ın Karakol şehrinin çevresindeki Taş-Kıya, Çelpek, Burma-Suu ve

Börü-Baş adlı yerleşim alanlarında yaşayan etnik bir gruptur. Sart Kalmukları, 19. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Türkistan'da yaşadıkları Tekes bölgesinden göç ederek Karakol şehrinin bulunduğu Aksu bölgesine gelmiştir. Sart Kalmuklarını Doğu Türkistan'dan göç ettiren en büyük etken bölgedeki ayaklanmadır.

Söz konusu ayaklanma; Tsin Hanedanlığı'nın, Şensi eyaletinde yaşayan Tunganlara (Çinli Müslüman) karşı yürüttüğü siyasi, idarî ve sosyo-kültürel baskılar, onların omuzlarına yüklenen ağır vergiler neticesinde Şensi eyaletine bağlı Veynan vilayetinde yaşayan Tunganlar tarafından başlatılmıştır. Bu ayaklanma Tungan ayaklanması olarak adlandırılır. Din, Tunganlara yapılan baskılar neticesinde ortaya çıkan ayaklanmanın tetikleyici ve bağdaştırıcı en önemli unsuru haline gelmiştir. Zamanla dini bir kimliğe bürünen ayaklanmaya bölgedeki diğer halklar da katılmıştır. Bu ayaklanma, 1866'da Gansu eyaletine, bir süre sonra da Doğu Türkistan'a yayılmıştır. Ayaklanma 1877 yılında Çin ordusu tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Buyar 2013:826).

Ayaklanma, istilacılar tarafından bastırıldıktan sonra Uygur Türklerinin yaşadığı bölgelerde intikam almak için kanlı katliamlara başvurularak birçok kişi ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Molla Bilal Nâzımî'nin aktardığına göre, şehir ahalisinin büyük bir kısmı, özellikle erkekler öldürülmüş, kadınlar ise İli şehrine sürgün edilmiştir. 1878 yılında Yakup Beg devleti yıkıldıktan sonra, Zo Zuntam askerleri, yüz binden fazla Uygur ve Tungan özgürlük savaşçısını vahşice yok etmiştir (Mollavutov 2014: 57).

Çıkan çatışmalar; hem Kalmaklara karşı Uygur Türklerinin hafızasında ve edebiyatında menfi bir his doğurmuş hem de bu bölgede yaşayan Moğol ve Türk nüfusunun kırılmasına akabinde ise Çinin bölgede güç kazanmasına yol açmıştır.

ki almaq kilür yola bögcür[böğür] oyup

ki müğ uçrasa köz-lerini oyup (20/7)

Eserin manzum bölümünden alınmış olan yukarıdaki beyitte şair, Kalmakların Uygur Türklerine duyduğu söz konusu düşmanlığı, onların yollarına engeller koyma ve Uygurların bir diğer düşmanı olan Mugların ise bir Uygur Türkünü fark ettikleri anda gözlerini oymaya kalkıştıkları ifadeleriyle anlatmaktadır. Ancak destanın ilerleyen bölümlerine bakıldığında Kalmakların aynı zamanda müslüman Uygur Türklerinden ve İslam dininden korktuklarını anlatan şu satır ve beyitlere rastlanmaktadır:

İslâm ılını-nıng heybetidin almaq-lar yüreki färe bolup almaq-lar cān vehmidin ıngtay-nıng haberini aytıp müselmān-lar şahıa nāme ibergenı almaq-lar özining emānını közlep ıngtay-nı munda leker-i islāma ibergenı (36/17-19)

Çin-Kalmak ittifakının ortasında kalan Uygur Türklerinin yaşadığı bu kara yılları anlatan Kitāb-ı Gazāt der Mülk-i Çin eserinin yazarı Molla Bilal Nâzımî, bizzat mücadelenin içerisinde yer alması ve bu mücadeleyi eserine yansıtması nedeniyle eserini birinci elden bir belge hüviyetine büründürmüş bir şair ve bilgindir. Bu durum, onu soydaşı Çağatay şairi, Timur'un beşinci göbekten torunu olan ve Hindistan'da Gürkani Devleti'ni kuran Babur, ile de mukayese imkânı kılmıştır. Babur, nasıl ki hükümdarlık yolunda başından geçenleri kaleme aldıysa Bilal Nâzımî de Uygur Türklerinin yaşadıkları olayları ele almıştır. Tarihî olayların kronolojik bir sırayla verildiği bu eser, 1876 yılının Haziran ayının sonunda tamamlanmıştır. İli şehrinde 1860-1870 yıllarında cereyan eden halk ayaklanmalarının yansıtıldığı bu eserde, Molla Bilal Nâzımî kurtuluş hareketinin gerekçelerini sıralamıştır.

Uygur Türklerinin bağımsızlık mücadelesi kahramanlarından Molla Bilal Nâzımî'nin "Kitāb-ı Gazāt der Mülk-i Çin" eseri, Mağfiret Kemal Yunusoğlu (2013: 148) tarafından destan olarak tanımlanmaktadır. Ancak Molla Bilal'ın bu eseri, Türk dünyasının diğer destanlarından farklı olarak olayların sadece bir tek kahraman etrafında anlatıldığı bir destan değil de Dede

Korkut hikâyeleri gibi bir toplumun -Tunkanlar- ve onun mensuplarının bağımsızlık uğruna başlarından geçen olayların bir araya getirilmesinden vücuda gelmiş bir eser izlenimi vermektedir. Nitekim bu eser de destandan halk hikâyeciliğine geçiş dönemi eserlerinden olan Dede Korkut Kitabı gibi, besmele, Allah'a hamd, peygambere ve dört halifeye övgü ile başlamıştır. Eser daha sonra Dede Korkut Kitabında geçen boylarda olduğu gibi bölümlerden meydana gelmiştir. "İli Hanlığı'nın kısa tarihi, hanlık topraklarında yürütülen cihat, bu cihatta yer alan beyler, hanlık zamanında hangi şehirlerin inşa edildiği ve harap edildiği..." gibi bölümlerin yer aldığı başlıklar koyu renk ile gösterilmiştir.

Doğu Türkistan Türklüğünün bu sıkıntılı ve zor günlerinin kendisi de bir Uygur Türkü olan ve bu Çin-Kalmuk-Türk mücadelesinin içinde bizzat yer alan Molla Bilal Nâzımî tarafından anlatıldığı Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin; İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde TAEKK 1528 yer numarası ve "Voyna Musulman protiv kitaytsev (Müslümanların Çinlilere Karşı Savaşı), tekst nareçiya tarançi= Kitab-ı gazat der mülk-i Çin - Telif Molla Bilal b. Molla Yusuf el-Nazım" başlığı ile kayıtlıdır. Tek nüsha olan eserin sonundaki ifadeye göre, yazılış tarihi hicrî 1293, miladî 1876/1877'dir. Şair, eserin 163. sayfasının 13. beytinde bu tarihi ebced hesabına göre hicrî 1293 tarihine tekabül eden 'garşac' (غ 1000 ر 200 90 ص ve 3 ج) kelimesiyle tarih düşmüştür (Karahan Kök 2016: 436). Ayrıca istinsah tarihi ile ilgili bilgi metnin sonunda "tārīḥ bir ming iki yüz toqsan üç-de ili ḥesâbıda bars yılı-da bu defter tamâmiğa yêtken (166/13-14)" şeklinde verilmiştir. Eserin istinsah tarihi kısmında önce hicrî olarak yıl söylendiği, sonra On İki Hayvanlı Türk takvimindeki yıllardan biri olan bars yılı dendiği görülmektedir. Çinlilerin, Hintlilerin, Moğolların, Tibetlerin de kullandığı bu takvimin en geniş anlamıyla Türkler arasında kullanıldığı bilgisi bulunmaktadır (Özyetgin 1996: 170).

Eserin Nüshaları ve Üzerine Yapılan Çalışmalar

Yazılış tarihi Hicrî ve On İki Hayvanlı Türk takvimine göre belirtilen Molla Bilal Nâzımî'nin "Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin" adlı eseri tek nüshadır. Eser üzerine ilk ve tek çalışma Rus oryantalisti N. Nikolay Pantusov'a aittir. Nâzımî'nin eserini 1876 yılında Gulca'da görev yaparken gören ve yazarla kurduğu dostluk kanalıyla da esere sahip olan Pantusov, çok geçmeden Molla Bilal Nâzımî'nin eserini iki bölüm hâlinde 1880 yılında Kazan'da matbu harflerle neşretmiştir. 1880 yılında yapılan Pantusov'un neşrinde eser hakkındaki görüşleri ve eserin temasını içeren beş sayfalık bir "Kiriş Söz" ile metnin tıpkıbasımı bulunmaktadır. 1881 yılındaki çalışma ise ilk neşirdeki baskı hatalarının düzeltilmiş şekilleri, bu kelimelerden bazılarının açıklaması ve müellifin üslubu ile ilgilidir. Çalışmada kullanılan ve İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde TAEKK 1528 yer numarası ile kayıtlı olan orijinal metin Pantusov tarafından 1880 yılında Kazan'da bastırılan birinci bölümde yer alan metindir. Bu metin 166 sayfadan teşekkül edip sayfa uzunluğu 23 cm'dir.

Eserin sebab-i nazm-ı telifinden yazarın vatanını ve milletini seven biri olduğu anlaşılmaktadır. Onun şu mısraları bu düşüncenin en somut delili olarak gösterilebilir: "bu defterni evvel iki üç ay ' alî bay taqrîr kılip sözini faķîr mollâ bilâl nâzîm neşir boyunça fitip andın furça téggençe nazm kılip gâzât kılgan müselmân-larning evlâdlarığa yâd nâme kılip kıoyduķ (166/10-11)". Bu ifadeler, aynı zamanda eserin yazılış amacı olarak da kabul edilebilecek beyanlardır. Yani bu çalışmanın yazılış gayesi; Uygur halkının kendi vatanlarında gördüğü baskı ve zulmü ortaya koymak, bu zulme karşı verilen millî mücadeleyi sonsuzlaştırmak ve halkının bağımsızlığı uğruna yaşamlarını yitiren Müslümanların isimlerini daha sonraki kuşakların hatıralarında yaşatmaktır.

Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin Adlı Eserin Vezin ve Dil Özellikleri

Çin-Kalmuk-Türk mücadelesinde hayatını kaybeden Müslümanların adlarını ebedi kılmak için telif edildiği belirtilen “Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin”, Arapçada yaklaşan anlamına gelen, İmam Halîl aruzunun on beşinci ve son bahri olan, on değişik kalıbının mevcut olduğuyla daha çok mesnevilerde tercih edildiği ifade edilen ‘mütেকârib’ bahrinin “fe’ülün fe’ülün fe’ülün fe’ül” vezniyle yazılmıştır. Şehnâme ölçüsü olarak da bilinen bu vezin, kısa ve hareketli bir kalıptır (İpekten 2010: 271). Ayrıca eserin 72.-73. sayfaları arasında “muhammes-i Bilâlî” başlığıyla aruzun hezec bahrinin Türk şiirinde en çok kullanılan kalıbı olan “mefâ’îlün mefâ’îlün mefâ’îlün” kalıbıyla yazılmış beş bentlik bir muhammes yer almaktadır (Karahan Kök 2016: 437).

Macar Türkolog J. Eckmann’ın klasik öncesi dönem (15. yüzyılın başlarından Nevâyî’nin 1465’te ilk divanını tertibine kadar), klasik dönem (1465-1600) ve klasik sonrası dönem (1600-1921) olarak tasnif ettiği Çağatay Türkçesinin (1958: 115-126) son döneminde yazılan Nâzımî’nin bu eserinin imlâ özellikleri şöyledir:

Bazı eklerin gövdeden ayrı yazılması: علم ئىنىك ‘alem-ning (2/2), ملائىك لارىنى melâ’ik-lerini (2/13), يوسف كا Yūsuf-ka (3/1), فسقى غه fışkı-ğa (4/6),

Kelimedeki bütün ünlülerin gösterilmesi: قىلدوروب kıldurub (2/13), ارتوروب arturub (3/18), بولماسا bolmasa (5/10), خاصلار hāşlar (4/12), اوزى ئىنىك özi-ning (6/7), دىماكدور dimekdür (6/11), ايشىم işim (6/16), ئوشىب tüşip (7/17), باشىمغه başımğa,

Çokluk ekinde ünlülerin gösterilmesi: آدمىلار ādemîler (6/11), تاغلار tağ-lar (3/14), باغلار bağ-lar (3/14), يوللاردا yol-larda (52/10), يوكلارىنى yük-lerini (48/9),

Kalın sıradan kelimelerdeki /s/ ünsüzü için /s/ harfinin kullanılması: سوسى soy (57/9), سوسى غه suyı-ğa (104/2), سونگره songra (162/20), ساوقلوق savuqluq (90/22), ساورورغه savurğa (23/16) gibi Uygur imlâ özellikleri,

Kelimelerdeki bütün ünlülerin yazılmaması: كونكل köngül (9/18), برونى birevni (4/4), يمانلار yaman-lar (6/12), يالانك yalang (105/17), تىزىپ tizip (102/19),

Türkçe kelimelerde şedde işaretinin kullanılması: اسىغ assığ (153/5), اچقى açığı (137/19), ياروتتى yaruttı (3/13), يەتتى yetti (125/12), توتتى tuttı (8/17) gibi Arap ve Fars imlâ özelliklerine sahiptir.

Türkçede kapalı é olarak bilinen ve normal uzunluktaki düz, geniş, ince e ünlüsü ile düz, dar, ince i ünlüsü arasında bir ses değerine sahip ünlü, Runik harfli metinlerden bugüne kadar Türkçenin dokuzuncu ünlüsü olarak var olagelmiştir. Ancak bu ünlünün varlığı ile é mi, yoksa i mi okunması gerektiği Türkiye Türkolojisinde tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Metindeki Türkçe kelimelerde ilk hecedeki /e/’ler ى /ye/ harfi ile gösterilirken bu harfin kullanılmadığı kelimelerde ise kapalı é olarak okunmuş, dolayısıyla bu ünlünün varlığı ve düzenli olarak kullanıldığı tarafımızca incelenen metinde de tespit edilmiş: العى elçi (34/14), التىب eltib (125/2), امدى emdi (20/12), نچه neçe (8/17), بىردى bîrdi (2/10), كلتورالمى kültüralmay (23/6), كىرك kîrek (32/15), كىركلىك kîreklig (50/3), كىرو kîrü (44/9). Eski Türkçenin ilk hecesinde kapalı é ünlüsü bulunduran bazı kelimelerinin metinde aslî şekillerini korudukları da görülmüştür: bék 75/2, bél 87/22, bèn 71/8, bês 20/10, çek- 152/20, dè- 89/10, dék 12/11, deli 43/16, elçi 34/14, éllig 54/19, èt- 52/12, èttür- 3/9 gibi.

Çağatay Türkçesinin karakteristik özellikleri arasında gösterilen, ikinci hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle ilk hecedeki düz ünlünün yuvarlaklaşması olayı çalışmaya esas alınan metinde de tespit edilmiştir: evlük > üylük (110/10), tamır > tamur > tomur (29/15).

Çağatay Türkçesinde kalınlık-incelik uyumunun sık sık bozulması özelliği metinde de tespit edilmiştir: işka (7/8), itmağ (105/13). Türkçe kelimelerin yanı sıra Arapça ve Farsçadan

alıntı ince ünlülü kelime tabanlarına kalın ünlülü ekler geldiği görülmüştür: emîrlik (34/12), merdlik (133/22), telbis-lig (42/18).

Metinde Eski Türkçenin kelime başı /b-/ sesleri /n/ ve /ng/ gibi arka damak ünsüzlerinin etkisiyle daima /m/ olmuştur. Dolayısıyla /m/li kullanımların sayısı /b/li kullanımlardan çoktur: bën > mën (7/1), bunça > munça (9/6), bünğdaş > münğdaş (124/16), bin > ming (15/17), bin- > min- 139/14.

Batı Türkçesinin ilk devresinde ortaya çıkan ve daha sonra Batı Türkçesinin Azerbaycan ve Osmanlı sahaları arasındaki belirli ses farklarının başında yer alan -k- > -ğ- değişikliğine metinde rastlanmıştır (Serebrennikov-Gadjieva 2011: 41). Çağatay Türkçesindeki bu ünsüz değişiminin Batı Türkçesinin etkisiyle oluştuğu düşünülmektedir: akşam > aḡşam (126/4), Nilka > Nilḡa “Yer adı” (22/5), taḡı > taḡı (5/2), taḡuḡ > taḡu (138/20).

Türk lehçe/şivelerini tasnif etmeye çalışan Türkologların tasnif çalışmalarında /b-/ belirleyici bir özellik kabul edilmiştir. “Kimi zaman vezin gereği olduğu tahmin edilen bu ses erimesinin Çağatay Türkçesinde tek örneği bol- fiilinde görülür.” (Argunşah 2013: 96) Orhun, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi ile bugünkü Doğu ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde bol- şeklinin tercih edildiği fiilin Oğuzcada ol- şeklinde kullanımı çalışmamızda Oğuzca bir özellik olarak kabul edilmiştir: ol- 14/1, 37/15, 63/12, 89/21 vs.

Eski Türkçenin /b-/ seslerinin metnimizde de korunduğu görülmektedir: bër- (36/12), bar- (111/8), bar (6/13).

Dudak ünsüzü /p/ sesinin birçok yerde diş-dudak ünsüzü /f/ sesine dönüştüğü görülmektedir: çap- > çaf- (111/2), toprak > tofraḡ (2/8), yapraḡ > yafraḡ (120/20), körpe > körfe (106/4).

Eski Türkçe sözcüklerdeki /t-/ sesleri korunmakla birlikte metinde sık sık /d-/li örneklerle de karşılaşılmaktadır: taḡ (33/2) ~ daḡ (44/21), taḡı (19/9) ~ daḡı (2/7), tomur (9/15)~damar 45/3, tē- (67/6) ~ dē- (119/3), til (7/19) ~ dil (69/17), tive (16/14) ~ dive (134/17), tüz (27/19) ~ düz (32/20).

Geniş zamanın olumsuz çekiminde ötümlü /z/ ünsüzünün ötümsüzleşerek /s/ olduğu görülmüştür: ḡoymaz>ḡoymas (159/7), köralmaz>köralmas (83/17), tarıamaz>tarımas (105/15), olmaz>olmas (2/8), körünmez>körünmes (94/1), turmaz>turmas (162/8), yanmaz>yanmas (36/8).

İsimden sıfat türetme eki +Ik, +Iuk ekinin aslı şeklini koruduğu görülür: ḡehrlig (53/20), üylüg (110/10), tēnglig (15/8).

Bir kelimedede aynı ünsüzün art arda söylenmesi veya yazılması durumu (Yıldız 2008:198) olan ve Çağatay Türkçesinin önemli ses özelliklerinden biri olarak gösterilen ünsüz ikizleşmesi çalışmamızda da görülmektedir: açḡıḡ (137/15), ḡattıḡ (45/12), nēççe (147/22), sēkkiz (112/17), uḡḡaḡ (32/3).

Düzlük-yuvarlaklık uyumunun tam olarak gelişmediği Çağatay Türkçesinde I. ve II. teklik şahıs iyelik ekleri genellikle bu uyuma uyar. Ancak Eski Türkçeden itibaren yalnızca düz şekilleri mevcut olan III. teklik şahıs iyelik eki, Çağatay Türkçesinde olduğu gibi çalışmamızda da aynı şeklini muhafaza eder: üstige (71/10), üyi-ge (109/9), taḡusını (138/20). Yine düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık teşkil eden eklerden birisi de yuvarlak ünlülü isim kök ve gövdelerine getirilen I. çokluk şahıs iyelik ekidir. Bu ekin yuvarlak ünlülü +mUz şeklinden çok, düz ünlülü +mlz şekli kullanılmıştır: yurtımıznıḡ (111/3), ‘ömrimiz (6/14). II. çokluk şahıs iyelik eki ise genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarken kimi zaman bu uyuma aykırı olarak ekin ünlüsünde düzleşmeler görülebilir: üyüḡüzde (138/5), ḡolunguzḡa (102/21), burnungızdın (114/3).

Eski Türkçe döneminden beri gördüğümüz zamir n'sinin isim çekiminde ortaya çıkması durumu, ilk kez Çağatay dönemi eserlerinde farklılık göstermeye başlar. Çağatay dönemine ait mensur eserlerde III. teklik şahıs iyelik eki ile yönelme, bulunma ve çıkma hâli ekleri arasında çoğunlukla zamir n'si gelmez (Argunşah 2013: 117). Bu durum incelemeye esas alınan metnimizde de tespit edilmiştir: yürekiğa (28/19), kanıda (74/15), şehridin (27/5).

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli eki ünsüzle biten kelimelerden sonra da +nİng şeklinde kullanılır. Bu durum Eski Türkçe ve Batı Türkçesinden farklılık gösterir (Tekin 2000: 107, Eckmann 2012: 69-71). Ancak ilgi hâlinin zamirlerle çekiminde +Ing'lı şekiller de görülebilir: hağan-nıng (23/11), iş-nıng (38/13), mēning (102/21), sēning (102/21).

Çağatay Türkçesi, Eski Türkçenin zamirlere getirdiği +nI ekini yükleme hâli olarak genelleştirir: girye+si+ni (124/9), gül+ni (147/3), halk+mı (69/2), ibergen+ni (36/3), iç+ni (83/11). Ek, III. teklik şahıs iyelik ekini almış isimlerden sonra +n biçiminde de görülür: nāme+si+n (42/13), oğ+i+n (95/16), öz+i+n (5/1), söz+i+n (11/12), til+i+n (65/2), yaş+i+n (58/1), yol+i+n (112/21), yürek+i+n (117/6).

Tarih boyunca herhangi bir ses değişikliğine uğramayan bulunma hâli eki, Çağatay Türkçesinde ve çalışmamızda +dA şeklindedir. Ekin bu şekli ünlü uyumlarına uyarken ünsüz uyumu için aykırılık gösterir: kayğu+da (67/2), kent+de (113/5), köç+de (148/20), kün+de (163/21), mey+de (118/12).

Çağatay Türkçesi eserlerinde, çıkma hâli ekinin yaygın olarak görülen +dIn şekli metnimizde de görülmüştür: sema+dın (33/16), sen+din (72/2), sening+din (165/5), ser+din (140/13), sırdaş+ım+dın (124/18).

Köktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde yön gösterme hâli için işlek olarak kullanılan +GARı, +gerü, +Karı, +karu, +rA Çağatay Türkçesinde canlılığını kaybedip birkaç kelimedeki kalıplaşarak kullanılmaya devam etmiştir: iç+keri (62/3), iç+re (6/12), iç+keri+ğa (29/16), il+geri (137/3), taş+karı (50/6).

Metinde ir- ve i- ek-fiili birlikte kullanılır: yok bolupdur idi (33/3), kilür irdi (145/15), közlüg irür (87/14), assıg idi (153/5). Ek-fiilin olumsuz çekimi imes “değil” kelimesiyle yapılır: gurür imes men (42/14), düşmen imes men (27/19), haqır imes-dür (123/15), zāhir imes-dür (5/20).

Metinde gelecek zaman çekiminin -ğu/-gü sıfat-fiil eki + iyelik ekleri ile de yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak Çağatay Türkçesinde de görülen bu şekil yaygın olarak kullanılmaz. Nitekim metnimizde sadece iki örnekte kullanılmıştır: iylegüm (44/1), koygum (85/4). Metinde birkaç yerde kullanılan şu örnekler ise bu şeklin unutulmakta olduğunu göstermektedir: kılgu miz (48/13), kılgu siz (42/18).

Çalışmada yeterlik fiili çekiminin al- yardımcı fiili ile yapıldığı görülmüştür: kıla al- (7/9), bola alma- (7/8), kıla alma- (50/17), tapa alma- (78/3).

Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin Adlı Eserin Söz Varlığı

Yukarıda yazım, ses ve şekil özelliklerinin verilmeye çalışıldığı Molla Bilal Nâzım'ın Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin adlı eserinde, bölgedeki Türk kültür izlerini tanı/t/mada önemli bir yeri olan ve bir milletin o bölgedeki tapu senetleri olarak nitelendirilen Türkçe şu yer adları yer almaktadır: Aqsu (31/5), Aq Tam (76/2), Aq Tufa (40/1), Aqyol (34/3), Alatar 30/13), Ara Boz (34/5), Çong Yulduz (141/6), Kağunçı (20/2), Karaqol (42/10), Kara Yığaç (55/10).

Savaş, askerlik, devlet yönetimi ve meslek adlarıyla ilgili, metinde görülen kelimeler şunlardır: ming bëki (141/7), bik (122/ 16), yüz bëki (141/8), ağaç (63/4), aqsaqal (89/21), bay (24/2), elçi (34/14), ming başı (74/18), ayakçı (84/5), hazneçi (26/ 13), ışık-ağası (24/9), otunçı (143/8), têmürçi (140/5), bazar biki (44/12), şang bëki (20/21), dorğa (51/14), qaravul (78/7).

Çalışmamızda, Türk dili ile aynı dil ailesine mensup Moğolcaya ait şu kelime ve yer adları görülmüştür: aldırıp (95/15), asradı (39/21), бүдүн[e] (28/8), çakar 81/18, cunçi (84/17), çirâyılık (74/18), çadap (83/10), çadalğanı (36/2), çaravul (109/6), dabannı (42/9), göl (142/19), çaravulçı (109/8), nöker (81/9), tarançı (154/17), şang (20/21), kökeldaş 10/4, Cağustay (19/18), Saftay (134/8), Ulstay (22/5).

Sonuç

Sonuç olarak tarih bilimi için bir kayıt tutma aracı olan dil, bu işlevini yerine getirirken bir yandan da dilin tarihini yazar. Tarihî Türk dili alanında yazılan metinlerden hareketle sosyal değişme ve gelişmeleri takip etmek mümkündür. Yapılan incelemeler sonunda Uygur Türkleri ile onların dil, kültür, gelenek, görenek, idarî ve askerî teşkilatları, sosyal hayatları, toponimleri ile ilgili izleri takip etmek açısından Molla Bilal Nâzım'ın Kitâb-ı Gazât der Mülk-i Çin adlı eserinde değerli bilgilerin yer aldığı tespit edilmiştir. Türklük bilimi için değerli bilgiler arz eden bu eserin hem Çağdaş Türk Lehçelerinin oluşmasında çok önemli bir yeri olan Çağatay Türkçesinden Çağdaş Türk yazı dillerine geçişin, hem de nazım biçimi olan destan geleneğinin ve tarih yazıcılığının Türkler arasında gösterdiği gelişimin tespiti açısından önem arz ettiği görülmüştür. Bu nedenle eser, farklı Türk yazı dillerinin özelliklerini bünyesinde barındıran bir geçiş dönemi eseri özelliği sergilemektedir.

Yine 19. yüzyılın başlarında Çin sömürüsü ve bunun doğurduğu sosyal faciaları eserlerinde işleyerek Uygurlar arasında yeni bir millî edebiyatın doğmasında Molla Bilal Nâzım'ın önemli bir yerinin olduğu anlaşılmıştır. Eserindeki Arapça, Çince, Farsça ve Moğolca kelimelerle aruz ölçüsünü ustaca kullanma becerisi onun tahsil gördüğünü göstermiştir. Ayrıca eserin başında verilen din ve tarih bilgilerinden de bu alanlarda söyleyecek sözü olduğu anlaşılan Molla Bilal Nâzım'ın, bu edebiyatın idrâkı için üzerinde durulması gereken bir isim olduğu belirlenmiştir.

Kaynakça

- AÇIKGÖZ, F. (1995). *Bilâl Nâzım Şeriyatıdan*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- BUYAR, C. (2013). Kırgızistan'da Bir Etnik Grup: Sart Kalmaklar. *Turkish Studies*, V. 8/9, s.819-831.
- ECKMANN, J. (1958). Çağatay Dili Hakkında Notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 115-126.
- ECKMANN, J. (2003). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, J. (2012). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul: Kesit Yayınları.
- ERASLAN, K.(2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDEM, M. D.-GÜL, M. (2006) Kapalı é Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi. *Karadeniz Araştırmaları*, S. 11, s. 111-148.
- GABAİN, A. (1995). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İPEKTEN, H. (2010). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARAHAN KÖK, N. (2016). Molla Bilal Nâzım'ın Kitâb-ı Gazât Der Mülk-i Çîn Adlı Eseri Üzerine. *Hoca Ahmed Yesevî Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri III. Cilt: Türkoloji*, s. 433-442.
- KOC AOĞLU, T. (2003) Tarihi Türk Lehçelerinin Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında kapalı é/i Meselesi. *Türk Kültürü*, S. 483-484, s. 266-281.
- MOLLAVUTOV, S. (2014). Bilal Nazım (1825-1900). *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 4, s. 57-63.
- ÖZTÜRK, M.-ÖRS, D. (2000). *Mütercim Âsım Efendi Burhan-I Katı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelenmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SEREBRENNİKOV, B. A.-GADJİEVA, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*. (Çev. Mustafa Öner-Tevfik Hacıyev), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2000). *Köktürk Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Diller Araştırma Dizisi.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIZ, O. (2008). *Yūsuf u Zelîhâ (Destân-ı Yūsuf) Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- YUNUSOĞLU KEMAL, M. (2013). Molla Bilal Nazım ve Uniñ Dastanları Heqqide. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 1/1, s. 145-151.

GEYDOĞAN KÖYÜNDE YER ADLARI

*Beyazıt Bilge METİN**

Özet

Ülkemizdeki yer adlarının derlenmesi, bu adlar üzerine çalışmalar yapılması, yapılan çalışmaların yayımlanması; dilimizin zenginliğinin, güzelliğinin daha iyi anlaşılması için büyük önem ifade etmektedir. Zira derlenen ve incelenen bu isimlerle yalnızca o adın köküne ve eklerine değil o ad çevresinde Türk dilinin tarihi gelişimine, Türk kültürünün köklerine ilişkin bilgilere de ulaşılmaktadır. Ayrıca yer adları, incelenen bölgenin geçmişi hakkında fikir yürütmeye olanak sağlar. Yer adlarıyla ilgili araştırmalar, kültürel mirasın ortaya çıkarılması için de önemlidir. Yer adlarında bölgede yerleşmiş topluluklar ile ilgili meydana gelmiş tarihi olaylara, bölgede öne çıkmış kişilere ve halk kahramanlarına, halk ozanlarına ait bilgiler de bulunabilir. Yer adları tarih çalışmalarında da sağlam bir dayanak olarak kullanılabilir.

Ülkemizde yer adlarıyla ilgili çalışmalar maalesef henüz başlangıç aşamasındadır. Buna karşın son yıllarda Avrupa’da yer adlarıyla ilgili çalışmalar bağımsız bir bilim kolu meydana getirecek kadar artmıştır.

Bu çalışmada Amasya’nın Taşova ilçesine bağlı Geydoğan köyü ve köyün yaylası Girap Yurdu’ndaki yer adları ele alınmıştır. Eski yerleşim yerlerinden olan Geydoğan’ın gelenekleri, göreneklere köklü ve canlıdır. Eski Türkçeden beri kullanılan birçok sözcüğe ev sahipliği yapan köyde aynı zamanda farklı dillere ait pek çok kelime de yaşamaktadır. Geydoğan köyündeki yer isimleri de kelimelerde olduğu gibi çeşitlilik arz etmektedir. Kimi Eski Türkçeden, kimi Orta Türkçeden, kimi de farklı dillerden gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Geydoğan Köyü, Girap Yurdu, Yer İsimleri

PLACE NAMES (TOPONYMIE) IN GEYDOGAN VILLAGE

Abstract

Compiling place names in our country, studying these names and publishing these studies have great importance for our language’s affluence and beauty to be understood better. Because by the names compiled and examined, we reach not only the roots and affixes of the name but also information about the historical development of Turkish language and the roots of Turkish culture. Furthermore, place names enable to have idea about the history of the region which is examined. Researches related to place names are important to reveal the cultural heritage. We can find information in place names about historical events related to people settled in the region, significant figures in the region, folk heroes, and folk poets. Also, place names can be used as a reliable base in history studies.

Unfortunately, studies on place names in our country are at an early stage. On the other hand, in recent years, studies on place names have increased as much as forming an independent discipline in Europe.

Place names in Geydogan village which is a village in Tasova district, province of Amasya are dealt with in this study. Traditions of Geydogan village where is one of the ancient settlement places are deep rooted and stil alive. Many words belonging to different languages exist in the village which hosts many words used since old Turkish. Place names in Geydogan village are as various as its words. Some are originated from old Turkish, some are originated from middle Turkish and some from different languages.

Key words: Geydoğan Village, Girap Plateau, Toponymie.

* Dr., Taşova Şehit Polis Ahmet Yaşar Mesleki ve Teknik Eğitim Merkezi / ahmet.ibrahim05@gmail.com

Giriş

Ad Bilim ve Yer Adları Bilimi

Adlandırma; mekâna her yönüyle hâkim olmayı, onunla çok yönlü ilişki içinde olmayı anlatır. İnsanoğlu doğrudan veya dolaylı ilişki içerisinde olduğu bütün varlık, fikir, düşünce, inanç, his ve durumları isimlendirme ihtiyacı duymuştur. Bu his, adları inceleyen “onomastik” de denilen ad bilimini doğurmuştur. Bu terim “bezeichnungslhre, sciences onomastiques, onomastic sciences, onomastique, onomastics, onomasiologie, onomasiology, namekunde” (Sakaoğlu, 2001: 9) adları ile de anılmaktadır.

Tarihten coğrafyadan, dilbilimden, halkbiliminden, etnografyadan, sosyolojiden ve diğer birçok bilim dalından yararlanan, disiplinler arası araştırma alanı/alanları olan ad bilimi, her bilim dalı gibi kendine ait kuralları vaz etmiş ve bütün adları incelemek için dallara ayrılmıştır¹. Dallar içerisinde en fazla işlek olan, yer adları bilimi: toponimi² (toponymie) ve kişi adları bilimi: antroponomi’dir (anthroponymie) (Açikel, 2003: 182; Aksan, 2003: 101; Sakaoğlu, 2001: 10-11).

Çalışmamıza konu olan, yer belirten özel adları inceleyen (Vardar 2002:224) yer adı bilimi; kendi bütünlüğü içinde değişik araştırma alanlarına ayrılır. Bunlar: oronimi: dağ adları bilimi, hidronimi: akarsu adları bilimi, mikronimi: kırsal geçici yerleşme adları bilimi, odonimi: kent sokağı adları bilimi gibi (Doğanay, 2014: 340).

Yer adları bilimi; tarihin, coğrafyanın, folklor ve diğer bazı disiplinlerin yardımcısı olarak da bilim sisteminde oldukça önemli bir yere sahiptir (İbret, 2003: 54). Yer adları bilimi, bir yerin coğrafi, tarihî ve her türlü karakteristik özelliklerinin belirlenmesine yardımcı olur. Bu açıdan bakıldığında arkeoloji, tarih, halkbilimi, botanik, jeoloji, coğrafya, sosyoloji gibi bilimlerle yer adları yakından ilişkidir (Yediyıldız, 1984: 25).

Başlangıçta bütün çağrışımlarıyla kendiliğinden gelişmiş, doğal ve kültürel olanın içinde oluşmuş, dil ile birlikte değişmiş bir etkinlik ve bir tür söz olarak saklanmış, aktarılmış; sürekliliği korunarak mekâna ilişkin belleğin, çevreye ve geleceğe taşınmasını sağlayan (Özkan ve Yoloğlu, 2005: 54) yer adlandırmalarının bir millet için önemi büyüktür.

Bilhassa son yıllarda kentleşmenin hızlanması, coğrafi ve siyasî değişiklikler toponomi biliminin önemini ve yer adlarını ön plana çıkarmıştır (Çakar, 2000: 83). Çünkü günümüzde köylerden kentlere olan göç dalgası devam etmektedir. Bu da yeni yerleşim yerlerini gündeme getirmektedir. Bir yerleşim yerine ad verilirken de yer adı biliminden yararlanılmaktadır. Politik nedenlerden ötürü yer adları değiştirilirken de yer adı biliminden faydalanılmaktadır.

Köy, belde, şehir gibi yerleşim yerleri ve doğal yer adlarını bir bütün olarak değerlendiren; bunları yapı, anlam ve köken bakımlarından açıklamaya çalışan yer adlarıyla ilgili çalışmalar maalesef ülkemizde henüz başlangıç aşamasındadır³. Buna karşın “*Şu son yıllarda Avrupa’da yer adlarıyla ilgili çalışmalar bağımsız bir bilim kolu meydana getirecek kadar artmıştır.*” (Eren, 2010: 11).

Türkiye’de yer adları konusunda yapılan en eski çalışmalar olarak 1925 yılında Mehmet Fuad Köprülü’nün Türkiyat Mecmuasında yayımlanan “*Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar*” başlıklı makalesi ve 1928’de H. Nihal, A. Naci tarafından aynı dergide yayımlanan “*Anadolu’da Türkler’e Ait Yer İsimleri*” adlı çalışmalar sayılmaktadır.

¹ Detaylı bilgi için bk.: Serdar Yavuz, Mustafa Şenel, (2013) “*Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü*”, s. 2241.

² *Toponimi (topos: yer, onomia: ad), yerleşme yerleri veya herhangi bir fiziki özelliğe verilen adların verilmiş şeklini, kökenini, anlamını ve geçirmiş olduğu değişimi ve dağılımını ele alan bilim dalıdır* (Aliağaoğlu: 47).

³ Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar için bk.: Hasan Eren (2010) *Yer Adlarımızın Dili*, s. 13-14.

1928-2009 yılları arasında yapılan toponomi çalışmaları için bk.: Güven Şahin, (2010) “*Türkiye’de Yapılmış Toponimi Çalışmaları*”.

Amaç

Bazı araştırmacılar (Caferoğlu, 1966: 165) yer adları için “toprağın dili” terimini tercih etmiştir (Eren, 2010: 20). Bu durum yer adlarının, milletlerin sahip oldukları maddi ve manevi zenginlikler içinde, kültürel değerlerin bütün özelliklerini de bünyesinde barındıran önemli değerlerden biri olmasıyla ilgilidir.

Ülkemizdeki yer adlarının derlenmesi, bu adlar üzerine çalışmalar yapılması; dilimizin zenginliğinin, güzelliğinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Zira derlenen ve incelenen bu isimlerle yalnızca o adın köküne ve eklerine değil o ad çevresinde Türk dilinin tarihî gelişimine, Türk kültürünün köklerine ilişkin bilgilere de ulaşılmaktadır.

Dilin tarihi gelişimi, yer adları üzerinden de takip edilebilir. Dilin bazı tarihi şekilleri, kullanımları; yer adlarında bozulmadan da bozulmuş olarak da hâlâ yaşamaktadır. Bu araştırmalarla bu kelimeler işler hâle getirilebilir. Böylelikle Türkçenin geleceği için daha rahat sözcük, sözcükler türetilebilir.

Yer adları, incelenen bölgenin geçmişi hakkında fikir yürütmeye olanak sağlar. Çünkü halkın, içinde yaşadığı coğrafyayı nasıl kavradığını, nasıl adlandırdığını bizlere açıklar. Her adlandırmada, dillerin nasıl bir ortak duyuşa, düşünüşe, görüşe, zevke sahip olduğunu anlayabiliriz. Örneğin bizim çalışmamıza da konu olan “Çardak Depe”deki “Çardak” yer adı; Adıyaman, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Eskişehir, Kahramanmaraş, Nevşehir, Niğde, Osmaniye, Sakarya, Samsun, Uşak, Van ve Yozgat’ta da yerleşim yeri adı olarak geçmektedir. Aynı şekilde “Çatak” ülkemizde 42 yerleşim yerinin/coğrafi nesnenin adıdır⁴.

“Yer adı araştırmalarında yalnızca geçmişe ait bilgiler edinilmekle kalmamakta, dil tarihine, yerleşme tarihine, ülkenin etnik yapısına ilişkin, önemli ipuçları da elde edilmektedir.” (Aksan, 2003: 101). Yer adlarında açık anlamların yanında gizli anlamlar mevcut olabilmektedir. Bu anlamlar çözüldükçe bölgenin tarihî, siyasî, ekonomik vb. birçok gerçeği aydınlatılacaktır.

Yer adları, araştırılan bölgenin tarihî özelliklerini belirleyen en önemli göstergelerden birisidir. Yer adlarında bölgede yerleşmiş topluluklar ile ilgili meydana gelmiş tarihî olaylara, bölgede öne çıkmış kişilere ve halk kahramanlarına, halk ozanlarına ait bilgiler de bulunabilir. Böylece hem bu isimlerin yaşatılması sağlanabilir hem de Türk medeniyetine, kültürüne katkıları ortaya çıkarılmış olur.

Yer adlarıyla ilgili araştırmalar, kültürel mirasın ortaya çıkarılması için önemlidir. Bir bölgedeki yerleşim adları, o bölgenin kültürünü yani kimliğini ele verir. Bir yere verilen ad, o bölge ile özdeşleşerek kültürün ve toplumsal değerlerin de ölümsüzleşmesini sağlamaktadır (Özkan, 2010: 274).

Ayrıca “Yer adları tarih çalışmalarında sağlam bir dayanak olarak kullanılabilir. Fakat bu adlar bize yalnız eski boy adlarını saklamakla kalmaz, ayrıca bu boyların yayılışı ve dağılışı üzerine de elimize değerli ip uçları verebilir.” (Eren, 2010: 15).

Yer Adı Verme Hususiyetleri

Belirli bir bölge, bölüm ya da yörenin yerleşim yeri hâline gelmesinde verilen isimler çok önemlidir. İnsanlar üzerinde yaşadıkları sahalardaki yerleşmelere isim verirken yerleşmenin bulunduğu yerin fiziki özelliklerini, beşeri ve iktisadi özelliklerini dikkate almış ve o yerleşmeye kendi dil, kültür, örf ve âdetlerine en uygun isimleri vermişlerdir (Öz, 2007: 22). Birçok toplumda bir yere ad verilirken yerleşim yerinin durumu, konumu ve o millete ait tarihî şahsiyetler önemli rol oynamıştır (Gülensoy, 1998: 41).

⁴ bk. www.tdk.gov.tr / BTS

11. yüzyıldan itibaren gruplar hâlinde Azerbaycan, Suriye ve Anadolu bölgelerini fethetmeye başlayan Türkler, buralardaki meskûn yerlerin adlarını Türk fonetiğine uydururken, ilk defa kendileri tarafından iskân edilen yerlere de genellikle Türkçe adlar vermişlerdir. Bu adlandırma geleneğinde, fizikî özellikler, etnik adlar, şahıs adları ve renk adları ön plana çıkmıştır (Akar, 2006: 51; Baykara, 1997: 70; Özkan, 2011: 4; Yakupoğlu, 2008: 421). Türkler, yeni geldikleri bu coğrafyayı kendilerine göre anlamlandırarak isimlendirmişlerdir (Yediyıldız, 1984: 27).

Renkler, her toplum gibi Türkler için de çevreyi belirleyici önemli öğelerden biridir. En çok kullanılan ak, kara, kırmızı, sarı ve gök (mavi, yeşil) renk adlarıyla yapılmış pek çok hayvan, bitki, eşya isimleri ve coğrafi adlar bulunmaktadır (Kaymaz, 2000: 251). Burada dikkat çeken bir husus beyaz, siyah, kırmızı, mavi gibi Arapça-Farsça sözcüklerin yer isimlerinde kullanılmayıdır. Bunun sebebi de halkın bu kelimeleri benimsememesidir (Eren, 2010: 19).

Müslüman fertlerin, toplumların; yaşamı, kültürü ve dünya görüşü üzerinde büyük etkisi olan İslam dini, Müslümanlığın yayıldığı yerlerde yerleşim yerlerine, arazilere ad verilmesi üzerinde de etkili olmuştur. Geydoğan köyünde de dinî şahsiyetler köye ve iki araziye ad olmuştur.

Bütün bunlardan hareketle şunu söyleyebiliriz: Hiçbir yer adı rastgele verilmemiştir, her yer adı en az bir anlam taşır. Bu adlandırmalar yapılırken

Köyün, şehrin genellikle boy veya kişi adlarına dayanmasına özen gösterilmiştir: Geydoğan Baba gibi.

Dağ, dere, bağ, belde, yayla, kışla, ırmak, çay vs. gibi yerleşim yerleri adları, o yerin tabii durumu göz önünde tutularak verilmiştir: Aralık, Çaydere, Daş Yığın, Depe Ardi, Gayalık, Harman Gaşı, Hargarası, Kiremütlük, Atgayalar, Daşlı Dere...

O çevrede yaşayan hayvan ve yetişen bitki adlarından yararlanılmıştır: Atgayalar, Ayuran, Çakalğönü, Dana Yeri, Davşanlı Dere, Gartal Gonacak Kâh, Gatırgayalar, Gargaburnu, Güvercinlik, Kömüş Gölleri, Öküz Yatakları, Sığır Aleği; Civeklik, Çamlık, Çördüklük, Davunlu Tarla, Diken Depe, Dikenlik, Gara Çam, Gara Küdüklük, İncirlik, Kirenlik, Kömeceviz, Meşeli Dere...

O yöredeki renk adlarını kullanmaya dikkat edilmiştir: Ak Kır, Gara Çam, Gara Gaya, Gara Küdüklük, Göv Yer, Sarı Punar.

Tarihî olayların hatırasını saklayan yer adları mevcuttur: Bilal Gızı'nın Mezarlığı, Çal Baba, Çal Baba Kabristanlığı, Çal Baba'nın Düz, Masur'un Dere...

Milliyet ismi ile yapılan yer adları vardır: Cingân Deresi, Kürt Evleri gibi⁵.

Geydoğan Köyü

Amasya İline 40 km. Taşova ilçesine 14 km. uzaklıkta bulunan Geydoğan, Osmanlı devrinde Tokat sancağına bağlı bir köydür. Devlet yıkılana kadar da bu özelliğini korumuştur. Cumhuriyet döneminde 1923'ten 1944 yılına kadar Tokat ili, Erbaa ilçesine bağlı olarak kalmıştır. Yemişen Bükü, 04. 08. 1944 tarihinde 4448 sayılı bakanlar kurulu kararı ile Taşova ismiyle bağımsız bir ilçe olunca Taşova'ya intikal ettirilmiştir. Tokat iline ulaşımın güç olması ve hizmetlerin gecikmesi sonucu 1953 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile ilçe, Tokat ilinden ayrılarak Amasya ilinin sınırlarına dâhil edilmiştir (Taşova Kaymakamlığı, 1998: 24). Böylece

⁵ Bunların dışında (bizim makalemizde olmasa da) meslek, boy ve oymak, zıtlık ismi ile ilgili yer adlarımız da vardır. Detaylı bilgi için bk.: Doğan Aksan (2003) Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil Bilim III. s. 107-108-109; Selim Hilmi Özkan (2012) "XVI. Yüzyıl Kayıtlarına Göre Alâiye (Alanya) Sancağında Yer Adları Üzerine Bir İnceleme". s. 173. Anadolu Türk yer adlarının tasnifi için bk.: Tuncer Gülensoy (1998) "Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış".

Geydoğan, Amasya'nın Taşova ilçesine bağlı bir köy olmuştur. Ancak Erbaa'ya yakınlığından ve tarihî bağlarından ötürü hâlâ Erbaa ilçesi ile her türlü ilişkisini devam ettirmektedir.

Hemen hemen bütün Anadolu köylerinin yaşadığı kaderi Geydoğan köyü de yaşamıştır. Köy, 1969-1975 yıllarında yaklaşık 20 hane İstanbul'a, 5 hane Ankara'ya, 10 hane de Almanya'ya göç vermiştir. 1984-1987 ve 1990'lı yıllarda da büyük göçler, muhtelif tarihlerde de küçük göçler yaşanmıştır⁶. Bunun sonucunda 2000 yılında 1520 olan köy nüfusu, 2015 yılında adrese dayalı nüfus sayım sonucuna göre 337 kişiye düşmüştür.

Temel geçim kaynakları tarım⁷ ve hayvancılık olan köydeki hane sayısının 235⁸ olmasına karşın İstanbul'da en az 250, Ankara'da 50, Taşova'da 35, Amasya'da 15, Kocaeli'nde 25, İzmir'de 5, Almanya'da 25, Fransa'da 10 hane mevcuttur. Geydoğan köyü harici nüfusunun, bütün bu hanelerde yaşayanlarla birlikte en az 5000 olduğu tahmin edilmektedir. İnsanların emekli olmasıyla birlikte 2010'lu yıllarda tersine göç başlamıştır. Dönüş yapan emeklilerle birlikte köy, emekliler köyü hâline gelmektedir.

Köyün kuruluşu şu şekilde anlatılmaktadır: “*Anadolu Selçuklu Devleti'nin beyliklere ayrılmış olduğu devirlerde bugün İran-Türkmenistan sınırları içinde kalan geniş bir bölge olan Horasan diyarlarından kalkıp Anadolu'muzun yerleşime elverişli bölgelerini ikamete açmak gagesi ile yola çıkan bu iki arkadaştan Seyyid Ramazan komutan ve Doğan Bey ise komutan yardımcısıdır. Şimdiki Geydoğan köyünün olduğu yere gelmişler ve tepenin kibleye bakan yamaçlarına, savunma amaçlı olarak Geydoğan'ı kurmuşlardır. Kurulur kurulmasına ama etrafta kol gezen Rum çeteleri köye bir türlü rahat vermezler. Rumlarla yapılan bir gece çatışması sırasında Seyyid Ramazan Hazretleri şehit olur. Seyyid Ramazan evliyasının arkadaşı ve yardımcısı olan Doğan Bey, ahde vefayı borç bilerek, komutanına kabir yaptırır ve kendisinin de vefat ettiğinde yanına defnedilmesini vasiyet eder. Nice zaman sonra Doğan Bey de Hakk'ın rahmetine kavuşur ve Seyyid Ramazan'ın yanına defnedilir* (Ünsal, 2009: 49-50). Köy, “Geydoğan” ismini bu şahıstan dolayı almıştır.

Geydoğan köyü eski yerleşim yerlerinden biridir. Gelenekleri, görenekleri de köklü ve canlıdır. Ağartu, agu (/ağu /avu), demirô, iyô (/üyô), segirtmek, yügürtmek gibi eski Türkçeden beri kullanılan birçok sözcüğe ev sahipliği yapan köyde aynı zamanda istikân, iskembe, âhir, sako gibi farklı dillere ait pek çok kelime de yaşamaktadır (Metin, 2016: 79). Geydoğan köyündeki yer isimleri de kelimelerde olduğu gibi çeşitlilik arz etmektedir. Bazısı Eski Türkçeden, bazısı Orta Türkçeden gelmiş, bazısı da son zamanlarda oluşturulmuştur.

Girap Yurdu (Yeşilöz Yaylası)

Girap köyünden gelen kızlar (gelinler) nedeniyle Geydoğan köyüne miras olarak intikal eden otlaklardır. Yeni ismi “Yeşilöz” yaylasıdır. Ancak daha çok ilk ismi ile anılmakta ve bilinmektedir. Sarayözü, Dereli, Darma, Çakırsu (Yonnus), Şahinler (Kuşuf), Tanoba ve Garadaş yaylalarına sınırdır. Geydoğan köyüne yaklaşık 24 km. uzaklıktadır. Köyün içme suyunun bir bölümü de buradan gelmektedir.

Günümüze kadar köy ve yayla arasında gidip gelen bir hayat tarzını süren Geydoğan köyü koyun sahipleri, mayıs ayının ortalarından itibaren yaylaya çıkmışlar ve burada çadır veya taş evler kurmuşlardır. Kar düşüp otlar görünmez olunca, yani ekim sonu, kasım başı gibi köye dönmüşlerdir.

⁶ Bu bilgiler, Geydoğan Köyü Derneği internet sayfasından (www.geydogan.com) alınmış ve güncellenmiştir. Erişim tarihi: 20.04.2017

⁷ Banya, ayçiçeği, nohut, arpa-buğday, meyvecilik (elma, üzüm, şeftali).

⁸ Buradaki haneden kastımız, içinde yaşayan olsun olmasın ev sayısıdır. Bu evlerin çoğu bahar ve yaz aylarında dolu, kış aylarında boştur. Bu sebepten köy nüfusu, yazın beş kata kadar çıkmaktadır. Diğer hane sayıları ise aileyi vermektedir.

Eskiden yaklaşık 40⁹ ailenin çıktığı yayla, günümüzde 6 aileye (Abdullah Aydın, Alosman Aydın, Fazlı Atmaca, Mehmet Tuncel, Selami Taylan) ev sahipliği yapmaktadır. Ancak eskiye göre koyun sayısı artmıştır. Otlaklar yaklaşık 18000 hektardır.

1. Geydoğan Köyünde Yer Adları

Kişi, Lakap, Sülale ve Unvan ile İlgili Yer Adları

Ağ Yazı (<Ağa Yazısı): Tekke, Belevi ve Geydoğan köyünün birleştiği yerdeki, köy ağasının yazısı (*tarlaların bulunduğu geniş alan, arazi* TTAS)

Alelârin Ârî (<Ali Ağların Ağrı <Ali Ağların Eğri): Dört Yol köyünün sınırında eğri ana yolun kenarındaki araziler.

Ali Beygillerin Ağızlık: Ali Beygiller sülalesinin tarlalarına su sağlayan ağızlıkların (*su arkının sulanan yerlere açılan kısmı, ark başı, arklardan sulanacak tarlaya açılan su yolu* DS I/98) olduğu yerler.

Çakır'ın Dere: Çakır isimli kişiyle anılan dere.

Çolağın Depe: Çolak lakaplı mevta Hüsnü Mülayim'e ait, köyün üstünde kır bir arazi.

Çolağın Dere: Kim ait olduğu tespit edilemeyen Çolak ile anılan, verimsiz dere tarlaları.

Davut Depesi: Kim olduğu tespit edilemeyen Davut isimli şahısla anılan kır, yüksek tepe ve çevredeki tarlalar.

Deli Mağmur'un Dere: Deli Mağmur ile anılan dere¹⁰.

Eminâ'nın Değirmen (<Emin Ağa'nın Değirmeni): Emin Ağa'ya ait su değirmeni ve etrafındaki araziler.

Eşkoğ'un Pınar: Köy okulunun olduğu yerde Eşkoğ lakaplı kişi ile anılan pınar günümüzde mevcut değildir.

Gabılın Depe (<Gabılın'un Depe): Gabılın lakaplı kişiyle anılan, verimsiz, rüzgârlı tepe arazileri.

Gamiççük (Gamiççoğun Dere): Köy merası, Gamiççük lakaplı şahısla anılmaktadır.

Hacâların (<Hacı Ağaların) Andallar: Eskiden köyün ağası olan hanenin meyvelik yeri, günümüzde meşe ormanıdır.

Hacâların (<Hacı Ağaların) Değirmen: Eskiden köyün ağası olan hanenin değirmeni ve civarı.

Hacâların (<Hacı Ağaların) Tellü¹¹: Köy merkezinin hemen altında yer alan telle çevrilmiş arsalar. Eskiden köyün ağası olan haneye aittir. Diğer ismi Ustam Bağın Altı'dır.

Hacı Efendi'nin Değirmen: Köy çayırının üstünde yer alan, mevta Hacı Efendi'ye ait değirmen.

Hacı Efendi'nin Gırma: Mevta Hacı Efendi'ye ait kırma (*kesildikten sonra yeni yetişen orman* DS IV/2834).

Hacı Mıstağın Dere: Hacı Mustafa lakaplı şahısla anılan dere.

⁹ Bazı aileler köy dışındadır, otlakları kiralamışlardır.

¹⁰ Aynı isimli bir dere de Girap Yurdu'nda vardır.

¹¹ Tellü: Erzurum ili, Narman ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi. Gaziantep ili, İslâhiye ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi. bk. www.tdk.gov.tr / BTS

Hacôn Tarla: Hacı lakaplı kişiyle anılan su altı verimli yer.

Himmet Depesi (Himmetôn Depe): Himmet isimli şahısla anılan yüksek, verimsiz tepe arazileri.

Masur'un Dere: Masur isimli şahsın öldürüldüğü dere.

Mazin Yeri: Mazin sülalesi ile anılan kır ve verimsiz arazide bugün bu sülalenin yeri yoktur.

Mediğin Cögüz: Eskiden, Medik isimli kişinin cevizinin olduğu yer ve çevresindeki tarlalar.

Okçuoğlu Yeri: Kim olduğu bilinmeyen Okçuoğlu ile anılan, Dereli sınırında verimli ve kır tarlalar.

Osman Bağı: Osman isimli şahısla anılan, sulak ve verimli tarlalar. Diğer ismi Tekke Bağı'dır.

Postoğlan Yeri: Postoğlan lakaplı kişiyle anılan araziler.

Sadettin Punarı: Sadettin isimli şahısla anılan pınar¹² ve etrafındaki araziler.

Subay'ın Değirmen: Subay lakaplı kişinin değirmeni ve çevresi.

Süloğun Dere: Süleyman isimli şahısla anılan dere¹³.

Tireki'nin Depe: Lakabı Tireki olan kişiye ait tepe.

Vaydızların Dere (<Vaydığızların Dere): Vaydızlar sülalesinin arazilerinden geçen dere ve derenin çevresindeki araziler.

Coğrafi Mekân, Terim ve Fiziki Çevre ile İlgili Yer Adları

Aralık: Eskiden bükler içinde/arasında kalmış bir dere yolu¹⁴ ve çevresindeki araziler.

Atmacûn Dere (<Atmacukların Dere): Küçük atmaların (*yamaç ve yarlardaki kaya parçaları* DS I/372) çok olduğu dere.

Çal¹⁵ Tarla: *Taşlık yer, çıplak tepe* (DS II/1046) anlamına gelen "çal" ile müsemma tarlalar.

Çardak¹⁶ Depe: Tekke, Belevi köyüne sınır, tepe içinde, su altı, verimli düz arazi; aşağıdan bakıldığı zaman çardağı (*bir oda içinde ayrılmış yüksek yer* DS II/1081) andırıyor.

Çay Dere: Dört Yol'a sınır, ormanlık, yamaç arazide derenin içinden akan çay ve çevredeki tarlalar.

Dağlô (<Dağ Önü): Dağlar içinde kır tarım arazileri ve otlaklar.

Daş Köprü: Taştan yapılmış köprü ve etrafındaki tarım arazileri.

Daş Yığın: Dört Yol köyünün üzerinde toplu/yığın taşların olduğu araziler.

Daşlık: Taşlı, su altı arazi.

¹² Suyun taş düşürme özeliği olduğu biliniyor.

¹³ Günümüzde devlet tarafından çam ağacı dikilerek ıslah edilmiştir.

¹⁴ Günümüzde açılmış, ana yolla birleştirilmiş ve işlek bir yol hâline getirilmiştir.

¹⁵ *Denizli iline bağlı ilçelerden biri. Balıkesir ili, Manyas ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi.* bk. www.tdk.gov.tr / BTS

¹⁶ Türkiye'nin 16 ilinde yerleşim yeri ismi olarak kullanılmaktadır. bk. www.tdk.gov.tr / BTS

Depe Ardı: Köyün kuzeyindeki tepenin arkasında kalan tarlalar.

Dere Tarla: Derenin içinde yer alan verimli, su altı tarlalar.

Diken Depe (<Dikenli depe): Eskiden çok dikenli, köyün kuzeyinde yer alan tepe, günümüzde mezarlık olarak kullanılıyor.

Ese Deresi: Rüzgârı çok, ağaçlı, verimli, kır dere tarlaları.

Fırın Gaya: Yukarı Bağ'ın kuzeyinde yer alan, çevresine göre alçakta olduğu için rüzgâr alamadığından çok sıcak olan kaya ve etrafındaki tarlalar.

Gadim Köy Başı (<Kadim Köyünün Başı): Köyün doğusunda Güngörmüş köyüne (Gadim köyü) sınır araziler.

Gayalık: İrili ufaklı pek çok kayası olan, hayvan barınak yerleri.

Hargarası (<Hark Arası): İki harkın arasındaki araziler.

Harman Gaşı: Köyün batısı, harmanları gören seyir yeri, harmanların üzerindeki kaşı andırıyor.

Hendeğin Başı: Küçük bahçeleri olan bu arazi, köy hendeğinin başladığı yerdir.

Killik¹⁷: Toprağı kil renginde olan tarlalar.

Köprü Başı: Köyün yerleşim yeri olarak kullanılan en alt bölgesi, köprüden dolayı bu ismi almıştır.

Köyçü (<Köyün İçi): Köyün merkezi.

Öte Bağ: Köyün güneyinde yer alan bağ ve bahçeler.

Tuzla¹⁸: Vaktiyle koyunlara tuz verilen tuzlalar (*davarlara kırdan tuz verilen düz, taşlık ve kayalık yerler DS V/4005*).

Ustam Bağın Altı: Kim olduğu bilinmeyen ustanın bağının altı. Köyün içinde yerleşim yeri. Diğer ismi Hacâların Tellü.

Yassı Arış: Kır, verimsiz ve yassı (*yayvan ve düz TS/2544*) şekilli tepe arazileri.

Yelli¹⁹ Arış: Kır, verimsiz ve yelli (*yeli çok olan, rüzgârlı TS/2568*) tepe arazileri.

Yukarı Bağ: Köyün yukarısında olan bağ.

Tarımsal Ürünler ve Bitki Örtüsü ile İlgili Yer Adları

Civeklik: Civek (*küçük taneli, siyah, yabanî üzüm DS II/988*) üzümünün çok olduğu tarlalar.

Çaltuluk: Çaltısı (*diken, çalı DS II/1062*) bol kır arazi.

Çamlık: Çamı bol olan araziler²⁰.

Çimen Ağızlığı: Su çıkan yerlerde ve ağızlıklarında (*su arkının sulanan yerlere açılan kısmı, ark başı, arklardan sulanacak tarlaya açılan su yolu DS I/98*) çimenlerin olduğu tarlalar.

Çördüklük: Çördük (*yabanî armut, ahlal DS II/1291*) ağaçları bol olan yer.

¹⁷ Türkiye'de 15 yerde yerleşim yeri ismi olarak kullanılmaktadır. bk. www.tdk.gov.tr / BTS

¹⁸ Türkiye'de 8 yerde yerleşim yeri ismi olarak kullanılmaktadır. bk. www.tdk.gov.tr / BTS

¹⁹ Ankara ili, Güdül ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi. bk. www.tdk.gov.tr / BTS

²⁰ Bugün bu yerde çam ağacı yoktur.

Davunlar: Bölgede ağaç yokken 2 tane davun (*çitlembik ağacı ve meyvesi* DS II/1383) ağacının olduğu yer.

Davunlu Tarla: Davunlarıyla (*çitlembik ağacı ve meyvesi* DS II/1383) meşhur olmuş tarlalar.

Dikenlik: Köyün dikenli otlak²¹.

Gavağın Dibi: Evlerde, mahallelerde su yokken hem yıkanma yeri hem de çamaşır yıkama yeri olarak kullanılan Yunnak'ın diğer ismidir. Meşhur kavak burada olduğu için bu isimle de anılmıştır.

Goca Boz²²: Yaklaşık 3000 dönüm düzü ve bir o kadar da yaması olan ve günümüzde köyün ormanlığı haline gelen yer.

Güllücek: Dereli'ye sınır, çok sulu ve verimli yerlerde çokça "itgülü" olan tarlalar²³.

Güz Çördüğü: Eskiden, sonbaharda olan çördük (*yabanî armut, ahlat* DS II/1291) meyvesini veren ağaçların olduğu verimli ve çok kaliteli araziler.

İncirlik: İncir ağaçlarının çok olduğu bölge.

Kirenlik: Eskiden kiren (kızılçık) ağaçlarının çok olduğu arazi günümüzde mahalledir.

Köme Ceviz: Eskiden köme (*küme, yığın, topluluk* DS IV/2957) şeklinde ceviz ağaçları çok olduğu için bu ismi alan bölge; bugün ağaçsızdır, günümüzde yerleşim yeri olmuştur.

Kör Çayırı (Köyün Çayırı): Eskiden tamamen mera olduğu ve kendir ıslatma yeri olarak kullanıldığı için bu ismi almıştır²⁴. Günümüzde -güney yönünde- yerleşim yeri olarak kullanılan son sınırdır. Günümüzde şahsa aittir.

Meşeli Dere: Dört Yol'a sınır, meşe (pelit) ağacı bol dere arazileri.

Piri²⁵ Yeri: Pirlar (*çam yaprakları* DS V/3459) olan yer.

Savut Çamı (<Suvat çamı): Suvatların (*çay, dere kıyılarında hayvanların su içmesine elverişli yer* DS V/3704) olduğu yer.

Sivat: Sivatların (*sulak ve otu bol otlak* DS V/3624) olduğu yer.

Ulu Bük: Büyük bükleri olan tarlalar.

Uzun Boz: Uzun ve boz arazileri olan yer.

²¹ 2004 yılında burayla birlikte Gaya Punarı, Goca Boz mevkileri Çevre Bakanlığı tarafından "Kınalı Keklik Yetiştirme ve Milli Park" alanı olarak ilan edilmiştir.

²² Sınırı olan Dereli, Darma, Belevi ve Güngörmüş köylerinde de adı aynıdır. Eski adı Engülüs'tür. Kaynak Kişi: Ahmet MÜLAYİM, 1960, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

²³ Güllü: *Erzurum ili, Elmalidere bucağına bağlı bir yerleşim birimi. Uşak ili, Eşme ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi.* bk. www.tdk.gov.tr / BTS

²⁴ Kaynak kişi: Mehmet METİN, 1958, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

²⁵ *Kastamonu ili, Çatalzeytin ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi.* bk. www.tdk.gov.tr / BTS.

Köyde bu yerle ilgili şöyle bir hatıra da anlatılmaktadır: Sofu Hoca Amasya'da güreşte birinci olmuş ve kendisine bakır bir kazan hediye edilmiştir. Gece vakti köye gelirken bu yerde kendisi cinler tarafından güreşe davet edilir. Kazanını bir kenara bırakır ve başlar güreşmeye. Güreşir yener, güreşir yener ama bir türlü rakipler bitmez ve hâlsiz kalır. Bu esnada Geydoğan Baba seslenir: Ayete'l-kürsi Sofu Hoca, Ayete'l-kürsi. Sofu Hoca Ayete'l-kürsi okuyunca etrafında kimsenin olmadığını görür, köye gelir bu olayı anlatır ve ruhunu teslim eder. Bunun için de Piri Yeri olarak isimlendirildiği söylenir. Kaynak kişi: Ahmet Hisar, 1947, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

Hayvanlar ile İlgili Yer Adları

Ayuran (<Ayu Uğrayan): Darma köyü sınırında ormanlık arazide ayıların yaşadığı/uğradığı yer²⁶.

Cücük Bağı: Suyu, ağacı, bükü bol, küçük bir arazi olduğu için cücükler (*kuş yavruları, serçe kuşları, meyve ve sebzelerin en küçükleri* DS II/1023, *dağ çilekleri* DS II/1024) mevcuttur. Bunlardan biri veya birkaçından ötürü bu isim verilmiştir.

Çakalloğönü²⁷ (<Çakal/Çakallık Önü): Köyün doğusundaki son yerleşim merkezinde eskiden çakalların uğrak yeri olan bölge²⁸.

Dana Yeri (Dana Âleği): Köyün yukarısında, Geydoğan Baba evliyasının altında yaylağa gitmeden önce danaların toplandığı, Sığır Âleği'ne bitişik yer.

Davşanlı Dere: Darma köyüne sınır, ağaçlık, ormanlık bir yerde içinde çok miktarda tavşan vd. hayvanların yaşadığı dere.

Eşşek Meydanı: Ormandan kışlık odun getirirken eşeklerin bağlandığı ve odunların yığıldığı düzlük²⁹.

Gartal Gonacak Kâh: Gaya Punarı bölgesindeki en yüksek tepe.

Güvercinlik: Sulu, verimli, bağlık, bahçelik bölge, güvercinlerin uçtuğu yer olarak biliniyor.

Sığır Âleği: Köyün yukarısında, Geydoğan Baba'nın altında, yaylağa gitmeden önce sığırların toplandığı, Dana Âleği'ne bitişik yer.

Şahin Depesi: Köyün en yukarı yerleşim merkezi olduğu hâlde bu ismi bu sebepten değil televizyon dizisindeki ailelere, yaşantılara benzedikleri için köyün sakinlerinden almıştır³⁰.

Dinî Motif ve Kişiler ile İlgili Yer Adları

Cami Tarlası (Cami Yeri): Cami yapımı için bağışlanan tarlalar³¹.

Geydoğan Baba: *Geydoğan köyünün kuzeyindeki tepesinde Seyyid Ramazan ve Doğan Bey adlı evliyalardan, tek kubbeli, betonarme bir bina içinde medfun bulunmaktadır. Bu binanın etrafı çam ağaçları ile bezelidir* (Ünsal, 2009: 49). Türbenin etrafı köy mezarlığıdır.

Kızıoğlan³²: İçinde velinin yattığına inanılan, ağaçlandırılmış ve dikenli tel çekilerek koruma altına alınmış tepe. Çevresi kır tarlalar ile kaplıdır.

Mezarlığardı (<Mezarlık Ardı): Köy mezarlığının arkasında kalan sulak araziler.

Minare Tarlası: Camiye, minarenin tamiri için bağışlanan tek bir tarla.

²⁶ Kaynak kişi: Mekki KÖYBAŞI, 1955, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul

²⁷ “Çakallô” şeklinde de telaffuz edilmektedir.

²⁸ Çakallar bu bölgede uldukları için bu şekilde isimlendirilmiştir. Kaynak kişi: Fazlı Atmaca, 1958, Çoban, Geydoğan Köyü, İlkokul.

²⁹ Kaynak kişiler: Mekki KÖYBAŞI, 1955, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul; Seyfullah AYDOĞAN, 1950, Çiftçi (Eski Muhtarlardan), Geydoğan Köyü, İlkokul.

³⁰ Kaynak kişi: Mehmet METİN, 1958, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

³¹ Köyün farklı bölgelerinde olan bu tarlalar köylünün çeşitli ihtiyaçları için satıldığından bugün özel mülktür.

³² *Kızıoğlan evliyası, miladi 1200'lü yıllarda bu bölgeye gelmiştir. Maiyetindeki askerlere: “Kıza, oğlana dokunmayın, onlara zarar vermeyin.” diye nasihatte bulunmuş. Bu tavsiyelerden dolayı “Kızıoğlan” adını almış olabileceği kuvvetle muhtemeldir* (Ünsal, 2009: 52).

Tekke Bağı Evliyası: Geydoğan köyünün güneyinde yer aldığı söylenen velinin kabri, günümüzde kaybolmuştur.

Tekke Bağı: Tekke Bağı Evliyasının olduğu yer. Diğer ismi Osman Bağı'dır. Günümüzde tarladır.

Su ile İlgili Yer Adları

Aşağı Pınar³³: Köyün aşağısında bulunan ve suyu yazın soğuk, kışın sıcak olan pınar.

Bıdak Pınarı: Bıdakların (*üzüm salkımının her bir parçası DS I/658*) çok olduğu kır, verimli arazi ve eskiden mevcut olan çeşme.

Gaya Pınarı: Kayanın dibinden çıkan su ve etrafındaki köy tüzel kişiliğine ait meralar.

Goran Pınarı³⁴: Eskiden goranların (*koyun ve keçi sürülerinin gecelediği çit ya da duvarla çevrili yer, ağllar DS III/2104*) olduğu yerdeki pınar.

Göz: Gaya Pınarı'nın gözü (*suyun topraktan kaynakıldığı yer, kaynak DS III/2174*).

Körgova: Önceden çıkan suyu daha sonra kuruyan pınar.

Pınar'ın Dere: Derenin içinde yer alan pınar ve etrafındaki dere tarlaları.

Sulu Bağ: Suyu bol olan bağ.

Yeni Pınar: Diğer pınarlara göre sonradan yapılan pınar ve çevresindeki tarlalar.

Günlük Hayatta Kullanılan Yerler ile İlgili Yer Adları

Ağlô (<Ağıl Önü): Meşhur ağılın³⁵ önündeki araziler.

Değirmen Önü: Köyde eskiden mevcut 3 değirmenin karşısındaki araziler.

Gadamaşadı (Kadı Kızının Maşadı): Vaktiyle kadı kızının maşat (*giysi yıkanan açık ya da kapalı yer, çamaşırılık DS VI/3135*) yeri³⁶, günümüzde tarla ve meradır.

Hamam Yeri: Gaya Pınarı bölgesinde, eskiden köyün gençlerinin yıkandığı, boy abdesti aldığı yer.

Hapan³⁷: Kızıoğlan'ın altında kır ve verimsiz arazinin bu şekilde isimlendirilmesi, *hapaz, haral, tuzak, yemek yememiş, aç, tahıl ve sebze satılan yer, hal, karakucak güreşte kullanılan bir çeşit oyun, un çuvalının ağzına dikilen parça, tarla sürüldükten sonra toprağı ezmek için kullanılan, öküzle çekilen uzun ağaç (DS III/2277)* anlamları içinde "tahıl ve sebze satılan yer, hal" ile ilgili olsa gerektir.

Tolluk: Tolları (*döl ağılı, kuzuluk, yayla ya da bahçe kulübesi, samanlık DS V/3953-3954*) olan yer. Ayrıca çalılar, dallar da mevcut olduğu için (tol: *oğul veren arıları kondurmak için dikilen çalı, dal DS V/3954*) böyle isimlendirilmiş olabilir. Hem tarla hem de meradır.

Yunnak: Evlerde, mahallelerde su yokken hem yıkanma yeri hem de çamaşır yıkama yeri olarak kullanılan yer. Diğer ismi "Gavağın Dibi"dir.

³³ Yaşlılarca nazal n (η) ile söylenmektedir.

³⁴ Güngörmüş, Dört Yol ve Geydoğan köyünün birleştiği yerde –günümüzde- Geydoğan köyünün arazisi yoktur.

³⁵ Ağıl, günümüze ulaşamamıştır.

³⁶ Kaynak Kişi: Emin ALTINÖZ, 1945, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

³⁷ Giresun'un Dereli ilçesine bağlı bir köy. bk. www.tdk.gov.tr / BTS

Günlük Hayatta Kullanılan Eşyalar ile İlgili Yer Adları

Gayıkçı Yeri: Eğiminden ötürü kayıkla (*kızak* DS IV/2701) kayma yerini andıran yer.

Gazanô (<Gazan Önü): Dörtyol sınırında kazana benzeyen çukur tarlalar ve meralar.

Gıcı Yeri: Dereli köyüne sınır kır arazide gıcıların (*duvar yapımında iri taşların oynamamalarını sağlamak amacıyla bu taşlar arasına sokuşturulan el büyüklüğündeki taşlar* DS III/2025) olduğu tarlalar.

Gız Gayıncağı: Tarım yapılamayacak kadar dik, yamaç, çalılık ve kaydırağı andıran yer.

Kiremütlük: Kiremit parçalarının, hamam kalıntılarının çıktığı yerler³⁸.

Zembel (<zembil): Zembili (*ağız geniş, basık sepet* DS VI/4834) andıran tarlalar.

Renkler ile İlgili Yer Adları

Ak Kır: Toprağı diğer arazilere göre daha açık renkli olan tarla topluluğu.

Gara Çam: Belevi köyü ile sınır arazinin iki köyde de ismi aynıdır. Günümüzde pelit (meşe) ağaçları çoktur.

Gara Küdüklük: Eskiden bol miktarda kütüklerin olduğu, verimsiz, taşlı yamaç arazileri.

Gövelü: Suyun çok olduğu, bağlık bahçelik göv (*yeşil* DS III/2166) renkli tarım alanları.

Göv Yer (<Göv Yeri): Yapışkan bir toprağı olan verimli, heyelanlı açık göv (*yeşil* DS III/2166) renkli tarım arazileri.

Göv Yer Geçesi: “Gövelü”nün karşısında, çayın diğer tarafında olduğu için “geçe” olarak adlandırılmıştır.

Yiyecekler ile İlgili Yer Adları

Balyeri (<Balyeri): Su altı ve verimli araziler, köyün en değerli tarım alanları.

Bekmeççi Yeri (<Bekmezci Yeri): Vaktiyle pekmez üretim yeri olan³⁹ su altı tarım arazileri.

Mercimek Depesi: Belevi’ye sınır, kır, küçük tepe arazisi.

Milliyet İsmi ile Yapılan Yer Adları:

Cingân Deresi: Vaktiyle Cingânların (*çingene* DS II/978) konakladığı dere.

Kürt Evleri: Eskiden, topraktan yapılmış mağara benzeri yapıların olduğu yerler, hayvan sahiplerini korumak için kullanılmıştır. Çevresi de meradır.

İnsan Organıyla İlgili Yer Adı:

Orta Yürek: Goca Boz bölgesinde, Gaya Punarı ve Gamiççük Deresi’nin ortasında yer alan ormanlık ve verimli meralar.

³⁸ Eskiden köyün burada olduğuna dair inanış vardır.

³⁹ Kaynak kişi: Emin ALTINÖZ, 1945, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

Diğer İsimlendirmeler

Yukarıda sıralanan herhangi bir kategoriye girmeyen isimler şunlardır:

Köristan: Köyün altında kalan, köye kör (*arkası tıkalı olan veya işlek olmayan TS 1501*) düşen ve köyden görülmeyen, Dört Yol sınırına yakın kır tarlalar ve meralar.

2. Girap Yurdu'nda Yer Adları:

Coğrafi Mekân, Terim ve Fiziki Çevre ile İlgili Yer Adları

Avulu Çal: Otları zehirli dere. Diğer ismi Daşlı Dere'dir.

Çatağın⁴⁰ Dere: Çatağı (*iki dağ yamacının kesişmesi ile oluşmuş dere yatağı GTS*) olan dere.

Daşlı Dere: Taşı çok olan dere. Diğer ismi Avulu Çal

Depe Tuzla: Tepede koyunlara tuz verilen yer.

Dikili Daş: Düz bir alanın ortasında olan dikili taş.

Geriş⁴¹: Geriş (*dağların ve tepelerin üst kısmı, sırt DS III/2003*) otlakları.

Güney Depe (Güney): Yaklaşık 100 tonluk büyük taş ve bu taşın olduğu yer. Diğer ismi Tombul Daş (/Tombul Gaya).

Karlı Dere: Karların çokça biriktiği ve uzun süre kaldığı dere.

Kördere: Kesik ve kısa dere (kör: *arkası tıkalı olan veya işlek olmayan TS 1501*).

Orta Depe: Yaylanın ortasında bulunan yüksek tepe.

Orta Depe'nin Güney: Orta Depe'nin güney tarafı.

Tombul Daş (Tombul Gaya): Yaklaşık 100 tonluk büyük taş ve bu taşın olduğu yer. Diğer ismi Güney ve Güney Depe'dir.

Hayvanlar ile İlgili Yer Adları

Atgayalar: At şeklinde kayaları olan yer.

Deveboynu: Şekli deveboynuna benzeyen taş.

Gargaburnu: Dağın içinde kargaburnuna benzeyen bir taş.

Gartal Gayaları: Kartalların konduğu 3 yüksek, büyük kaya.

Gatırgayalar: Katır şeklinde kayaları olan yer.

Kısırak Tuzlası: Ağaların, beylerin atlarının, sürü şeklinde ayrı ayrı yayıldığı tuzla bölgesi. Zamanında kısıraklar da geliyormuş⁴².

Kömüş Gölleri: Büyükbaş hayvanların eğlendikleri bataklık ve etrafındaki sulak yerler.

Öküz Yatakları: Öküzlerin su içtiği ve dinlendiği yer.

⁴⁰ Çatak, Türkiye'de 42 yerde yerleşim yeri ismi olarak kullanılmaktadır. bk. www.tdk.gov.tr / BTS.

⁴¹ Türkiye'nin 6 ilinde yerleşim yeri ismi olarak kullanılmaktadır. bk. www.tdk.gov.tr / BTS

⁴² Kaynak kişi: Fazlı ATMACA, 1958, Çoban, Geydoğan Köyü, İlkokul.

Su ile İlgili Yer Adları

Göz Pınar: Büyük bir değirmeni döndürecek kadar kaynayan suyun olduğu yer⁴³.

Güççük Göz Pınarı: Küçük pınar ve etrafındaki meralar.

İnce Su: Küçük bir kısmı Altınlı köyüne, büyük bir kısmı Geydoğan köyüne gelen içme suyu.

İnce Su'yun Başı: İnce Su'yun çıktığı yer.

(Su) Gova: Obada su çıkan yer. Oba su ihtiyacını buradan karşılar.

Tenekeli Pınar: Sınır başında olan su⁴⁴ ve suyun çıktığı yer. Diğer adı Yan Oluk'tur.

Yan Oluk: Oluğu yan olan pınar. Diğer adı Tenekeli Pınar'dır.

Dinî Motif ve Kişiler ile İlgili Yer Adları

Cami Depesi: Çal Baba Depesi'nin hemen yakınlarında bulunan ve buradan daha yüksek tepe. *Bu tepenin tam doruk noktasında kim olduğu tespit edilememiş bir kabir vardır. Burası günün her saatinde şiddetli rüzgârların estiği, fazla uğrak yeri olmayan bir bölgedir. Yayla sakinlerince burada bulunan zatın çok mübarek bir veli olduğuna inanılır* (Ünsal, 2009: 33).

Çal Baba'nın Düz: Horasandan gelme veli olarak bilinen zatın kabrinin bulunduğu yerin önündeki düzlük.

Çal Baba⁴⁵ Kabristanlığı: Horasandan gelme veli olarak bilinen zatın kabrinin bulunduğu yer.

Yaşam Şekliyle İlgili Yer Adları

Mundar Göller: Gençlerin gusül abdesti almak için kullandığı göller.

Oba: Çadırların ve ağılların bulunduğu yerleşim yeri.

Seçek⁴⁶: Koyun ve kuzunun birbirinden ayrıldığı yer.

Seyvanlı Yatak: Seyvanın (*çoban kulübesi* DS V/3601) çobanı, çitlerin de koyunları koruduğu ve koyunların yattığı, dinlendiği yer.

Kişi İsimleri ile İlgili Yer Adları

Bilal Gızı'nın Mezarlığı: Bilal isimli şahsın kızının öldüğü ve mezarının bulunduğu yer.

Deli Mağmud'un Dere: Köyde Altınözler olarak bilinen sülalenin dedesinin bulunduğu sulu dere.

Sadık Pınarı: Kim olduğu tespit edilemeyen Sadık'a ait pınar.

⁴³ Bu pınarın suyu Şahinler köyüne verilmiştir.

⁴⁴ Bu su günümüzde Çal yaylasına götürülmüştür.

⁴⁵ *Boğalı Yaylalarındaki Girap Yurdu olarak bilinen bölgede olup, çevresinde Geydoğan yayla evleri, Erbaa ilçesi Tanoba kasabası'na ait Fırınlı Obası vardır. Çal Baba evliyası, kubbe şeklindeki tek tepenin tam doruk noktasında yer alır. ... Çalbaba hazretlerinin kabri açıkta olup, kabir boyu takriben 5 metre, eni ise 2 metre genişliğindedir. ... Yayla zamanında yaylaya gidenler, ilk iş olarak Çal Baba evliyasını ziyaret ederler* (Ünsal, 2009: 33-34).

⁴⁶ Derleme Sözlüğü'nde yer almıyor.

Renkler ile İlgili Yer Adları

Gara Gaya: Siyah, büyük bir kaya ve çevresi.

Sarı Pınar: Suyun çıktığı yerde sarılıklar olan pınar.

Günlük Hayatta Kullanılan Eşyalar ile İlgili Yer Adları

Çölmeklü: Eskiden çölmeği (*çömlək* DS II/1283) olan yer.

Tarımsal Ürünler ile İlgili Yer Adları

Fındıklık: Birkaç öbek fındık ağacının olduğu yer.

Diğer İsimlendirmeler

Yukarıda sıralanan herhangi bir kategoriye girmeyen isimler şunlardır:

Daşır Dibi: Obanın daşırında (*daşıra: dışarı, taşra* ÖTS II/1112) olan yer.

Sonuç

Yapılan derleme dilimizin zenginliğinin, güzelliğinin anlaşılması, gün ışığına çıkması için önem arz etmektedir. Çünkü elde edilen kelimeler aracılığıyla Türkçenin tarihi gelişimine – bir nebze de olsa- katkıda bulunulmuştur. Ayrıca Derleme Sözlüğü’nde yer almayan “Seçek” sözcüğü tespit edilmiştir.

Geydoğan köyü ve Girap Yurdu yer adları, köylünün mekânla ilişkisini ve hayata bakışını yansıtan çok zengin bir malzemeye sahiptir. Yer adlarının –aşağıda görüleceği üzere- çoğunlukla coğrafi unsurlardan hareketle oluşturulması, köylünün tabiatla iç içe olmasının dışı yansımalarıdır.

Çal, Çardak, Çatak, Güllü(cek), Killik, Piri, Yelli gibi isimlerin Türkiye’nin diğer bölgelerinde de yer adı olarak kullanılması, insanların yer adı vermedeki bakış açılarının benzer olduğunun ispatıdır.

Sözlük bölümünde **133’ü** köyde, **42’si** Girap Yurdu’nda olmak üzere toplam **175** yer adı değerlendirilmiştir. Bu yer adlarının tür dağılımı şu şekildedir:

33 (basit, birleşik, türemiş yapı)İsim	Aralık, Civeklik, Çaltuluk, Çamlık, Çardak, Çölmeklü, Çördüklük, Daşlık, Davunlar, Dikenlik, Fındıklık, Gamiççük, Gayalık, Geriş, Gova, Gövelü, Göz, Güllücek, Güvercinlik, Hapan, İncirlik, Kızıoğlan, Killik, Kiremütlük, Kirenlik, Köristan, Oba, Seçek, Sıvat, Tolluk, Tuzla, Yunnak, Zembel.
93 İsim Tamlaması	Ağlô (<Ağıl Önü), Ağ Yazı (<Ağa Yazısı), Alelârin Ârî, Ali Beygillerin Ağzılık, Atmacûn Dere, Balyeri, Bekmeççi Yeri, Bıdak Pınarı, Bilal Gızı’nın Mezarlığı, Cami Tarlası, Cami Depesi, Cingân Deresi, Cücük Bağı, Çakalloğönü, Çakır’ın Dere, Çal Baba Kabristanlığı, Çal Baba’nın Düz, Çatağın Dere, Çimen Ağzılığı, Çolağın Depe, Çolağın Dere, Dağlô (<Dağ Önü), Dana Yeri, Daşır Dibi, Davut Depesi, Değirmen Önü, Deli Mağmud’un Dere, Depe Ardı, Deveboynu, Eminâ’nın Değirmen, Ese Deresi, Eşşek Meydanı, Eşkoğ’un Pınar, Gabilon Depe, Gadamaşadı, Gadim Köy Başı, Gargaburnu, Gartal Gayaları, Gavağın Dibi, Gaya Pınarı, Gayıkçı Yeri, Gazanô (<Gazan Önü), Gıcı Yeri, Gız Gayıncağı, Goran

	Punarı, Göv Yer Geçesi, Güççük Göz Punarı, Güz Çördüğü, Hacâların Andallar, Hacâların Değirmen, Hacâların Tellü, Hacı Efendi'nin Değirmen, Hacı Efendi'nin Gırma, Hacı Mıstağ'ın Dere, Hacôn Tarla, Hamam Yeri, Hargarası, Harman Gaşı, Hendeğin Başı, Himmet Depesi, İnce Su'yun Başı, Kısırak Tuzlası, Kömüş Gölleri, Köprü Başı, Kör Çayırı, Köyçü, Kürt Evleri, Masur'un Dere, Mediğin Cöğüz, Mercimek Depesi, Mezarlığardı, Minare Tarlası, Okçuoğlu Yeri, Osman Bağı, Orta Depe'nin Güney, Öküz Yatakları, Piri Yeri, Postoğlan Yeri, Punar'ın Dere, Sadettin Punarı, Sadık Punarı, Savut Çamı, Sığır Âleği, Su Başı, Subay'ın Değirmen, Süloğun Dere, Şahin Depesi, Tekke Bağı, Tekke Bağı Evliyası, Tireki'nin Depe, Ustam Bağın Altı, Vaydızların Dere.
48 Sıfat Tamlaması	Ak Kır, Aşağı Punar, Atgayalar, Avulu Çal, Çal Tarla, Çay Dere, Daş Köprü, Daş Yığın, Daşlı Dere, Davşanlı Dere, Davunlu Tarla, Depe Tuzla, Dere Tarla, Diken Depe, Dikili Daş, Fırın Gaya, Gara Çam, Gara Gaya, Gara Küdüklük, Gartal Gonacak Kâh, Gatırgayalar, Geydoğan Baba, Goca Boz, Göv Yer, Göz Punar, Güney Depe, İnce Su, Karlı Dere, Köme Ceviz, Körgova, Kördere, Meşeli Dere, Mundar Göller, Orta Depe, Orta Yürek, Öte Bağ, Sarı Punar, Seyvanlı Yatak, Sulu Bağ, Tenekeli Punar, Tombul Daş, Ulu Bük, Uzun Boz, Yan Oluk, Yassı Arış, Yelli Arış, Yeni Punar, Yukarı Bağ.
1 Sıfat-Fiil Grubu	Ayuran (<Ayu Uğrayan)

175 yer adından 91'inin isim tamlaması, 47'sinin sıfat tamlaması şeklinde yapılması tanımlayıcıların, yani ayrıntıların ön plana çıkarıldığını gösterir. Bu da adlandırmada nitelik ve niceliklerin çok önemli olduğu anlamına gelir.

Belirtisiz isim tamlamasındaki “önü” sözcüğünün “ö” şeklinde uzaması ikincil uzun ünlülere (sözcük birleşmeleri yoluyla oluşan uzun ünlüler) örnektir: Ağlô <Ağıl Önü, Dağlô <Dağ Önü, Gazanô <Gazan Önü.

Geydoğan köyü ve Girap Yurdu yer adlarını oluşturan isimler, konularına göre şöyle gruplandırılabilir:

79 Tarla, Mera Adı:	Ağ Yazı, Ağlô, Ak Kır, Aelârin Ârî, Ali Beygillerin Ağızlık, Avulu Çal, Ayuran, Balyeri, Bekmeççi Yeri, Cami Tarlası, Civeklik, Çal Baba'nın Düz, Çal Tarla, Çaltuluk, Çamlık, Çardak, Çimen Ağızlığı, Çölmeklü, Çördüklük, Dağlô, Daş Köprü, Daş Yığın, Daşlık, Davunlar, Davunlu Tarla, Değirmen Önü, Depe Ardı, Dere Tarla, Deveboynu, Dikenlik, Fındıklık, Gadamaşadı, Gadim Köy Başı, Gamiççük, Gara Çam, Gara Küdüklük, Gargaburnu, Gaya Punarı, Gayıkçı Yeri, Gazanô, Gııcı Yeri, Gız Gayıncağı, Göv Yer Geçesi, Göv Yer, Gövelü, Güllücek, Güz Çördüğü, Hacı Efendi'nin Gırma, Hacôn Tarla, Hapan, Hargarası, Hendeğin Başı, Killik, Kiremütlük, Köme Ceviz, Köprü Başı, Kör Çayırı, Köristan, Mediğin Cöğüz, Mezarlığardı, Minare Tarlası, Okçuoğlu Yeri, Orta Depe'nin Güney, Orta Yürek, Piri Yeri, Postoğlan Yeri, Savut Çamı, Sivat, Tekke Bağı, Tolluk, Ulu Bük, Ustam Bağın Altı, Uzun Boz, Yassı Arış, Yelli Arış, Zembel.
40 Bölge, Mahalle Mevki, Yer Adı:	Atgayalar, Bilal Gızı'nın Mezarlığı, Çakalloğönü, Çal Baba Kabristanlığı, Dana Yeri, Daşır Dibi, Dikili Daş, Eşşek Meydanı, Fırın Gaya, Gara Gaya, Gartal Gonacak Kâh, Gartal Gayaları, Gatırgayalar, Gavağın Dibi, Gayalık, Geriş, Geydoğan Baba, Goca Boz, Güvercinlik, Hacâların Andallar, Hacâların Tellü, Hamam Yeri, Harman Gaşı, Hendeğin Başı, İncirlik, Kızıoğlan, Kirenlik, Kömüş

	Gölleri, Köyçü, Kürt Evleri, Mundar Göller, Oba, Orta Depe'nin Güney, Öküz Yatakları, Seçek, Seyvanlı Yatak, Sığır Âleği, Tekke Bağı Evliyası, Tombul Daş, Yunnak.
18 Su Adı:	Aşağı Pınar, Bıdak Pınarı, Eşkoğ'un Pınar, Goran Pınarı, Gova, Göz Pınar, Göz, Güççük Göz Pınarı, İnce Su, İnce Su'yun Başı, Körgova, Sadettin Pınarı, Sadık Pınarı, Sarı Pınar, Su Başı, Tenekeli Pınar, Yan Oluk, Yeni Pınar.
19 Dere Adı:	Atmacûn Dere, Cingân Deresi, Çakır'ın Dere, Çatağın Dere, Çay Dere, Çolağın Dere, Daşlı Dere, Davşanlı Dere, Deli Mağmudun Dere, Ese Deresi, Hacı Mıstağ'ın Dere, Karlı Dere, Kördere, Masur'un Dere, Meşeli Dere, Pınar'ın Dere, Süloğun Dere, Vaydızların Dere.
11 Tepe Adı:	Cami Depesi, Çolağın Depe, Davut Depesi, Diken Depe, Gabılun Depe, Güney Depe, Himmət Depesi, Mercimek Depesi, Orta Depe, Şahin Depesi, Tireki'nin Depe
8 Bağ Adı:	Cücük Bağı, Hacaların Tellü, Osman Bağı, Öte Bağ, Yukarı Bağ, Sulu Bağ, Tekke bağı, Ustam Bağın Altı.
4 Değirmen Adı:	Eminâ'nın Değirmen, Hacâların Değirmen, Hacı Efendi'nin Değirmen, Subay'ın Değirmen.
3 Tuzla Adı:	Depe Tuzla, Kısırak Tuzlası, Tuzla.

175 yer adının 79'unun tarla ve mera adı olması çiftçiliğin ve hayvancılığın doğal bir sonucudur. 30 dere ve tepe ismi köy hayatındaki yer isimlerinin doğayla ilişkisini belirtir. 18 su adı ise köy ve yayla hayatında suyun önemini göstermektedir. 8 bağ ismi, bağcılığın çiftçilik ve hayvancılığın çok gerisinde olduğunu kanıtlamaktadır. 4 değirmen adı ve bir tane de değirmenle ilgili arazi adı (Değirmen Önü), köy hayatında tahılın, tahıl öğütmenin insan yaşamı için hayati olduğunu gösterir.

Civeklik, Çaltuluk, Çamlık, Çimen Ağızlığı, Çördüklük, Davunlar, Dikenlik, Gara Çam, Gara Küdüklük, Gavağın Dibi, Güllücek, Güz Çördüğü, Fındıklık, İncirlik, Kirenlik, Köme Ceviz, Kör Çayırı, Savut Çamı, Mediğin Cöğüz, Meşeli Dere gibi yer isimlerindeki bitki, meyve ve ağaç isimleri kırsal hayatın adlandırmaya bir yansımasıdır.

Daşlık, Daş Köprü, Daş Yığın, Daşlı Dere, Dikili Daş, Gara Gaya, Gayalık, Fırın Gaya, Tombul Daş/Tombul Gaya yer adlarında taşla verilen değer görülmektedir.

Ağlo, Balyeri, Bekmeççi Yeri, Cami Tarlası, Çardak, Çölmeklü, Değirmen Önü, Eminâ'nın Değirmen, Gazanô, Gız Gayıncağı, Hacâların Değirmen, Hacı Efendi'nin Değirmen, Hamam Yeri, Kısırak Duzlası, Köyçü, Kürt Evleri, Mundar Göller, Oba, Seçek, Seyvanlı Yatak, Sıvat, Tolluk, Tuzla, Yunnak gibi isimler dışarıya açık ve çevreyle ilgili bir sosyal yapıyı işaret etmektedir.

Atgayalar, Ayuran, Cücük Bağı, Çakalloğönü, Dana Yeri, Davşanlı Dere, Deveboynu, Eşşek Meydanı, Gargaburnu, Gartal Gonacak Kâh, Gartal Gayaları, Gatırgayalar, Güvercinlik, Kömüş Gölleri, Öküz Yatakları, Sığır Âleği gibi isimler de hayvanların önemini göstermektedir. Hayvan adının yer adlarında kullanılması hayvancılıkla geçinmenin doğal bir sonucudur. Ancak koyun, koç, keçi, tavuk gibi hayvanların da sosyal hayatta çok büyük bir yere sahip olmasına rağmen anılmaması ilginçtir.

Alalârin Ârî, Ali Beygillerin Ağızlık, Atmacûn Dere, Çakır'ın Dere, Çal Baba'nın Düz, Çatağın Dere, Çolağın Dere, Deli Mağmud'un Dere, Eşkoğ'un Pınar, Hacâların Andallar, Hacâların Tellü, Hacı Efendi'nin Değirmen, Hacı Efendi'nin Gırma, Hacı Mıstağ'ın Dere,

Hacôn Tarla, Masur'un Dere, Mediğin Cöğüz, Okçuoğlu Yeri, Osman Bağ, Sadettin Punarı, Sadık Punarı, Subay'ın Değirmen, Süloğun Dere, Vaydızların Dere gibi isimler bazı şahıs ve sülale adlarının yer ismi olarak kalıcı olduğunu gösteriyor.

Geydoğan köyünde renk isimleri kullanılarak yapılan yer adlarında Türkçe sözcükler tercih edilmiştir: Ak Kır, Gara Çam, Gara Gaya, Gara Kütüklük, Gövelü, Göv Yer, Göv Yer Geçesi, Sarı Punar.

Aşağı Punar, Depe Ardı, Gadim Köy Başı, Göv Yer Geçesi, Güney Depe, Hargarası, Orta Depe'nin Güney, Orta Yürek, Öte Bağ, Yukarı Bağ gibi yer isimleri de yön adlarıyla yapılmıştır.

Güççük Göz Punarı, Uzun Boz, Ulu Bük gibi adlarda da miktar belirten sözcükler kullanılmıştır. "Ulu", "güççük" ve "uzun" dışında ebat tanımlaması bulunmaması ilginçtir.

Ese Deresi, Fırın Gaya, Yelli Arış, Karlı Dere yer adlarında iklim özelliklerinin adlandırma üzerindeki etkisini görüyoruz.

Kaynakça ve Kısaltmalar

AÇIKEL, A. (2003). Artukabad Kazası Yer Adları (1455-1600). *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, s.181-202, s. 182.

AĞAOĞLU, Ali (2013). Şehirselsel toponimi: Balıkesir İlinde Mahalle Adları, Bir Sınıflandırma Denemesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Cilt: 16, Sayı: 29, s. 47.

BAYKARA, T. (1997). *Türk Kültür Araştırmaları*. İzmir.

AKAR, A. (2006). Renge Bağlı Yer Adlandırmalarında Muğla Örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, s. 51-63.

AKSAN, D. (2003). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. III. Cilt. Ankara: TDK Yay.

CAFEROĞLU, A. (1966). Aydın İli Ağızlarından Örnekler Etnografya Bakımından Özellikleri. *TDAY-Belleten* 1965, s. 165.

ÇAĞBAYIR, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. [ÖTS]

ÇAKAR, E. (2000). Halep Sancağında Türkçe Yer Adları. *OTAM*, Sayı: 11.

DOĞANAY, H. (2014). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

EREN, H. (2010). *Yer Adlarımızın Dili*. Ankara: TDK Yayınları.

GÜLENSOY, T. (1998) Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış. *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, s. 41. Ankara.

İBRET, Ü. (2003). Çankırı'daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açından Bir İnceleme. *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 7, s. 53-80.

KAYMAZ, Z. (2000). Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1997, s. 251.

METİN, B. B. (2016). Geydoğan Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkıları. *Dede Korkut Dergisi*, Sayı: Aralık, 11, s. 78-87.

ÖZ, S. (2007). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Anadolu'da Yer Adları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZKAN, S. H. (2010). XVI. Yüzyıl Sonlarında Tomarza, Tomarza ve Kayseri Çevresinde Oğuzlar. *History Studies*, 2/3, s. 274.

_____ (2011). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gündoğmuş (Kise ve Nağlu Nahiyeleri). Alanya.

_____ (2012). XVI. Yüzyıl Kayıtlarına Göre Alâiye (Alanya) Sancağında Yer Adları Üzerine Bir İnceleme. *International Journal of Social Science Volume 5 Issue 3*, p. 169-182, June 2012. s. 173.

ÖZKAN, M., YOLOĞLU, A. C. (2005). Bir Bellek Projesi Olarak Sokak İsimlendirmesi: Ankara Örneği. *Planlama*, Sayı: 34, s.54-62.

SAKAOĞLU, S. (2001). *Türk Ad Bilimi I Giriş*. Ankara: TDK Yayınları.

ŞAHİN, G. (2010). Türkiye'de Yapılmış Toponomi Çalışmaları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl : 3, Sayı : 4

ÜNSAL, M. (2009). *Taşabad Erenleri III / Erbaa-Taşova-Amasya Yöresinde Medfun Gönül Dostları*. Amasya: Bilfem Ofset.

Taşova Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği (1998). *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Taşova*, İstanbul: MİS Ofset Hazırlık, Baskı-Cilt.

Türk Dil Kurumu (2009). *Derleme Sözlüğü I, II, III, IV, V, VI*. Ankara: TDK Yay. [DS]

VARDAR, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yay.

YAKUPOĞLU, C. (2008). Kastamonu ve Çevresinde Meyve ile ilgili Yer Adları (13-15. Yüzyıllar). *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/5 Fall*.

YAVUZ, S, ŞENEL, M. (2013). Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/8 Summer 2013*, p. 2239-2254, Ankara-Turkey.

YEDİYILDIZ, B. (1984). Türkiye'de Yer Adı Verme Usulleri. *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül s. 27*.

İnternet Kaynakları

Türk Dil Kurumu (2017) *Büyük Türkçe Sözlük*, (Erişim Tarihi: 01/05/2017). [BTS]

_____ (2017) *Güncel Türkçe Sözlük*, (Erişim Tarihi: 01/05/2017). [GTS]

_____ (2017) *Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü*, (Erişim Tarihi: 01/05/2017). [TTAS]

Kaynak Kişiler

-Ahmet HİSAR 1947, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

-Ahmet MÜLAYİM, 1960, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

-Emin ALTINÖZ, 1945, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

-Fazlı ATMACA, 1958, Çoban, Geydoğan Köyü, İlkokul.

-Mehmet METİN, 1958, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

-Mekki KÖYBAŞI, 1950, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

-Seyfullah AYDOĞAN 1956, Çiftçi, Geydoğan Köyü, İlkokul.

-Tasim YÜKSEL, 1963, Bakal (Eski Çobanlardan), Geydoğan Köyü, İlkokul.

ESKİ TÜRKÇE YIP SÖZCÜĞÜ VE KAVRAM ALANINA GİREN BAĞ, URUK, ÖRGEN, URGAN, ARKAN SÖZCÜKLERİ ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Banu DURGUNAY¹

Özet

Dilin, tarihî lehçelerden çağdaş lehçelere doğru gelişimini belirli sözcükler ve bu sözcüklere bağlı kavram alanları içerisinde değerlendirmek mümkündür. Buradan yola çıkılan çalışmada, Eski Türkçede ip anlamına gelen yip sözcüğü ve farklı tarihî dönemlerde kavram alanına giren bağ, uruk, örgen, urgan, arkan sözcükleri üzerinde durulmuştur. Söz konusu sözcükler tarihî ve çağdaş lehçelerde fonolojik, morfolojik gelişmeleri ve anlam bilimsel değişimleri bakımından değerlendirilmiştir. Çalışmada öncelikle sözcüklerin kökeni, farklı tarihî dönemlerde karşılaşılan anlam genişlemesi, yazı sistemi değişimine bağlı olarak gerçekleşen eşgösterenlilik ve bulaşma, kullanımdan düşme vb. gelişmelerin izi sürülmüştür. Uruk sözcüğü, yazı sistemi değişiminin neticesinde "soy, aile" anlamına gelen Eski Türkçe urug sözcüğü ile eşgösterenli olmuştur. Bunun sonucunda muhtemelen bir eşgösterenliler çatışması yaşanmış ve uruk sözcüğü Çağdaş Türk lehçelerinde kullanımdan düşmüştür. Bağ, örgen, urgan ve arkan sözcüklerininse Eski Türkçe "ip" anlamına gelen yip sözcüğünün temel anlamını, yakın anlama geçiş yoluyla kazandıkları ve çok anlamlı sözcükler olarak kullanımda oldukları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Anlam Bilimi, Tarihî Türk Dili, Çağdaş Türk Lehçeleri, Köken Bilimi

A STUDY OF THE OLD TURKISH WORD YIP, AND THE WORDS IN ITS CONTEXT FIELD BAĞ, URUK, ÖRGEN, URGAN, ARKAN

Abstract

Evaluation of language from historical dialects towards contemporary dialects can be traced through studying the evaluation of specific words and the context conveyed through these words. This study while relying on this methodology focuses on Old Turkish word yip and words bağ, uruk, örgen, urgan, arkan. Those words are scrutinized phonological, morphological, and semantically. This study primarily focuses on the etymology of words, homophony due to change of alphabet, semantic contamination, semantic restriction, through different historical periods. The Old Turkish uruk "rope" has been mixed with the word urug "family, lineage" from the result of changing alphabet, and then they have become homophonic. There was a conflict between two different meanings and the word uruk has forgotten in contemporary dialects. Bağ, urgan, örgen and arkan have gained the meaning "ip" due to semantic extension, and these words are still used in contemporary Turkish dialects.

Key Words: Semantic, Old Turkish Language, Contemporary Turkish Dialects, Etymology.

Giriş

Dillerin tarihsel gelişim dönemleri, incelemede kolaylık olması amacıyla önemli toplumsal veya siyasal olaylara bağlı olarak birbirinden ayrılarak değerlendirilir. Başlı başına dilsel gelişimin tarihini, söz varlığının değişimi, fonolojik, morfolojik ve anlamsal değişimlerle izlemek mümkündür. Bu nedenle herhangi bir sözcüğü ve kavram alanını ele alarak bilinen en eski metinlerden günümüze kadar takip etmek yolu izlenebilir. Buradan yola çıkılan çalışmada Eski Türkçede "ip" anlamını taşıyan ve "halat, kalın ip" anlamındaki sözcüklerin üst anlamı olduğu düşünülen yip sözcüğünün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki gelişmeleri üzerinde durulacaktır. Sözcüğün alt anlamları olarak değerlendirilebilecek olan ve Eski Türkçeden itibaren takip edilebilen "halat, kalın ip" anlamındaki bağ ve uruk sözcükleri ile daha ileri tarihlerde tanımlanan örgen, urgan ve arkan sözcükleri de çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmada

¹ Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi. banudurgunay@akdeniz.edu.tr

ilk önce etimolojik sözlüklerden yola çıkılarak sözcüklerin kökenleri ile ilgili bilinenler değerlendirilecek, daha sonra en eski metinlerden çağdaş lehçelere kadar gerçekleşen fonolojik, morfolojik gelişmeleri ve anlam bilimsel değişimleri değerlendirilecektir.

1. Yıp Sözcüğü ve Kavram Alanına Giren Bağ, Uruk, Urgan, Örgen, Arkan Sözcükleri

Talat Tekin, "Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi" başlıklı makalesinde özellikle düz dar /ɨ/ ve /i/ ünlüleri ile başlayan sözcüklerin başında yarı ünlü /y/ sesinin belirmesi hadisesine değinir. Tekin, bu türemeyi Ligeti'nin ortaya koyduğu Çuvaş Türkçesinde uzun ünlülerin ikiz ünlülere gelişmesine bağlı olarak açıklar (Tekin, 2013: 257). Yükselen ikiz ünlü /jā/ ve /jā/ kolayca ünsüz bir foneme, yani ön seste /y/ türemesine dönüşebilir (2013: 257). Tekin, çalışmasında Çuvaş Türkçesindeki bu gelişmeyle ilgili birçok örnek verir (2013: 259). Tekin'in çalışmasında incelediği söz varlığına eklenebilecek, ön seste /y/ türemesinin bir örneği de ET *yıp* "ip" sözcüğünde bulunur. Çuvaş Türkçesinde sözcüğün, *šip* "ip, ince sicim" ile karşılandığı görülür (Paasonen, 1950: 144). Çuvaş Türkçesinin daha yakın bir zamanda gerçekleşen y->š- değişmesiyle bu hâli alması, sözcüğün Ana Türkçede **yıp* biçiminde olduğunu, ön seste çok eski bir tarihte /y/ türemesinin gerçekleştiğini göstermektedir.

Sir Gerard Clauson ET *yıp*'ın, "bağ, ip, sicim" gibi anlamlara geldiğini, *uruk* ve *bağ* sözcüklerine göre daha ince bir nesneyi işaret ettiğini belirtir (1972: 870). Edvard Vladimiroviç Sevortyan sözcüğü dudak foneminden dolayı *yıp* olarak ele alır (1989: 268). Anlamalarını da şöyle verir: "1. İp (bütün lehçelerde), 2. İplik 3. Tel, enstrüman teli 4. Hayvanlar için ağ 5. Akrabalık, akrabalık bağı 6. İp, kalın ip, halat 7. Urgan, arkan, deri kemer, bağlamak için kemer" (1989: 268). Sevortyan, sözlüğünde 1. ve 6. maddelerdeki anlamların en eski ve en temel anlamlar olduğunu belirtir (1989: 268). Bununla birlikte "kalın ip, halat" anlamını Eski Türkçede *bağ* ve *uruk* sözcüklerinin karşıladığı düşünüldüğünde, bunun aynı kavram alanına sahip sözcükler arasında yakın anlama geçişle kazanılmış bir yan anlam olduğu söylenebilir. Sevortyan'ın tanımındaki "tel, enstrüman teli; ağ; kemer ve urgan" anlamlarıyla birlikte sözcüğün genel bir "nesnelere birbirine bağlayan ince iplik" anlamından daha özel anlamlara geçişini ifade etmektedir.

Sözcüğün yapımına ilişkin bilgiler sınırlıdır. Sevortyan, Vambery'nin *yıp* sözcüğünün "döndürmek, iplik döndürmek" anlamına gelen bir fiilden türediği düşüncesini aktarırken, Vambery'nin hangi fiille ilişkilendirdiğini söylemediğine de dikkati çeker (1989: 268). Sevortyan, "ip" ile "ip eğirmek" arasında anlambilimsel bir ilgilinin olabileceğinden yola çıkarak *ör-* fiilinden türeyen *örkene* benzer bir biçimde *iş-* "iplik yapmak, örmek" ve *ig* "iğ" anlamındaki **iğ-* fiilinden türeyen sözcükle karşılaştırılabileceğini ifade eder (1989: 268). Necmettin Hacıeminoğlu, **i-* "bağlamak" fiilinden türetildiğini düşünür (2016: 31). *Dîvânu Lugâti't Türk'te* (DLT) Hacıeminoğlu ve kısmen Sevortyan'ın görüşlerini destekleyen ve aynı kökten geldiği öne sürülebilecek şu örnekler bulunmaktadır:

yışığ "ip, kayıştan örülmüş bağ; boyunduruk kayışı" (DLT I 126-18)

yigne "iğne" (DLT II 3-23)

yig ~ig "iğ" (DLT I 48-18, I 85-19)²

Eski Türkçede sözcüğün ünlüsü ile ilgili farklı tespitlerle karşılaşılmaktadır. Clauson, sözcüğün kalın, dar, düz ünlü ile *yıp* şeklinde olduğunu ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren ince, dar, düz ünlü ile de kullanılmaya başladığını düşünür (Clauson, 1972: 870). Sevortyan, Şçerbak'ın da sözcüğü **yıp* olarak kabul ettiğini aktarır (1989: 268). Sözcüğün en

² Mehmet Gedizli, Türkiye Türkçesindeki kök fiilleri yapı ve anlam özellikleri bakımından değerlendirdiği çalışmasında, toplam 360 kök fiil tespit etmiş ve bu kök fiillerin de 72 tanesinin isim ve fiilden oluşan biçimdeş sözcükler oluşuna dikkati çekmiştir (2013: 572-575). **yi-* fiili bu bakımdan incelendiğinde kendisiyle biçimdeş *yi* "birbirine girmiş, bağlanmış şey; dikiş" isminin de DLT'deki örnekleri de konuya dahil edilebilir: *yigi* *yığaç* veya *yi* *yığaç* "dalları birbirine girmiş sık ve büyük ağaç" (DLT III 25-7); *yici* "terzi" (DLT III 216-2) vb.

eski şeklinin *yıp* olduğunu düşünenler için daha sonra /y/nin inceltici etkisiyle sözcüğün ünlü fonemi /i/ olmuştur.

Sözcük, Osman Nedim Tuna'nın *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*'nde Sümerce ile ses denkliği kurularak ele alınmıştır (2011: 5). Sözcüğün çok eski tarihlerden beri Türklerin yaşantısının bir parçası olduğunu göstermesi bakımından bu karşılaştırma çok önemlidir. Buna göre Sümerce /d/ Eski Türkçe /y/ veya Ø ile denktir:

dib "band" (D 83) - yıp "ip" (KBİ 546) (2011: 5)

Sözcüğün varlığı her ne kadar Sümerlerle ilişkisi kurulacak kadar eskiye götürülse de konar göçer Türklerin sosyal hayatında yaygınlığı veya kullanım sahası hakkında fikir yürütülemez. İpin Türklerin sosyal hayatında nasıl bir yer tuttuğuna ilişkin ilk bilgileri DLT'den öğrenmek mümkündür. XI. yüzyıla kadar ipin nasıl ve kimler tarafından eğildiğiyle ilgili ayrıntılar metinlerden tespit edilemez. DLT'ye göre yün, pamuk ve kıl eğirmek kadınları meşgul eden işlerin önemli bir kısmını teşkil eder (Genç, 2015: 114). Anneler ip eğirirken kızlarının yardım ettiği veya cariyelere ip eğirtildiği anlaşılır (2015: 114). İp eğirip nakış işlemek günlük hayatın önemli bir parçasıdır (2015: 114). Aynı zamanda giyim kuşam için Çin'den temin edilen ipekli kumaşların yanı sıra kendilerinin de kumaş dokuduğu anlaşılmaktadır (2015: 164). Böylece nakış ve dokumada kullanılan ip eğirme işinin şehir hayatının bir parçası olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Konar göçer Türklerin hayatında nasıl bir yeri olduğu üzerinde durulmamıştır.

İp, eğlence hayatında da kullanılmaktadır: er *yıpladı* "adam ip üzerinde oynadı, cambazlık etti" (DLT III 308-8). Bu kayıt, Türklerin eğlence hayatında ip cambazlarının varlığına işaret eder.

Temel anlamı "ip" olan sözcüğün tarihî Türk dili metinleri arasında tespit edilen en eski tanığı Tun Huang Mağarasında bulunan, X. yüzyıla ait olduğu düşünülen *Edgü Ögli Tigin Ayıg Ögli Tigin* öyküsünde bulunur:

ârdinilig *yıp* âñirâr "mücevherli ipleri eğiriyordu" (2011: XLIII, 32)

Sözcük, tarihî Türk dili metinlerinde genellikle temel anlamıyla kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde sözcüğün temel anlamına bağlı "atların bağlandığı ip, ör" yan anlamını kazandığı görülmektedir (DLT III: 3-11).

Çok eski bir tarihte gerçekleştiği düşünülen ön türeme /y/ foneminin Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde zaman zaman yutulduğu görülmektedir. *El Kavaninü'l Külliye*'de *ip* (72a/2) ve *yıp* (72a/4) şeklinde /y/ ön türemesinin korunduğu ve yutulduğu sözcüklerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, çağdaş lehçelerde de tespit edilebilen fonolojik farklılaşmaların nispeten erken bir örneğidir. Bugün dil tasniflerinde Güneydoğu grubunda Çağatay Türkçesinin devamı olarak gösterilen Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde dahi bu ön türeme fonemin yutulması veya korunmasında bir birlik olmadığı görülmektedir: Özb. *ip*, YUyg. *jip*.

Tarama Sözlüğü'nde ön türeme /y/nin yutulduğu ve sözcüğün ip şeklinde tanıklandığı görülmektedir (Tarama Sözlüğü, 2009: 2086-2087). Buna göre Eski Oğuz Türkçesinden itibaren sözcüğün y->Ø gelişmesini gösterdiği anlaşılmaktadır. ET *yıp* sözcüğünün çağdaş Türk lehçelerinin bir kısmında Tel. Baş. Kum. *yip*; Türk. *yüp*; Kaz. Kır. Alt. KTat. *cip*; YUyg. *jip*; Şor. *çip*; Hal. *yıp*; KMa. *cib* olmuş; bir diğer kısmındaysa ön sesteki /y/ yutulmuş ve Tür. Azb. Hak. Özb. Kar. *ip* biçiminde varlığını sürdürmüştür (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1992: 394-395; Yudahin, 1988: 217; Tavkul, 2000: 153; Naskali ve Duranlı, 1999: 63; Pekaçar, 2011: 397; Ehmetyanov, 2014: 163; Necip, 1995: 183; Çulha, 2006: 70; Kenesbayoğlu vd., 1984: 114; Tekin vd., 1984: 713). Lehçelerde sözcüğün temel anlamını koruduğu bunun yanı sıra sıklıkla "halat, kalın ip, urgan" yan anlamlarında da kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, aynı kavram alanına sahip sözcüklerde anlamsal geçişin yaygınlığına işaret eder.

Sözcüğün kimi zaman "ip" göndergesine bağlı bir benzetmeye dayalı olarak kendi anlamının dışında yeni bir anlam karşıladığı görülmektedir. Çuvaş Türkçesinde *şip* sözcüğünün *şip-sàlen* "bir nevi kurt (*wasserfodenwurm*)" anlamında olduğu H. Paasonen tarafından kaydedilmektedir (1950: 144). Çuvaş Türkçesinde *sàlen* "yılan, engerek" anlamındadır

(Paasonen, 1950: 139). Sözcükler temel anlamını kaybetmiştir. İp anlamına gelen *šip* sözcüğü *šip-sàlen* ile terimleşmiştir.

Türkiye Türkçesinde sözcüğün "ip" temel anlamının yanında "asarak öldürme cezası" anlamında da kullanıldığı görülmektedir (Türkçe Sözlük, 2011: 1200). Yan anlamın "ipte asarak öldürme"nin eksiltilmesi yoluyla oluşturulmuş bir metafora dayandığı görülmektedir.

Clauson'un henüz Eski Türkçe döneminde anlam açısından *yıp*'tan farklılığına değindiği *bağ* sözcüğüyle *urgan*, *örgen*, *arkan* sözcüklerinin, çağdaş lehçelerde "kalın ip, halat" temel anlamı ve "ip, iplik" yan anlamıyla birbirlerinin yerine kullanılabildiği görülmektedir. Eski Türkçede aynı anlamlarda kullanılan *uruk* sözcüğüne çağdaş lehçelerde varlığını sürdürememiştir³.

Clauson *uruk* "halat" sözcüğünün muhtemelen *ur-* "bir şeyi bir şeye vurmak, bir şeyi bir şeyin üzerine koymak" filinden türediğini; çağdaş Türk lehçelerinden Hakas ve Tuva Türkçesinde yaşayan biçimlerinse *ukruk*⁴ sözcüğünden geliştiği fikrindedir (1972: 215, 90). *Ukrük* sözcüğünün Tarançi diyalektinde *okuruk* biçiminde yaşadığı bilgisini Radloff verir (aktaran Clauson, 1972: 90). Tuva Türkçesinin bir diyalekti sayılan Tofa (Karagas) Türkçesinde iki ünlü arasında bulunan /k/ foneminin düştüğü görülür (İlgin, 2015: 35). Dolayısıyla fonolojik gelişmeler bakımından *uruh* sözcüğünün *ukruk*'tan geliştiği düşünülebilir. Anlamsal olarak da bu gelişme beklenebilir. *Uruh* sözcüğünün, aslen "kement" anlamına gelen ET *ukruk* sözcüğünden geldiği ve yakın anlama geçerek "ip, halat, kendir" anlamını kazandığı öne sürülebilir. Buna göre sözcüğün temel anlamı "kement"; yan anlamlarıysa "ip, halat, kendir"dir.

Arıkoğlu "ip, iplik" yan anlamını sözlüğüne dahil etmiştir (2005: 541). *Uruhun* temel anlamını, *Hakasça-Türkçe Sözlük*'te bulmak mümkündür. Bu sözlükte *uruh* sözcüğüne "kement" anlamı verilmiştir (Naskali vd., 2007: 549).

Uruk sözcüğünün tarihî lehçelerdeki örneklerine Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlamak mümkündür. Clauson, *Suvarnaprabhasasutra*'dan şu örneği kaydeder:

uruk üze boyunımın badı (Suv. 7,19; aktaran Clauson, 1972: 215). "Boynuma ip bağladı"

DLT'de ip ve kovayla kuyudan su çekildiğini gösteren, *urukluğ* kova "ipli kova, urganlı kova" (DLT I 147) örneği bulunur.

Özlem Ayazlı, *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı* adlı çalışmasında bugün Türkiye Türkçesinde görülen *uruk* "soy" sözcüğünün ve ağızlardaki /k/li biçimlerin başka dillerden geçmiş olabileceğini söyler (2016: 258). Ayazlı muhtemelen Arapça 'ırk kökünden alıntılanan 'uruk biçimine işaret etmektedir. Ancak tarihî lehçelere ait metinlerde de ET *uruğ* sözcüğünün [k] ile örnekleri bulunmaktadır⁵. Günay Karaağaç'ın "Eş Yazınlık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık" başlıklı makalesinde belirttiği gibi, alıntı sözcükler, dilde daha önce var olan sesçe kendisine yakın bir sözcüğe benzetilebilir veya onunla aynılaştırılabilir (2009: 77). Arapçadaki ayın /ɛ/ foneminin Türkçede sesletim bakımından bir değer taşımaması sözcükleri birbirine yaklaştırmış olmalıdır. İki sözcük arasındaki şekil benzerliğinin yanı sıra anlam bakımından da oldukça yakın olmaları, 'uruk ve *uruğ* sözcüklerinin birbirini çağrıştırmaya ve bir sözcük olarak düşünülmesine sebep olabilir. Bunun sonucunda sözcüğün foneminin değişimini doğrudan doğruya başka dilden alıntılanan bir sözcüğe bağlamak yerine anlamsal ve fonemik yakınlığı olan sözcükler arasında bir bulaşmaya (*contamination*) bağlamak daha doğru olur. Aynı zamanda Eski Türkçe sözcüğün, Orta Türkçe döneminde *uruğ* ~ *uruk* biçiminde iki ayrı yazımının ortaya çıktığını da vurgulamak gereklidir.

³ Ekrem Arıkoğlu, Hakas Türkçesinde *uruh* sözcüğünün "ip, urgan, kendir" anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir (2005: 541). Hakas Türkçesinde sözcük sonunda -k>-h sızıcılılaşmasının yaşandığı bilinmektedir (Naskali vd., 2007: 15; Türk Lehçeleri Grameri 2012: 1093). İlk bakışta Hakas Türkçesinde sözcük sonunda görülen -k>-h sızıcılılaşmasına uğrayarak *uruk* > *uruh* biçiminde bir gelişme gösterdiği düşünülebilir. Ancak, sözcüğün tarihsel gelişmesi *uruh*'un farklı bir yol izlediğini gösterir.

⁴ Clauson, *ukruk* sözcüğü için de "sırıgım ucundaki kement" anlamını verir (1972: 90).

⁵ bk. Ünlü, 2014: 627; Codex Cumanicus 69b/1.

ET *uruk* "halat" sözcüğüyle ET *uruğ* "tohum, tomurcuk, çekirdek" anlamına gelen sözcük arasında da bir bulaşma olduğu düşünülebilir. ET döneminde *ur-* fiilinden gelen "dövüş" anlamındaki *uruğ* sözcüğüyle eşgösterenli olan ve temel anlamı "tohum" olan sözcüğün zamanla art damak [k]si ile de yazılması bulaşmanın başlıca sebebidir. Arap harflerine geçildikten sonra örneklerine rastlanan *uruğ* sözcüğünün *uruğ* şeklinde yazılmasını *orfografiyalık eşgösterenlilik*⁶ türüne dahil etmek mümkündür. Bu eşgösterenlilik, Pierre Guiraud'un *Anlambilim*'de sözünü ettiği *eşgösterenliler*⁷ çatışması ve çarpışmasına neden olur (1975: 73). Bu durumda eşgösterenliler bağlamsal karışıklıklara ve anlam belirsizliğine yol açtığından sözcüklerden birinin kullanımdan düşmesi beklenir (1975: 73). Kalın ip anlamına gelen *uruk* sözcüğünün Orta Türkçeden sonra kullanımdan düşmesi dilde gerçekleşen bulaşma ile açıklanabilir.

Uruğ "tohum" sözcüğü Eski Uygur Türkçesi metinlerinde, "ırk, soy, aile, sülale, nesil" anlamlarını da taşımaktadır:

oğulu kızı *uruğı tarığı* bağı böşüki üküş bolur (TT VI s.454'ten aktaran Clauson, 1972: 214). "oğulları ve kızları, evlilik yoluyla oluşan kan akrabalığı ile nesli büyük olur"

DLT'de de *uruğ* sözcüğünün "ırk, soy, aile, sülale, nesil" anlamına bağlı olarak hısımlara *uruğ-turığ* (DLT I 63-4) dendiği ifade edilir. XI. yüzyılda Bulgar Türklerinin birbirlerine akrabalık bağı ile bağlanmak anlamında *kökleşmek* deyimini kullanmalarını da bu bağlamda düşünmek mümkündür (DLT II 224-5; Genç, 2015: 77).

Örneklerde görülen yan anlamın kazanılma yolu ad aktarmasına dayalıdır. İnsanın yaratılışı ile ilişkili olarak düşünülen "hayat ağacı" Türk kozmogonisinde yer alır. Hayat ağacı, nesillerin kökenidir ve neslin sürmesinin garantisidir (Ergun, 2004: 147). Altay Yaratılış destanlarında, Yakutların bir destanında ve Uygurların Türeyiş Destanı'nda ağacın dallarından boyların türeyişi anlatılır (2004: 147). Ağaçtan türemenin de etkisiyle insan nesli ile soy ağacı arasında ilgi kurulmuş, insan ile ağaç birbirine yaklaştırılmıştır (Bayat, 2015: 180). *Uruğ* sözcüğünün "tohum" anlamının ağacın dallanıp budaklanmasına benzetilmesiyle bir ilgi kurulmuştur. Aynı ilgi Bulgar Türklerinin "akrabalık bağıyla bağlanmak" anlamındaki *kökleşmek* ifadesinde de görülür⁸. Bu yan anlam, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde anlam daralmasına uğrar ve sözcük temel anlamını yitirir. *Tarama Sözlüğü*'nde sözcüğe, "ırk, soy, aile, sülale, nesil" anlamıyla yer verildiği görülür (2009: 3977).

*Urğ*⁹ sözcüğünün ET *uruk*'un Oğuzcadaki hafifletilmiş hâli olduğu bilgisi DLT'de bulunur (DLT I: 42-14). Sözcüğün hafifletilmiş hâli olan *urğ*, Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşamaktadır. Burada *urğ*, "asma ve bostanın attığı kol" anlamındadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 4043).

Uruğ atmak deyimini 15. yüzyıl Türkçesinden günümüze ulaşan *Terceman*'da tanıklanmıştır (Tarama Sözlüğü, 2009: 3977). *Tarama Sözlüğü*'nde deyim, "bitkinin filiz, dal, kol salması" ile açıklanırken "ırk, soy, aile, sülale, nesil" anlamlarındaki *uruk* maddesiyle ilgisi olduğu düşünülmüştür (2009: 3977). *Orhon Yazıtları*'ndan günümüze Türk dilinin söz varlığını ele alan *Ötüken Türkçe Sözlük*'te de benzer bir yaklaşım görülmektedir. Burada, *uruğ* ve *uruk* başlıkları birbirinden ayrı değerlendirilmiş ve sözcüğün anlam daralmasını imleyecek şekilde temel anlamı "soy, nesil, kuşak" olarak verilmiştir (2007: 4994). *Uruğ atmak* deyimini "soy, nesil,

⁶ Hasenov'un eş gösterenlilik türleri hakkındaki bilgiler için bk. Atmaca, 2016: 332.

⁷ Guiraud'un eserinin çevirisinde Berke Vardar, *eşadlılar çatışması ve çarpışması* terimini kullanır (1975: 73).

⁸ Türklerde dünya modelinin birleştirici parçalarından olan *dünya ağacı*, yer altını, yer yüzünü ve göğü birbirine bağlaması; soy, şimdiki nesil, gelecek nesil; geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek zaman arasında sınırı oluşturması bakımından da önemlidir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Bayat, 2015: 58-63.

⁹ Arap harfli metinde ET *uruk* sözcüğünün kaf [ç] fonemiyle yazılmaya başladığı görülmektedir. Çalışmada bundan sonra sözcüğün transkripsiyonunda Eski Türkçe *uruk* yazılmaya devam edilecekken Orta Türkçe döneminden itibaren *uruğ* şeklinde gösterilecektir. Dönem metinlerindeki yazım dikkate alınmıştır.

kuşak" anlamındaki *uruk* sözcüğüne bağlı olarak değerlendirilmiştir (2007: 4994). Bitkinin filiz, dal ve kol salması anlamına gelen söz konusu deyim, Anadolu ağızlarından derlenen *urk* "asma ve bostanın attığı kol" sözcüğüyle birlikte düşünmek mümkündür. Ağızlarda rastlanan sözcük, henüz Orta Türkçe döneminde benzetme yoluyla "asma ve bostanın attığı kol" anlamını kazanmış olabileceği gibi *uruk atmak* deyiminin eksiltilmiş biçimi de olabilir. *Uruk* "kalın ip, halat" anlamındaki sözcüğün hafifletilmiş biçimi olan *urk* ile *uruk atmak* deyiminin anlamsal bakımdan ilgisi kurulabilir. Bu durum birbirinin içine geçmiş gibi görünen, *ur-* kökünden türeyen sözcüklerin temelde "bağlanmak" ile ilgili oluşuyla izah edilebilir. Tohum ile bitki arasında bir bağın olmasıyla, nesnelere birbirine bağlamaya yarayan halat arasında böyle bir ilgi kurulabilir.

Tarama Sözlüğü'nde *urk olmak* "uzayıp gitmek, önden gitmek" deyiminde de benzer bir durum görülmektedir. *Urk*'un "halat" anlamından yakın anlama geçme ile gelişen "ip" yan anlamı dikkate alınarak, bugün kullanımda olan *ip gibi dizilmek* deyimiyse, *urk olmak* deyiminin yakın bir anlamda olduğu öne sürülebilir:

Atlı otuz bin yigirmi bin yaya

Urk olup geleni sonra kim saya (Enverî) (aktaran Tarama Sözlüğü, 2009: 3966).

Urk olmak deyiminde, "askerlerin düzenli saf tutması" ile "ipe düzgünce dizilmek" arasında bir bağlantı kurulmuştur. Deyimi yalnızca "uzayıp gitmek, önden gitmek" olarak anlamlandırmak yeterli değildir. Çünkü bu ifadeyle askerlerin birbirine bağlı birlikler hâlinde ilerleyişi de ifade edilmektedir.

ba- "bağlamak, tutturmak" anlamındaki fiile *-ğ* isim yapım ekinin getirilmesiyle meydana gelen *bağ* sözcüğü Eski Türkçede "bağ, boyun bağı, kemer" anlamına gelir (Clouston, 1972: 310). Clouston'un etimolojik sözlüğünde, sözcüğün henüz Eski Türkçe döneminde "birbirine bağlamak, demet, balya" yan anlamına geldiği belirtilmektedir (1972: 310). Sevortyan sözcüğün "bağlama eyleminin aracı, yani bağlanılan şey, bağlanılan yer; alet, araç, pranga, bandaj, zincir; ip, kurdele, bukağı, kemer" ve "bağlama eyleminin sonucu, bağladıktan sonra oluşan nesne, bağlantı, yığın, düğüm, demet" olmak üzere iki anlamının olduğunu söyler (1978: 13).

Bağ sözcüğünün Eski Türkçe dönemi metinlerinden itibaren sürekli kullanımda olduğu ve Çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. *Yenisey Yazıtları*'ndan beri metinlerde tanıklanan sözcüğün çeşitli yollarla anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir. Sözcüğün çok erken bir dönemde politik olarak bir boya veya halka aitliği, müttefikliği bildirmede kullanıldığı görülmektedir:

altı *bag* bodunka bāğ ārtim (Ye 1/1, aktaran Şirin, 2016: 411): "Altı birleşik boyun beyiydim"

Örnekte "birbirine sıkı sıkıya *bağlı* olma" ilgisiyle anlamın genişlediği ve politik olarak "birleşik, müttefik" anlamını taşıdığı görülmektedir.

DLT'de "Odun ve oduna benzer şeylerin bağlamaları [...] odun bağlamı, odun demeti" anlamı verilmiştir (DLT III 152/28).

Harezmi Türkçesi dönemine ait *Hüsrev ü Şîrîn*'de *cân bağı şeş-* "canın ipini çöz-" şeklinde metaforik olarak kullanıldığı görülmektedir:

niteg kim işkı artıp ol eki yār şeşip cān *bagını* bāğ içre oynar (HŞ 1422/37): "O iki dostun aşkı artınca [bülbul] bahçede canının ipini çözüp oynar"

Codex Cumanicus'ta *bel bağı* "kemer" anlamıyla kullanılmıştır (Argunşah ve Güner, 2016: 51a/32). Burada sözcüğün temel anlamının tamlama biçiminde farklı bir nesneye ad olarak kullanıldığı görülmektedir. Sözcüğün Çağatay Türkçesine ait bir fıkıh kitabında "halat, uçkur" anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir (Ünlü, 2014: 90). *Lugât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*'de sözcüğün üç ayrı anlamına yer verilir. Bunlardan ilki sözcüğün temel anlamı olan "bağ, ip" karşılığında "bend, kayd, sargı, peyvend"dır (Durgut, 1995: 152). İkinci anlam sözcüğün *Codex Cumanicus*'ta *bel bağı* biçiminde verilen "kemer, kemerçe (küçük kemer)" anlamıdır (1995: 152). Burada *bel bağı*, tamlamasının karşıladığı kemer anlamını, eksiltme yoluyla *bağ* sözcüğünün tek başına üstlenmeye başladığı görülmektedir. Sözcüğün sözlükte birçok yan anlamı bulunur. Bunlardan biri "'akd (düğüm)" olarak belirlenmiştir (1995: 152).

Tanımlanan bir diğer yan anlamıysa "çenber (çember), rîşe"dir (1995: 152). Çağatay Türkçesinde çok sayıda yan anlamı olan *bağ* sözcüğü, *Tarama Sözlüğü*'nde yalnızca "demet, bağlam" anlamında tanıklanmıştır (2009: 362).

Çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda *bağ* sözcüğü, çeşitli fonolojik değişimlerle birlikte kullanımdadır. YUyg. Az. bağ; Öz. *bâğ*; Türk. *bāğ*; KTat. Kaz. Kar. KMa. *bav*; Yak. *bia*; Hak. *pag*; Alt. *buu* (Kenesbayoğlu vd., 1984: 40; Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1992: 42-43; Tekin vd. 1995: 42; Necip, 1995: 27; Vasiliev, 1995: 23; Tavkul, 2000: 114; Çulha, 2006: 51; Naskali vd. 2007: 46; Öner, 2015: 51). Sözcük Türkiye Türkçesi ağızlarında *bağ*, *bā* ve *bav* biçiminde yaşamaktadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 446, 472, 573). Çağdaş Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen *bağ* ~ *bav* gibi ikili biçimlerin bulunması, [g] ve /v/ fonemlerinin birbirinin yerine geçebilen sesler olmasına bağlıdır. *bağ*>*bā* fonolojik değişimi de açık /a/ foneminin etkisiyle sürekli [g] foneminin erimesi ve uzun ünlü hâline gelmesiyle açıklanabilir.

Clauson, ET *uruk* sözcüğü ile aynı anlamda olan *örge*n sözcüğünün *urğ*an'a yapısal olarak benzediğine dikkati çeker (1972: 225). Her iki sözcük de fiilden isim yapan *-ğan* eki ile kurulmuştur. Sevortyan, *ör-* fiilin anlamlarını şöyle verir: "(I) ör- '1. Örmek 2. Örgü örmek (el işi) 3. İp örmek 4. Eğirmek 5. Dokumak 6. Yama yamamak, onarmak 7. Duvarı örmek veya düzeltmek 8. Sarmak, sarmalamak; (II) örü- '1. Örmek, saç örmek 2. Sarmalamak 3. Duvar örmek 4. Metin yazmak". 1. 3. 4. ve 5. maddedeki anlamlar, sözcüklerin temel anlamlarıdır (1974: 544-545). Clauson, *ör-* fiilini eşgösterenli iki ayrı fiil olarak değerlendirir (1972: 195). Ona göre bu anlamlardan ilki "yükselmek" anlamında Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren tanıklanır (1972: 195). Eşgösterenli olduğunu düşündüğü ikinci *ör-* fiili içinse "örmek" anlamını verir ve bu fiilin metaforik olarak tuğlayla duvar örmek için de kullanıldığını belirtir (1972: 195). Clauson gibi Marcel Erdal da fiilin eşgösterenli iki ayrı anlamını verir (1991: 862). Ancak bu fiillerin birbiriyle ilgisini kurarak çok anlamlı tek bir fiil başlığında birleştirmek mümkündür. Buna göre, "bağlamak, örmek" temel anlamına sahip *ör-* fiilinin, "iple veya tuğlayla bağlanıp, örülüp yükselme" yan anlamını kazandığı düşünülebilir. Bu anlamdaki fiilin Karahanlı Türkçesi döneminde kullanıldığı görülmektedir:

ol saç *ör*di "o, saç ördü" (DLT I 172-10).

*Örge*n "ip, halat" anlamına gelir (Clauson, 1972: 225). *Örge*n, DLT'de "urğan" anlamıyla ve Oğuzca kaydıyla verilmiştir (DLT I 108-1). *Tarama Sözlüğü*'nde *örge*n, *örğün*, *örken* ve *örkün* şekillerine rastlanır (2009: 3117). Sözcük Eski Oğuz Türkçesinde "ip, urğan" temel anlamının yanı sıra "yular" anlamını da kazanmıştır (2009: 3117). *Örken* sözcüğünün "yular" anlamına gelmesi, sözcüğün yakın anlama geçmesi yoluyla anlam genişlemesinin örneğidir.

Sözcük çağdaş lehçelerde varlığını sürdürmektedir. *Örken* Azerbaycan Türkçesinde "binek hayvanlarının üzerindeki çulu sıkıca bağlamak için bir tarafında ağaçtan yapılmış çengeli, çatalı olan uzun ip" şeklinde özelleşerek kullanılmaktadır (Altaylı, 1994: 946). Aynı zamanda /h/ ön türemesiyle *hörük* "örgü, urğan" anlamıyla yaşamaktadır (Akdoğan, 1999: 472). Karay Türkçesinde *örkän* "ip" anlamının dışında "örme, örülme" işinin de adı olarak kullanılır (Çulha, 2006: 92).

Clauson, *urğ*an'a etimolojik sözlüğünde yer vermez. Sevortyan, sözcüğün anlamlarını şöyle verir: "1. Halat, ip, kalın ip, uzun ip 2. Arkan (Rusça), hamut 3. Kablo 4. İp yumağı 5. Hamut benzeri kemer" (1974: 602-603). Sevortyan, *urğ*an sözcüğünü *arkan* ile karşılaştırarak, Eski Türkçe a>u değişiminin beklenmedik bir durum olmadığına dikkati çeker (1974: 602-603). Bu doğrultuda **ar-* fiilinden türeyen *arkan*'a karşılık *urğ*an'ın da **ur-* fiilinden türediği söyler (1974: 602-603).

*Urğ*an sözcüğü Karahanlı Türkçesi dönemine ait Türkçe ilk Kur'an çevirilerinden TİEM 73'te kullanılmıştır. Örneğin tespit edildiği bölüm, Janos Eckmann'ın 35v/1=002/273-55v/1=003/179 arasında morfoloji ve kelime hazinesi bakımından metnin geri kalanından farklı olduğunu belirlediği kısma aittir (2014: 246). TİEM 73'te *Tayrı urğ*anı biçiminde metaforik olarak Kur'an-ı Kerim'i karşılayacak şekilde kullanılmıştır:

tağı yapuşuñ *tayrı urğ*anıña kamuğ (TİEM 48r/1=3/103): "Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınımsız sarılın" (Diyabet, 2009: 67)

Satır altı Kur'an çevirisinde Arapça *bi habli allâhi* ifadesi Türk diline bire bir çevrilmiştir. Yani *Taıırı urđanı* deyimini Arapçadan aktarmadır. Dolayısıyla *urđan* sözcüğü "ip" anlamını karşılamaktadır. Harezmi Türkçesi dönemine ait Hekimoğlu Kur'an çevirisinde art damak [k]si ile yazıldığı görülür:

tartsun *urđan* birle kök tapa, ya'nî kökke, andın soı boğunsun (HKT 320b/9=22/15): "hemen tavana bir ip çeksın, sonra kendini assın" (Diyanet, 2009: 356).

Tarama Sözlüğü'nde 14-17. yüzyıllar arasında üç metinde tespit edilen sözcük, Hekimoğlu Nüshasında olduğu gibi [k] ile yazılmıştır. Sözcük, günümüz Türkiye Türkçesindeki gibi "organ, ince halat" anlamındadır (2009: 3966; Türkçe Sözlük, 2011: 2419). Ağızlarda *urđ* sözcüğü ile eş anlamlı olarak, "asma ve bostanın attığı kol" anlamı verilmektedir. (Derleme Sözlüğü, 2009: 4043).

Halk ağızlarında *organını çekmek* deyimini "büyük kötülük yapmak, tuzağa düşürmek" anlamındadır (Misalli Türkçe Sözlük, 2008: 3283):

Ol sana düşmandır dost gibi bakar

Fırsat da bulunca *organın çeker* (Köroğlu)

"Sana dost gibi bakan bir düşmandır; fırsatını bulduğunda seni tuzağa düşürür".

Urgan sözcüğünün çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinin yanında Gagavuz Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde de kullanıldığı görülür (Gaydarci vd. 1991: 249; Tekin vd., 1995: 649).

Çağdaş lehçelerden Kuzeybatı ve Kuzeydoğu lehçelerinde, "halat; ip" karşılığında şu sözcüklerin kullanıldığı görölmektedir: Başk. *arkan*; Kaz. *arđan*; Kış. *arkan*; Özb. *arđan*; KazTat. *arđan*; YUyg. *arkan* (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1992: 918-919; Kenesbayoğlu vd. 1984: 19; Koç vd. 2007: 50; Öner, 2015: 34; Yudahin, 1988: 46). *Arkan* sözcüğünün tarihi Türk dili metinlerinde ilk kez Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unda tanıklandığı görölmektedir. Diğer yazmalarda *urđan* ile karşılanan sözcük Berlin Nüshasında *arđan* şeklindedir:

şefkat kesüp yüzlerin döndürdiler

biri kelüp *arđanın*¹⁰ keser imdi (10v/6)

Arkan sözcüğü, DLT'te yer almadığı için XI. yüzyılda sözcüğün kimlerce kullanıldığı hakkında fikir vermemektedir. Ancak Oğuzların aynı anlama gelen *örđen* sözcüğünü kullandıkları bilinmektedir (DLT I, 108-1). Çağdaş Türk lehçelerinden Kuzey grubunda *arkan* sözcüğünün kullanımda olması ve karışık dilli metinlerin henüz Batı Türk yazı dilinin oluşumu sırasında Oğuz ve Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini yansıttığı dikkate alındığında, söz konusu örneğin Kıpçak Türkçesi özelliği taşıdığı söylenebilir.

Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nde gerekçelerine yer vermeden lehçelerde yaşayan *arkan* sözcüğü ile *urđan* ve *örđen* sözcüklerinin bir ilgisinin olduğunun düşünölemeyeceğini ifade eder (1999: 424).

Hakas Türkçesinde kullanımda olan *arđamçı* "ip, organ; kement", Alt. *armaka* "ip, organ", Tuv. *arđamçı*; Özb. *arđamçı* ve YUyg. *arđamçı* sözcüklerinin Moğolcadan alıntı olduğu düşünölmektedir (Doerfer, 1963b: 122; Naskali ve Duranlı, 1999: 28; Naskali vd., 2007: 48). Ferdinand D. Lessing'in *Moğolca Türkçe Sözlük*'ünde de *arđamci* sözcüğü "organ, ip, halat" anlamındadır (2003: 83). Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*'de Moğolcadan Türkçeye geöen sözcüğün, esasen Ön Türkçe döneminde **arđa*- "eğer kayışı, atkı" anlamındaki sözcükten türediğini düşünür (1963b: 122). Doerfer'in *arđamçı* sözcüğünün, lehçelerde *arkan* ile değişmeli olarak kullanıldığını belirtmesi önemlidir (1963b: 122).

XI. yüzyılda Türkler tarafından tezgaha sarılmış ve uzunlamasına atılan ipliğe *arış*¹¹ (DLT I 61-15) ve enlemesine atılan ipliğeysse *arđag*¹² (DLT I 61-15) dendiği bilinmektedir.

¹⁰ Yazmada şöyledir: آرđان

¹¹ Türkiye Türkçesi ağızlarında *eriş* biçiminde kullanılmaktadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 1771).

Doerfer, Farsça *arğaç*¹³, yani "iplik; atkı" anlamındaki sözcüğün de Moğolcadan Türkçeye geçen *arğamçı* ile ilgisini kurar (Doerfer, 1963a: 42). Farsçaya Türkçe üzerinden geçen sözcüğün Türk dilindeki varyantları arasında Annemarie von Gabain'in Moğolca ek aldığını düşündüğü *arkağ* "mekik ipeği, atkı" sözcüğüne de yer verilir (Gabain, 2007: 52; Doerfer, 1963a: 42). Doerfer'e göre bu sözcüğün de bir diğer varyantı bugün lehçelerde *arkan* şeklinde yaşayan sözcüktür (1963a: 42).

Doerfer'in **arga-* şeklinde belirlediği sözcüğün kökenini Sevortyan'ın daha farklı değerlendirdiği görülmektedir. Sevortyan, *urğan*'ın anlamını şöyle verir: "1. Halat, ip, kalın ip, uzun ip 2. Arkan (Rusça), hamut 3. Kablo 4. İp yumağı 5. Hamut tarzı kemer" (1974: 602). Sevortyan, *urğan* sözcüğünü *arkan* ile fonolojik yönden karşılaştırırken Eski Türkçe a>u değişiminin istisnai bir durum olmadığını söyler:

arkan sözcüğünün **ar-* fiilinden türediği düşünülürse [bundan daha ileri bir tarihte türeyen] *urğan* sözcüğünün de **ur-* fiilinden türediği düşünülebilir. *Uruk* sözcüğü de **ur-* kökünden *-k* eki ile türemiştir. Borovkov anlamı ip ve halat olan bu sözcüğü *aruk* ile gösterir¹⁴. *Uruk* sözcüğüne eski metinlerde de rastlandığına göre *ur-* fiili çok eskidir. *Urgan* ise çok daha sonra türemiştir. Örneklerine 14. yüzyıldan önce rastlanmaz. (1974: 602-603)

Sevortyan, Borovkov'un *uruk* yerine *aruk* yazımına atıfta bulunarak **ar->*ur-* gelişmesine işaret eder ve Räsänen'in *urğan* sözcüğü ile *uruk* sözcüğünü birbirinden ayırmadan ele almasının da iki sözcüğün homojen oluşuna bağlayarak yargısını destekler (1974: 602-603).

Kuzey lehçelerinde *arkan*'ın görülmesine karşılık Sevortyan'ın a>u değişimine bağlı olarak geliştiğini açıkladığı *urğan* biçiminin görülmemesi önemlidir. *Ur-* fiiline bağlanan *urğan* sözcüğünün yalnız Güneybatı lehçelerinde tanıklanması, bu değişimi ve Sevortyan'ın etimolojik açıklamasını desteklemektedir.

Lehçe *örgü* anlamına gelen *warkocz* sözcüğünün etimolojisine ilişkin bilgileri S. Stachowski'den aktaran Marek Stachowski, sözcüğün Bulgar Türkçesindeki şekline, hiçbir eski belgede kaydedilmemesine rağmen ulaşıldığını belirtir (Stachowski, 2011: 33-34, 50). S. Stachowski sözcüğün Lehçeye geçişini şöyle belirler: Leh. *warkocz* < Bulg. Tü. **varkăc* < Ana Tü. **örgüç* "örgü" < **ör-* (aktaran Stachowski, 2011: 33-34). *Ör-* fiilinden türeyen *örğen* sözcüğünün Bulgar Türkçesinin devamı olduğu kabul edilen Çuvaş Türkçesinde *vren/ vqren* biçiminde kullanımda olması Stachowski'nin tasarladığı sözcüğü destekler.

Diğer Türk lehçelerinden çok eski tarihlerde ayrılmasına rağmen ET *yıp* karşılığında *şip*; ET *bağ* karşılığında *peyav*; *örğen* karşılığında *vren/ vqren* sözcüklerinin Çuvaş Türkçesinde yaşıyor olması, sözcüklerin çok eski tarihlerde de anlamsal olarak farklılıklar taşıdığını gösterdiği gibi bu alandaki sözcükleri üç temel koldan geliştiğini de işaret etmektedir. Bunlar, **yıp* sözcüğüne, *ba-* fiiline ve **ar- > ur-, ör-* fiiline bağlıdır.

Üç koldan gelişen ip kavram alanında *yıp* ve *bağ* sözcüklerinin türevlerinin Çağdaş Türk lehçelerinde mevcut olduğu görülmüştür. *Örğen* ve *urğanın* Güneybatı lehçelerinde ve buna karşılık *arkan* sözcüğünün Kuzey lehçelerinde görüldüğü tespit edilmiştir.

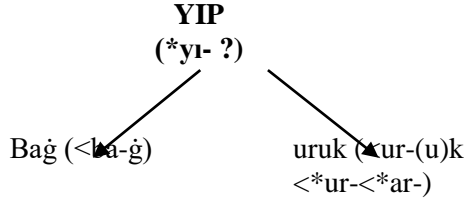
¹² Sözcüğün Eski Oğuz Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde çokça kullanılan *arğaç* ~ *arkaç* (Tarama Sözlüğü, 2009: 190-192) sözcüğü ile aynı anlamda olduğu dikkati çekmektedir. Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında *arğaç* ~ *arğec* ~ *arğıç* ~ *arkaç* şeklinde yaşamaktadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 308-309).

¹³ Doerfer'in Türkçe üzerinden Farsçaya geçtiğini belirttiği *arğaç* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde "atkı" anlamına gelir (Türkçe Sözlük, 2011: 148). Sözcük, Türkiye Türkçesi ağızlarında temel anlamını korumaktadır (Derleme Sözlüğü, 2009: 308-309). Azerbaycan Türkçesinde "dokumacılıkta kullanılan iplik" anlamında kullanıldığı görülmektedir (Altaylı, 1994: 50). *Arğaç*, Azerbaycan Türkçesinde "hile, tertip, oyun" anlamına da gelir, bu anlam *urğanı* çekmekte görülen, "büyük kötülük yapmak, tuzağa düşürmek" deyiminin eksiltilmesi yoluyla gerçekleşmiş bir yan anlam kazanmadır.

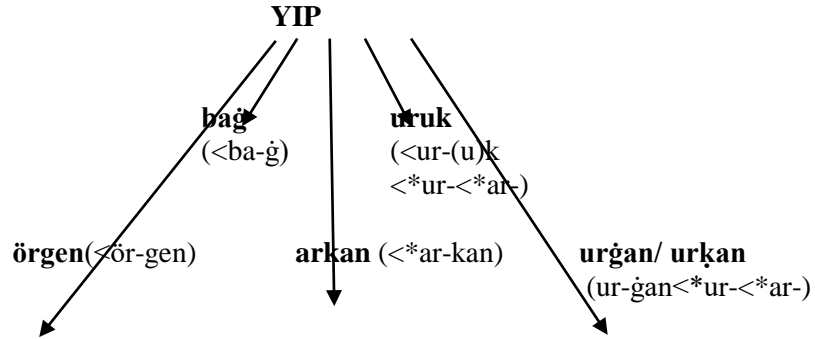
¹⁴ Sevortyan'ın Borovkov'dan aktardığı ifade için bk. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. çev. H. İ. Usta ve E. Amanoğlu. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002, s. 57.

Sonuç

Sümerce ip, bağ anlamına gelen *dib* sözcüğü ile ilgisi kurulabilen *yıp*ın merkezde bulunduğu kavram alanına giren ve temel anlamları bakımından *yıp* sözcüğünün alt anlamlarını işaret eden bağlamak fiiliyle ilgili olan *uruk*, *bağ* sözcükleri vardır:

İlk örneklerine *Yenisey Yazıtları*'nda veya Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanan *yıp*, *bağ* ve *uruk* sözcüklerine oranla daha yakın tarihli metinlerde, ip kavram alanına "halat" temel anlamlı *arkan*, *urğan* ve *örgen* sözcükleri de dahil olmuştur:

Örgen, *urğan* ve türevleri *urқан*, *örkün*, *örgün*, *örken* sözcükleri ile *uruk* arasında anlamsal bakımdan farklılık bulunmadığı görülmektedir. Bunlardan *uruk* ve *urğanın* aynı kökten geldikleri kesin olarak dile getirilebilir. Bu anlamsal ve işlevsel yakınlıktan yola çıkılarak, *ör-* "bağlamak, örmek" anlamındaki fiilin de aynı kökün ince sıradan ünlülü hâli olduğu ihtiyatla söylenebilir.

Çalışmada *bağ*, *uruk*, *urğan*, *örgen* ve *arkan* sözcüklerinin ET *yıp* sözcüğünün anlamını, yakın anlama geçişle birer yan anlam olarak edindiği ve sözcüklerin birbirinin yerine ikame edilebildiği görülmüştür. *Yıp* sözcüğünün kökeninin bir fiil ile ilgisi olduğunu destekleyen çeşitli sözcüklerin varlığı **yı-* fiili varsaymanın gerekçesini oluşturmaktadır. Bu bakımdan ele alınan tüm sözcüklerin fiilden türemiş olması önemlidir.

ET *uruk* sözcüğünün, zaman içinde *uruğ* sözcüğü ile *orfografiyalık eşgösterenliliğe* sahip olduğu çalışmada iddia edilmiştir. Aynı şekilde ET *uruk*'un, Orta Türkçe döneminde "tohum" anlamını taşıyan *urug* sözcüğünün Arapça '*uruğ*' ile bulaştığı ve bu sözcüklerin bir sayılması yoluyla eşgösterenli olduğu görülmektedir. Eşgösterenlilik sonucunda oluşan bağlamsal ve anlamsal karışıklık nedeniyle ET *uruk*'un "kalın ip, halat" anlamının kullanımdan kalktığını söylemek de mümkündür. *ur-* fiili ile sözcüğün çok eski tarihlerde tanıklanan birçok varyasyonunun olması Arapça '*uruğ*' sözcüğünün Türkçeden oldukça uzun bir zaman önce alıntılandığını ve Arapçaya yerleştiğini düşündürmektedir.

Eski Oğuz Türkçesinden itibaren tanıklanan *uruğ atmak* ve *urğ olmak* deyimlerini hem ET *uruğ* sözcüğünün "tohum" anlamıyla, hem yan anlamı olan "soy, sülale, aile" ile, hem de ET *uruk* "kalın ip, halat" sözcüğü ile ilgisini kurarak açıklamak mümkündür. Bu deyimler ET *uruk* ve *uruğ* sözcüklerinin "bağlamak" anlamına gelen ortak bir kökten geldiği düşüncesini desteklemektedir.

Bu çalışmada *arkan* sözcüğünün en eski örneğinin Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unda tanıklandığı tespit edilmiştir. Söz konusu örneğin, Oğuz ve Kıpçak dillerinin özelliklerini taşıyan metindeki Kıpçak özellikli sözcüklerden biri olduğu görülmüştür.

Kaynakça

- AKDOĞAN, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yay.
- ALTAYLI, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- ARGUNŞAH M. VE GÜNER G. (2016). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yay.
- ARIKOĞLU, E. (2005). *Örnekleli Hakasça Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yay.
- ATALAY, B. (2015). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I, II, III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlar
- ATMACA, E. (2016). *Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Söz Varlığı ve Anlam Olayları*. Konya: Palet Yay.
- AYAZLI, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- BAYAT, F. (2015). *Türk Mitolojik Sistemi: Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi I*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BAYRAM, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Tablet Yay.
- CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, London.
- ÇULHA, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcük Varlığı: Karayca-Türkçe Kısa Sözlük*. İstanbul: Kebikeç Yay.
- DEMİRCİ, Ü. Ö. ve KARSLI S. (2014). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i Dizin*. İstanbul: Kesit Yay.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2009). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara.
- DOERFER, G. (1963a). *Türkische und Mongolische Elemente im Neu Persischen (Band I)*. Wiesbaden.
- DOERFER, G. (1963b). *Türkische und Mongolische Elemente im Neu Persischen (Band II)*. Wiesbaden.
- DURGUT, H. (1995). *Şeyh Süleymân Efendi-i Buhârî Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî, cild-i evvel*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- ECKMANN, J. (2014). "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri". Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. (haz. O. F. Sertkaya). Türk Dil Kurumu Yay, Ankara, s. 244-253.
- EHMETİYANOV, R. vd. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük*. Aktaran: Mustafa Öner. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation (Vol. I, II)*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bulak Neşriyat.
- ERGUN, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- GABAİN, A. v. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- GAYDARCI, G. A. vd. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. çev. İsmail Kaynak ve Mecit Doğru. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- GENÇ, R. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- GUIRAUD, P. (1975). *Anlambilim*. Çev. Berke Vardar. İstanbul: Gelişim Yay.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2016). *Türk Dilinde Yapıları Bakımından Fiiller*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- HAMILTON, J. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

- ILGIN, A. (2015). *Tarihi-Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi Biçim Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- KARAAĞAÇ, G. (2009). "Eş Yazınlık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık". *Dil Tarih ve İnsan*. İstanbul: Kesit Yay.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I.* (1992). Haz. Ahmet Bican Ercilasun vd. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- KENESBAYOĞLU, K. vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Çev. H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yay.
- KÖK, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Çevirisi (TIEM 73 Iv/1-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- LESSİNG, F. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- NASKALİ, E. G. ve Muvaffak Duranlı. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- NASKALİ, E. G. vd. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- NECİP, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çev. İklil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ötüken Türkçe Sözlük: Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Sözvarlığı*. (2007). Haz. Yaşar Çağbayır. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- PAASONEN, H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- PEKACAR, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- SAGOL, G. (1993). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations: An Inter-Linear Translation of the Qur'ân into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile: Part I: Introduction and Text*. Harvard University.
- SEVORTYAN, E. V. (1974). *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov I*. Moskova.
- SEVORTYAN, E. V. (1989). *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov IV*. Moskova.
- STACHOWSKI, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Tarama Sözlüğü: XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla*. (2009). Haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- TAVKUL, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- TEKİN, T. vd. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yay.
- TEKİN, T. (2013). "Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi". *Makaleler 1: Altayistik*. Haz. Emine YILMAZ, N. D. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., s. 257-272.
- TOPARLI, R., ÇÖGENLİ M. S. ve YANIK N. H. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Türkçe Sözlük*. (2011). Haz. Şükrü Haluk Akalın vd. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. (2009). Birleştirilmiş Tıpkıbasım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Türk Lehçeleri Grameri* (2012). Ed. Ercilasun, A. B. Ankara: Akçağ Yay.
- ÜNLÜ, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Çevirisi (TIEM 73 235v/3-451r/7), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜNLÜ, S. (2012). *Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.
- ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.
- YUDAHİN, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*. Çev. Abdullah Taymas. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

W. RADLOFF'UN TECRÜBESİ BİZE ÖRNEK OLMALI

Fenzile CEVHEROVA* - Gafur SÖNGATOV**

Prof. Dr. Ferit Yusupov, “Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар: дастаны, мунаджаты, байты, Казань: изд-во Казанского ун-та, 2014. – 648 с. // Sibirya Tatarları. Manevi Kültür Hazineslerinden. Sibirya Tatarlarının Folklor Antolojisi: Destanlar, Münacat, Beyit, Kazan Üniversitesi Yay., Kazan 2014, -648 s.”

Özet

Türk Dil Kurumu haberleşme üyesi Filolog Prof. Dr. Ferit Yusupov'un “Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар: дастаны, мунаджаты, байты. Казань: изд-во Казанского ун-та, 2014. – 648 с”. (Sibirya Tatarları. Manevi Kültür Hazineslerinden. Sibirya Tatarlarının Folklor Antolojisi: Destanlar, Münacat, Beyit. Kazan Üniversitesi Yay., Kazan 2014, -648 s.) adlı eserinde 19. yüzyıldan başlayıp 20 yüzyıla kadarki dönemde derlenen destanlar, münacatlar ve beyitler toplanmıştır. Yazar, büyük araştırmacı-bilgin W. Radloff geleneğini devam ettirip sözlü halk edebiyatı ürünlerini tam bir transkripsiyon ile yazıya geçirmiştir.

Münacat ve beyitleri kendisi derleyip yazıya geçiren Ferit Yusupov bunların Tatar halkının diğer etnik gruplarındaki folklor eserleri ile ortak olduğunu, destanların da yalnızca Sibirya Tatarlarında korunup diğer Türk boylarındaki bu tür eserler ile benzerlik gösterdiğini söylemektedir. Derlenen malzemenin Rusçaya satır satır tercüme edilmesi, Sibirya Tatarları ve her türün özellikleri hakkında bilgi verilmesi kitabın okuyucu kitlesinin gayet büyük olacağını gösteriyor.

Anahtar Kelimeler: Sözlü Halk Eserleri, Manevi Kültür Ürünleri, Eser Metni, Destanlar, Münacatlar, Beyitler

THE EXPERIENCE OF W. RADLOFF SHOULD SERVE AS A MODEL FOR US

Prof. Dr. Ferit Yusupov, “Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар: дастаны, мунаджаты, байты, Казань: изд-во Казанского ун-та, 2014. – 648 с. // Siberian Tatars. From Spritual Cultural Heritages. Folflore Anthology of Siberian Tatars: Epics, Appeal, Couplet, Kazan University Yay., Kazan 2014, -648 p.”

Abstract

The book written by Philologist Prof. Dr. Ferit Yusupov, a member of Turkish Language Society's communication branch, “Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар: дастаны, мунаджаты, байты.

* Doç. Dr., Cumhuriyet Geleneksel Kültürü Geliştirme Merkezi, Tataristan-Rusya. El-mek: zavgarova@inbox.ru

** Cumhuriyet Geleneksel Kültürü Geliştirme Merkezi, Tataristan-Rusya. El-mek: gsungatov@mail.ru

Казань: изд-во Казанского ун-та, 2014. – 648 с". (Siberian Tatars. From Spritual Cultural Resources. Folflöre Anthology of Siberian Tatars: Epics, Appeal, Couplet, Kazan University Yay., Kazan 2014, -648 p.) is a compilation of epics, appeals and couplets collected between 19th and 20th century. The author, following the tradition of great scholar and scientist W. Radloff, transfered the products of oral folk literature into writing with a full transcription.

Collecting appeals and the couplets himself Ferit Yusupov asserts that these are common with the works of other ethnic groups of Tatar people, while epics is preserved only in Siberian Tatars and have resemblance with the works of Turkish tribes. The collected material is translated into Russian verse by verse and it gives information about Siberian Tatars and each literary genre's characteristics. It appears that due to these factors, the book is likely to attract many people's attention.

Key Words: Oral Folk Literature Works, Spiritual Cultural Heritages, Text Of Work, Epics, Appeals, Couplets.

Millet ilerledikçe, halkların kültürel değerlerine ilgi de giderek artıyor. Avrupa ülkelerinde kültürle idare edilen kurumların en önemli yönelişi sözlü halk ürünlerini, kendi halklarının eski dönemlere ait günlük yaşam tarzlarını, örf ve âdetlerini, geleneklerini öğrenme olarak kabul ediliyor. Mümkün olanlarını yeniden hayata geçirme gibi projeler, bu alanlara ait en önemli meseleler arasına alınıyor. Zira, Avrupa halklarının kültürü tamamen yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalıp bu durum acımasız bir gerçeğe dönüştü. Bu açıdan bakıldığında bizim durumumuz da Avrupa halklarına yaklaşıyor, Tatarlarda bugün sözlü halk ürünlerinin pek çok türü tamamen yok oluyor. Bizim varlığımızı, bağımsızlığımızı korumak için kahramanlıklar gösteren bahadurlarımızı, tarihî şahsiyetlerimizi tasvir eden veya iki genç yüreğin sıcak, saf muhabbetiyle imrendiren destanlarımızı yüzlerce kişiye geceler boyu anlatan anlatıcılarımızı tarihin sert rüzgârları alıp götürüyor artık. Hayat tarzımızı kökünden değiştiren, kültürümüzü zayıflatan bu durumları birkaç nesil sezmedi bile. Daha bundan bir iki asır önce çok kişiyi imrendiren, hayran bırakan kültürel zenginliğimiz, eski eşyalar gibi çöpe atılır, dağılır, kaybolur diye aksakallarımız akıllarına dahi getirmemişlerdir.

Bu korkunç kaderi kendi başlarından geçiren Avrupalı âlimler, Rusya İmparatorluğunda kültürel bakımdan en zengin olan Türk boylarının da bu hâle düşeceklerini önceden bilerek hareket etmişler, kültürel değerleri güçlerinin yettiği kadarıyla gelecek nesillere ulaştırma çabasına girmişlerdir. Bu kıymetli zatlardan biri, Wilhelm Fredrihoviç (Vasilii Vasilyeviç) Radloff'tur. 1837 yılında Almanya'nın Berlin şehrinde doğan W. Radloff, çocukluğundan itibaren çok çalışkan ve yeteneklidir. 1854 yılında lise eğitimini başarıyla tamamlayıp Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesine girer. O dönemlerde bu tür fakültelerde dil, tarih, antropoloji bilimleri de okutulmaktadır. Çeşitli dillerin kökenlerine hasredilen eserleriyle tanınan, dillerin tarihî karşılaştırma metoduyla öğrenilmesine temel atan ünlü August Pott'un derslerini susamışçasına dinlemek Radloff'un ömür boyu sürecek meşguliyetine itici bir güç olur. Yine de onun gerçek bir doğu dilleri bilgini olmasında, Ural-Altay dilleri teorisinin gelişimine önemli katkılar sağlayan W. Scott ile olan yakın münasebeti vesile olur. Hocalarının dilbilimin sihirli sayfaları hakkında söyledikleri, delikanlıyı bütün hayatını Rusya'nın Asya kısmında yaşayan Türk halkları, öncelikle Sibiryâ Tatarlarının dili, tarihi ile ilgili çalışmalara yönelmesi kararını aldırır. 1858 yılında Radloff, o dönem dünyanın en ünlü üniversitesi olan Berlin Üniversitesini bitirdikten sonra ünlü hocası W. Scott'un Rusyanın tanınmış Türk dilleri bilgini O. Böhtlink'e öğrencisi Radloff'a yardım etmesini rica eden mektubunu alıp binbir güçlkle St. Petersburg'a ulaşır. Onun en büyük hayali Batı Sibiryâ'da yaşayan, o döneme kadar bilimsel bakımdan hiç kimse tarafından araştırılmayan Tatarların bulunduğu yerlere gitmek, onların tarihi, dili, örf ve âdetleri hakkında bilimsel araştırma işini başlatmak olur. Fakat, o dönemlerde Rus hükûmeti o bölgelere yabancıların gitmesine izin vermemektedir. Radloff, dünyadaki en büyük hayalini hayata geçirmek için Almanya vatandaşlığını terk edip, Rus vatandaşlığı almaya mecbur kalır.

O andan itibaren Fredrih Wilhelm Rus vatandaşlığına geçip Vasiliy Vasilyeviç adını alır. Genç adamın bu cesaretini Rus kamuoyu şaşkınlık ve hayranlıkla kabul eder. Bu durum üzerine aradan üç gün de geçmeden genç âlime Sibiryâ yolu açılır ve Avrupa'nın sıcak tabiatına göre hafif şeyler giyinen Vasiliy, atlı kızağa binerek Barnaul'un yolunu tutar.

W. Radloff kışları Barnaul Meslek Yüksekokulunda Alman, Latin dillerini öğretmekle meşgul olsa da yazın Tatar ve diğer Türk boylarının yaşadığı bölgelere bilimsel araştırma gezileri düzenler. Bu gezilerde derlenen malzemeler temelinde W. Radloff'un "Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskix plemen, jivuşçix v Yujnoy Sibiri i Djungarskoy stepi. Çast IV. Nareçie Barabintsev, Tarskix, Tobolskix i Tyumenskix tatar/Güney Sibiryâ ve Çungaryâ Bozkırlarında Yaşayan Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri. Bölüm IV. Baraba, Tara, Tobol ve Tümen Tatarları Lehçesi, St. Petersburg, 1872" adlı kitabı yayımlanır. Bu eserle Rus Türkoloji mektebi, özel olarak da Tatar halkbilimi başlamıştır diye kabul edilir. Kitaba Sibiryâ Tatarlarının masalları, 680 dizeden oluşan 29 türkü, halk hikâyesi ve destanlar olmak üzere toplam 121 derleme metni alınmıştır. Radloff'un doğumunun 175. yılı hatırasına bu hacimli eseri 2012 yılında Kazan Federal Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ferit Yusupov Kazan'da yayımladı.

Maalesef, W. Radloff'un bu eserinden sonra Sibiryâ Tatarlarının halk edebiyatı eserleri onun prensiplerine göre ele alınmamış, yani konuşulduğu gibi derlenip transkribe edilerek yayımlanmamıştır. W. Radloff'a gönderme yapılan bir makaleden diğerine aktarılan bir iki cümlelik övgü dışında, onun büyük eserine gereken değer verilmedi, ne kadar büyük bir iş başardığını ortaya koyan bir tek makale dahi yazılmadı. Nihayet, son yıllarda bu alanda ilerleme görüldü. Kazan Federal Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ferit Yusupov, Radloff'un hayatı ve bilimsel eserleri üzerine ondan fazla bilimsel makale yayımladı, yabancı ülkelerde ve Rusya'da düzenlenen uluslararası sempozyumlarda bildiriler sundu.

Son yıllarda milletlerin daha çok ilişkiler kurması, farklı ülkelere, bölgelere has özelliklerin kaybolması devrinde, onların manevi değerlerini canlandırmak, öğrenmek, eski geleneklerin, örf ve âdetlerin, inançların, ülkülerin açıklanması ve onlara karşılaştırmalı olarak kıymet verilmesi ihtiyacı daha fazla arttı. Tatar ve diğer Türk ülkelerinin bilim adamları, araştırmacıları bu alanda büyük işler başarıyor. Filoloji profesörü, Türk Dil Kurumunun haberleşme üyesi Ferit Yusupov tarafından hazırlanıp yayımlanan "Sibirskie tatarı. İz sokrovişçnitsı duxovnoy kulturu. Antologiya folkloru sibirskix tatar: dastanı, munadjatı, baitı. Kazan: izd-vo Kazanskoğo un-ta, 2014. -648 s." (Sibiryâ Tatarları. Manevi Kültür Hazineslerinden. Sibiryâ Tatarlarının Folklor Antolojisi: Destanlar, Münacat, Beyit. Kazan Üniversitesi Yay., Kazan 2014, -648 s.) adlı eser, bu zaruri ve önemli hizmetlerden biridir.

Ferit Yusupov'un Sibiryâ Tatarlarının dilini, örf ve âdetlerini araştırmak için ömrünün elli yıldan fazlasını sarf ettiği hepimizin malumudur. Saklanan yadigârları arayıp bulmayla ilgili olarak tecrübeli bilim adamının kendi fikri var. Belirli bir yere derlemeye gittiğinde o malzeme toplamak için bütün ayrıntıları gözde tutarak tüm imkânlarını seferber ediyor. Mesela, dil özelliklerini araştırırken bölge tarihine ait masal ve halk hikâyeler de, her çeşit folklor eserleri de, etnografik malumatlar da yazıp alınıyor. Sözünü ettiğimiz kitap da bilim adamının ömür boyunca bir amaç uğruna ve ayrıntılı çalışmasının, manevi yadigârlarımızın derlenmesi yolunda bir fedai gibi hizmet edişinin meyvesidir. "Halkta artık derlenecek malzeme kalmamış, olanları çoktan derlemişler, şimdiki bir şey bilmiyor" diyenlere Ferit Yusupov kendisinin topladığı ve adı geçen esere alınan malzemenin derlenme tarihine bakmak lazım. Münacat ve beyitlerin bir kısmı 1980'lerde, diğer bir bölümü 2010'lu yıllarda derlenmiş. Demek, birçok bölgede hâlâ kuşaklar arası zincir kopmamış, o, çeşitli fedakârların samimi gayretleri, atalarının mirasına olan muhabbetiyle günümüze kadar sürekli yenileniyor.

Eser, adından görüldüğü kadarıyla, Sibiryâ Tatarlarının sözlü halk ürünlerinden lirik destani türlere hasredilmiştir. Bunlar; destanlar, münacatlar ve beyitlerdir. İçeriğine ve yapısına bakıldığında kitabın düzeninin dünya ve Türk dil bilimi kazanımlarının gözde tutularak ve uzun

yıllık tecrübeye dayanılarak yeni bir bilimsel temele oturtulduğu fikri doğmaktadır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, bu eser Sibiryaya Tatarlarının halk edebiyatı eserlerinin bir araya getirildiği ilk antolojidir. Bu, şimdiye kadar bu alanda bulunan boşluğu dolduran bir adım olması bakımından da önemlidir. Çünkü, Tatar halkını meydana getiren başlıca üç etnik grubun, Kazan Tatarlarının, Mişerlerin ve Sibiryaya Tatarlarının halk edebiyatı ürünlerini bir araya toplandığı başka bir antoloji yoktu. Folklor metinlerinin Radloff'un eserinde olduğu gibi Sibiryaya Tatarlarının konuşma diliyle transkribe edilerek verilmesi kitabın bir başka önemli tarafıdır. Bu, Sibiryaya Tatarlarının manevi kültürünü korumada önemli çarelerden biridir. Bu usul şüphesiz ileride yayımlanacak eserlere de dayanak olmalıdır. Türk folkloru üzerine çalışan pek çok bilim adamı, folklor metinlerini Tatar edebî diline aktararak durmayı ilgiyle yapıyorlardı. Yazar; W. Radloff, N. F. Katanov, D. G. Tumaşeva, L. V. Dmitriyeva vd. ünlü Türkologların kullandığı ve şimdiki bilim adamlarının iyi bildiği Rus akademik transkripsiyonundan faydalanıyor. Bilim adamları arasında genişçe yayılan transkripsiyonu kullanmak, metinleri okumayı oldukça kolaylaştırıyor. Bu bilimsel yöntem, halk edebiyatı eserlerini derlendiği gibi okumaya, her kelimenin ahengini belirli bir ağızdaki ahengini hissetmeye imkân veriyor. Metinler, birebir satır satır tercüme edilmelerine rağmen Rusçada da gayet güzel yankılanıyorlar. Bu, şüphesiz, yazarın Sibiryaya Tatar ağızlarını iyi bilmesinden kaynaklanıyor.

Kitabın önemli bir kısmında Sibiryaya Tatarlarının ortaya çıkışı, şekillenme tarihinin aydınlatılması ele alınmaktadır. Yazar, Sibiryaya Tatarlarını Tatar halkının oluşumuna katkıda bulunan üç temel etnik gruptan biri olarak görüyor ve onların Batı Sibiryaya düzlüklerinde miladın başlarına kadar yaşayan diğer Türk boylarıyla birleştiklerini, milattan sonraki bin yılda daimi surette bölgeye gelen Sünler, Kıpçaklar vd. Türk boyları ile karıştıklarının altını çiziyor. Bunun dışında, asırlar devamında Sibiryaya Tatarları, İdil-Ural boylarından göç eden Bulgarlar, komşu Başkurt, Kazak, Nogay kabileleri ile de sıkı bir ilişkide olmuşlardır. Onların şekillenmesinde çeşitli zamanlarda, özellikle de Kazan Hanlığı dağıldıktan sonra, doğuya doğru göç eden Kazan Tatarlarının da rolü büyük olmuştur. Ferit Yusupov, İdil-Ural taraflarından gelen Kazan Tatarlarının yeni köyler kurduklarından veya Sibiryaya Tatarlarının köylerinde yaşamaya devam ettiklerinden bahsediyor. Elbette, onların çabucak kaynaşıp bir olmalarında yalnızca aynı dili konuşmaları değil dinî ortaklıkları da etkili olmuştur. İslam dini ise, Ferit Yusupov'un kitabında anlatıldığına göre, Bulgarlar vasıtasıyla gelmeye başlamıştır. Bunun dışında, Sibiryaya Hanlarının isteği üzerine Orta Asya'dan özel olarak getirilen İslam misyonerlerinin de gayreti çok olmuştur. Bilim adamı bu bilgileri çok sayıda tarihî-etnografik, kültürel kaynaklara dayanarak veriyor. Eskiden beri birbirine yakın akraba boy ve kabilelerden oluşan Tatarlar, Tobol-İrtiş bölgesinde müstakil olarak kendi devletçiklerini kurmayı başarmışlar, Rus devleti tarafından işgal edildikten sonra asırlar boyunca millî ve dinî baskılara maruz kalmışlardır. İdil boyu Tatarlarından uzak yaşamak, Tatar edebî dilinin azalması da bu kardeşlerimizin millî-kültürel gelişimini engelleyen faktörlerdendir. Yoksa, yazarın belirttiği üzere, İdil boyu Tatarlarında olduğu gibi Sibiryaya Tatarlarında da hayvancılık ve çiftçilik işleri ileri gitmiş, hatta onlar madencilikle de uğraşmışlardır.

Kitaptaki "Sibiryaya Tatarları" başlıklı giriş kısmı, geniş bir okuyucu kitlesinin anlayacağı dille, bilimsel-popüler tarzda yazılmış olup dar bir çevreye hitap eden pasif terimlerden arındırılmıştır. Bu durum, geniş hacimli kitabın yalnızca bilim adamlarına değil kültür, eğitim, iletişim alanlarında çalışanlara, genellikle, halkın manevi mirası ile ilgilenenlerin tamamına yönelik olarak hazırlandığını göstermektedir. Bu eserde Sibiryaya Tatar ağızlarının asıl fonetik ve gramatik özellikleri hakkında da bilgi var. Ferit Yusupov, diğer Tatar ağızlarıyla birlikte Sibiryaya Tatar ağızlarının asıl fonetik özelliklerini aydınlatıp morfolojik sistemini belirginleştirerek diyalekt dili düzleminde inceleyen bir bilim adamıdır. Yazar, Sibiryaya Tatarlarının yaşadığı tüm bölgelerde dağılan ağızların Tatar Türkçesinin Orta ve Batı ağızlarından ayrılan karakteristik özelliklerini gösteriyor. Eserde Sibiryaya Tatar ağızlarının Orta ağız grubu ile benzer olup Mişer ağızlarından farklı olan ve Mişer ağızları ile aynı olan özelliklerinin Orta ağız grubundan farklı olan ortak yönleri olduğu da belirtiliyor. Mesela, Sibiryaya Tatar ağızlarının fonetik sistemi y'leştirci, ts'leştirci olması ve /ç/ sesinin patlamalı olarak söylenmesi, /a/ ünlüsünün daha açık

söylenmesi bakımından Mişer ağızları ile benzerdir ve durum onları Orta ağız grubundan ayırmaktadır. Kalın k, g seslerinin olması, dudak uyumunun güçlü olması gibi ayırıcı özellikleri ile de Orta ve Doğu grubu ağızları, Batı ağız grubundan ayrılmaktadır vb.

Yeri gelmişken bütün ömrünü Tatar halkının dilini, manevi yadigârlarını araştırmaya, bu bilgileri genç nesle aktarmaya adanmış Ferit Yusupov'un yazı ve konuşma tarzına ayrıca değinmek uygun olur. Bilimsel konferansta mı konuşuyor, ders mi anlatıyor, herhangi bir konu hakkında fikir mi beyan ediyor veya bilimsel bir eser mi yazıyor, hepsi de dinleyiciye ve okuyucuya anlaşılır bir tarzda veriliyor. Karmaşık bilimsel tartışmalarda da kendi fikrini mükemmel bir şekilde ve delillendirerek "ben bilirim" in dışında anlatması şüphesiz pek çok kişinin erişemeyeceği bir yüceliktir. "Sibiryaya Tatarları. Manevi Kültür Hazinesinden" adlı kitapta destanlar, münacatlar ve beyitlerin manevi-kültürel kıymeti, fikrî-estetik özellikleri hakkındaki makaleler de, zaten geniş hacimli antolojinin çok sayfasını işgal etmeden, titizlikle ortaya konuyor ve okuyucuya zengin bir bilgi veriyor.

Kitapta yer alan lirik-destani eserlerin büyük çoğunluğunu destanlar teşkil ediyor. Zamanında bunları ilk olarak W. Radloff derlemiş ve meşhur "Halk Edebiyatı Örnekleri..." adlı eserine Tümen, Tara, Tobol, Baraba Tatarlarından alınan 16 destan koymuştur. Radloff, o sıralarda Sibiryaya Tatarlarında bulunan destanların pek çok Türk boyunda korunan bu gibi lirik-destani eserlerle benzer olduğunu söylemiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında Tatar folklorcuları X. Yarmi, F. Exmetova, F. Urmançeyev, X. Gatina, L. Camaletdinov, N. İbrahimov, X. Mexmutovlar büyük bilim adamının izinden derleme gezileri düzenlemişler ve 19. yüzyılda destanların derlendiği köylerde bunların çoğunun artık korunmadığını görmüşlerdir. Ferit Yusupov'a da kaybolmakta olan destanların farklı parçalarını derlemek nasip olur, yine de bu parçalar bilim için büyük öneme haiz olan malzemelerdir.

Destanlardan bahsedilirken yazar, onların Sibiryaya Tatarlarında daha çok yayıldığını ve korunduğunu belirtir. Kazan ve diğer İdil boyu bölgelerinde ise sözlü destanlar daha önce yok olmuşlardır. Kazan Tatarları, Türk halkları arasında daha fazla ilim sahibi olup yazılı kültürü geliştirmeye ağırlık vermişlerdir. Sibiryaya Tatarları folkloru son devre kadar destan türünün az da olsa koruna gelmesi bakımından özelliğidir. Ferit Yusupov'un fikirlerinden anlaşıldığı kadarıyla, bu durum Sibiryaya Tatarlarının büyük yol güzergâhlarından uzakta, sazlık yerlerde, göller-nehirler arasında yaşayıp geleneksel yaşam tarzlarını sürdürmeleri, başkalarının etkilerine az maruz kalmalarından kaynaklanmıştır. Yazar, destanları bir amaca yönelik olarak araştıran bilim adamlarının fikirlerine dayanarak (W. Radloff, F. V. Exmetova, M. İ. Exmetcanov, M. X. Bakirov vd.) Sibiryaya Tatarlarından derlenen epik eserlere tür olarak yaklaşıyor, malzemenin önemli taraflarına dikkatini yöneltiyor. Mesela, destanlarda İslami geleneklerle birlikte yerli örf-âdetler, gelenekler de yansımaları buluyor.

Çeşitli türlere ait eserler hakkında bilgi verme kitabın sonunda bulunan "Notlar" kısmında da devam ediyor. Burada antolojiye alınan halk cevherlerinin ne zaman kim tarafından derlendiği, Rusçaya tercüme eden yazarlar ve basılanların kaynakları gösterilmiştir. Burada "Karatsa" destanının hakkında söylenen bir fikrin üzerinde ayrıca durmamak olmaz. W. Radloff, Sala adlı köyde derlediği bu destanın kahramanı Karaça tarihî bir şahıstır. O, Küçüm Hanın yanında Ruslara karşı birçok savaşa katılmıştır. "Karatsa"yı Rusçaya tercüme eden ve F. V. Exmetova ile düzenleyen kitap yazarı olan A. V. Prelovskiy Rus elyazmalarında bu büyük şahıstan sıkça bahsedildiğini yazıyor. En önemlisi, destanın anlatı kökleri 8. yüzyıla ait olup uzun asırlardan sonra W. Radloff tarafından incelenen ve okunan Eski Türk Yenisey mezar taşı yazılarına kadar gittiğini gösteriyor. Bilgin, Karaça'nın iki genç savaşçı oğlu öldürüldükten sonra kederini anlatışını, "Kahramanlara Adanan Yazmalar" da Bilge Kağan'ın kardeşi Kültigin öldürülünce ağlamasının tasvir edilmesine çok benzediğini söylüyor. Bu iki eserin arasında bin bin yıla yakın zaman olsa da onların kuruluşları ve kaygı-hasret gücünü, derinliğini yansıtmaları bakımından çok yakın olmalarına hayret ettiğini belirtiyor. "Eski şiirleri kelimesi kelimesine korumak için halk hafızasının ne kadar güçlü ve sağlam olması gerek! Gerçekten de şiir ölümsüz!" diye yazıyor, Anatoliy Prelovskiy. Bu ilginç bilgileri Ferit Yusupov'un kitaba alması

bilim ve bilim adamlığı bakımından çeşitli seviyelerde bulunan okuyuculara halk edebiyatı ürünlerini doğru şekilde anlamaya yardım ediyor.

Destanlardan farklı olarak münacatların ve beyitlerin yayılımı pek geniş, bunlar Tatar halkının yaşadığı her bölgeye hastır. Bu türlere giren eserlerin halen daha üretilmesi ve aktif olarak kullanılmaları bunların gerçek anlamda milliliklerini, halka ait olduklarını, Tatar insanının can avazını yansıttıklarını gösteriyor. Sibirya Tatarlarından derlenen münacatlar ve beyitlerden bahsedilirken onlara değer biçmede ve sınıflamada Ferit Yusupov folklor alanında büyük çabası ile tanınan ünlü Tatar bilgini M. X. Bakirov, münacatları derleyip gün yüzüne çıkaran A. X. Sadekova, beyitleri toplama ve araştırma işiyle uğraşan F. V. Exmetova'nın çalışmalarına da dayanıyor. Şurası da dikkate değerdir ki, kitaba konulan her münacat ve bir ikisi dışında beyitlerin hepsi de Ferit Yusupov'un rehberlik ettiği derleme gezilerinde kaydedilmiş, kendisi tarafından transkribe edilmiş ve onun gözetiminde Rusçaya tercüme edilmiştir. Yusupov'un yaptığı değerlendirmelerden Sibirya Tatarlarına ait münacatların ve beyitlerin halkımızın başka bölgelere yayılan eserleri ile ortaklıklar gösterdiği anlaşılıyor. Sibirya Tatarlarında yayılan, Kazan Hanlığının yıkılışının felaket olarak tasvir edildiği "Han Mescidi Beyti" gibi örnekler Tatar halkının çeşitli etnik gruplarının ortak bir tarihî kadere sahip olduklarını gösteriyor, manevi kültürümüzün aynı olduğunu daha da sağlam olarak anlamamıza yardım ediyor. Sonuç olarak bundan yüzlerce yıl önce de, şimdi de halkın bilincini, gönlünü aksettiren, insanların yaşam tarzlarını, ruh hallerini tasvir eden ve insanların kendi ağzından çıkan cevherlerin kitap olarak gün yüzüne çıkması halkımızın kültür tarihini çeşitli yönleşlerde karşılaştırıp incelemeye zengin, güvenilir malzemeler veriyor.